

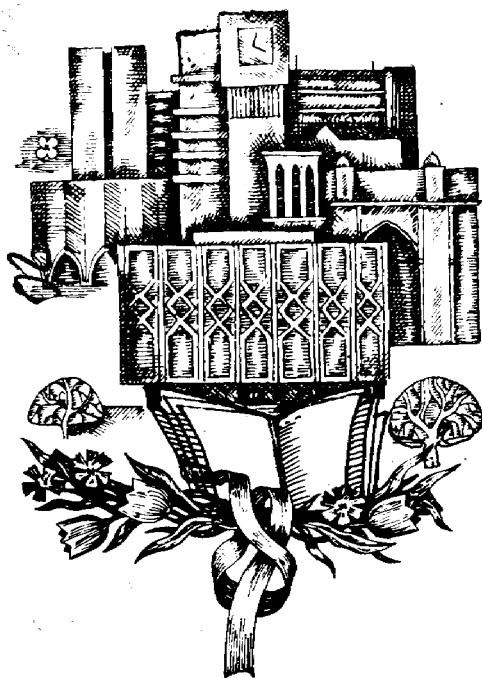
Бегали Қосимов

САЛОМ, КЕЛАЖАК

Акрам Каттабеков

ТАРИХ САБОҚЛАРИ

Адабий-танқидий мақолалар

Тошкент

Ғофур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1986

83.3У³
К 72

С $\frac{4603010000-120}{M352(04)-86}$ 151-86

© Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986 й.

Бегали Қосимов

САЛОМ, КЕЛАЖАК

1. Дўстлик иллари

1. ШАҲРИ БУЛҒОР ҲИКОЯТИ

Шавкатли Искандар дунёни забт этди. Лекин унинг ором билмас кўнгли таскин топмади. Унинг қалбини обиҳаёт иштиёқи банд этди. Аммо у нарсанинг на нишони, на макони катта китобларнинг ҳеч бирида битилмаган, оллоҳ бандаларининг ҳеч бирига маълум этилмаган эди. Жаҳонгирга Хизр ва Илёс мададга келдилар. Олис сафар тараддуди кўрилди. Сон-саноқсиз қўшин узоқ йўл босиб, ҳаммаёқни чулғаган зулмат қаршисида лол ва нажотсиз қолди.

— Фақат қулунли бияларнигина эгарланг! — маслаҳат беришди Хизр ва Илёс.

Зимистон ва ёруғ дунё чегарасида беҳисоб қозиқлар қоқилиб, қулунлар танғиб бойланди. Искандар қўшини билан чексиз зулмат қаърига от солди. Алқисса, тўққиз кун йўл юрдилар. Лашкар ҳолдан тойиб қўнишга мажбур бўлди. Ҳорғинлик қудратли жаҳонгирга ҳам ўз ҳукмини ўтказди. Беадад лашкар ўз соҳибқирони билан уйқу ва гафлат кўксига бош қўйди. Лекин Хизр мижжа қоқмади. Атрофдаги ҳар бир шарпани синчиклаб кузатиб турди. Ногаҳон йироқ-йироқларда нимадир йилтиллаб кетди. Хизр ва Илёс бир лаҳза эсанкираб қолдилар, сўнг шоша-пиша у томон югурдилар. Ялтираб кўринган чашма экан. Унинг тубида ажиб бир ҳол намоён эди: унда нур балқирди. Обиҳаёт худди шу эканлигига шубҳа қолмади. Тўйиб ичдилар, ичига тушдилар, яна ичдилар. Қувончли хабарни Искандарга етказмоқ учун шошилинч орқага қайтдилар. Бироқ жаҳонгир билан қайтиб келганларида нур ҳам, сув ҳам йўқ эди. Хуллас обиҳаёт унга насиб қилмади. Искандар орқага қайтишга фармон берди. Лекин йўлда яна каромат зоҳир бўлди. Шиддат билан қулунлари томон интилган биялар чексиз тошлоққа дуч келдилар. От туёқлари тош-

ларга тегар-тегмас ҳаммаёқни анвои ҳидлар босиб кетар эди.

— Булар серхислат тошлар. Улардан олган ҳам ўкинади, олмаган ҳам,— башорат қилишди Хизр ва Илёс. Қайбирови тушиб олди, қайбирови лозим топмади. Ниҳоят биялар Искандар лашкарини эсон-омон зулмат кўйнидан ёругликка олиб чиқди. Тошлар қизил ёқут экан. Ҳамма ўкинди. Олганлар оз олдик, деб, олмаганлар олмадик деб. Искандар от жиловини Баҳри Асфарга (Каспийнинг қадимги номларидан бири) бурди. Манзилга етгач, кўшинга бир неча кунлик ҳордиқ эълон қилди. Машаққатли сафардан силласи қуриган аскарлар атроф-жойларга таралиб кетдилар. Орадан етти кун ўтди. Дам ҳам тугади. Яна сафар бурғулари чалинди. Ҳар бир сипоҳи ўз туманидан ўрин олди. Бироқ бир иш туман сардорларини жаҳонгир ҳузурда мулзам этди: лашкарнинг ўн мингдан ортиқроғи Итил—Волга гўзалларига кўнгил бериб қўйган эди. Искандар ўйга толди. Сўнг от жиловини шимолга бурди. Итил ва Наҳри Жулмон (Кама) қўшилган жойдаги сўлим ўрмонлар, яшил дарахтзорлар қўйнидаги зилол кўллар ҳаддан ташқари гўзал эди. Ёш келинчақларни бу жойлар мафтун этди. Улар ўз қаллиқларини шу кўркам дийрда қолишга ундадилар. Искандар куёвларнинг узрини қабул этди ва эман ёғочидан катта шаҳар қурдириб «Бу—Вулғор» (Волга бўйида қолганлар) деб ном берди. Шу тариқа Булғор шаҳри вужудга келди.

Бу қадимий туркий халқлардан бўлган татарлар ва уларнинг VII—XIV асрдаги муаззам шаҳри Булғор ҳақидаги ривоят, албатта. Лекин у ҳақиқатдан бутунлай узоқ эмас. Бир вақтлар юқори ва ўрта Волга бўйларида угро-фин қабилалари, қўйи оқими ва Каспий атрофида эса скифлар истиқомат қилганлар.

Мелоднинг бошларида тарихда «Буюк кўчув» деб ном олган силжиш жараёни бошланди. Марказий Осиёда яшаган хунлар Урта Осиё, Олтой ва Сибирь, Каспий ва Волга-Дон атрофларига келиб жойлашдилар.

Уларнинг сўғдлар, скифлар, массагетлар, угро-фин қабилалари билан чатишуви натижасида туркий халқлар вужудга келди. Жумладан, қипчоқ ва булғор (татарларнинг қадимги номи) халқлари ташкил топди. Қипчоқлар (руслар «половец», ғарбий европаликлар «куман» деб номланган) Орол денгизи соҳилларидан Донгача ёйилган саҳронинг (сўнгроқ у «Дашти

Қипчоқ» деб аталди) асосий хўжайини бўлиб қолдилар. Улар билан тинимсиз низода бўлган булғорлар эса кунёқ (жануб)дан тунёқ (шимол)га силжиб Булғор, Билор, Сувор каби шаҳарлар бино қилдилар. Булғорларнинг иккинчи бир бўлаги Аспарух бошчилигида Азов ёқалаб Болқонга ўтди. Маҳаллий герман ва славян қабилалари билан чатишди. Дунайнинг қуйи оқимида VII асрда Болгария подшолигини майдонга келтирди.

2. БУЛҒОР ҲАҚИҚАТИ

Волга билан Кама қуйилган жойда ҳозир Куйбишев номидаги улкан сув омбори бунёд қилинган. Бу ерлар шу кунларда ҳам жуда гўзал. Сув ҳавзасидан шарққа томон бир оз юрсангиз тошминор, қабристонлар, ҳайбатли иморатларнинг қолдиқлари диққатингизни тортади. Шарқий Европадаги энг биринчи давлат бирлашмаси — Итил бўйи Булғор давлатининг пойтахти кўҳна Булғор шаҳридан қолган бу хотиралар хаёлингизни беихтиёр олис тарих воқеаларига етаклайди. Кўз олдингизда жангу жадалларга тўла суронли асрлар намоён бўлади. У бир вақтлар Европанинг Шарқдаги дарвозаси эди. Ғарбда Киев Руси, Шарқда муаззам Ҳинду Чин ўлкаларигача чўзилган буюк ипак йўли худди шу шаҳар орқали ўтган. Ширвон ва Дарбанд оша бу ердан араб халифалигига карвонлар қатнаган. 922 йилда машҳур сайёҳ, Бағдод элчилигининг котиби Ибн Фадлон бу шаҳарнинг гўзаллигига тан берган. 1135 йилда Андалусия (Испаниянинг жанубидаги ўлка, XII асрда у ерда мусулмон давлати мавжуд бўлган)нинг Ғарнат (Гранада) вилоятидан Ҳамид ал-Ғарнатий булғор олими, «Таворихи Булғория»нинг муаллифи Яъқуб бинни Нуъмон ҳузурига келган. Бу шаҳар ҳақида ўнлаб сайёҳларнинг қимматли хотиралари сақланган. Ибн Хавқал (X), Плано Карпини (1182—1252), Рубрук (1215-20-1293), Ибн Арабшоҳ (1388—1450)... У ҳақда Ибн-ал-Асир (1164—1234), Ибн Халдун (1332—1406) каби ўрта аср тарих фанининг машҳур намоёндалари ёзиб қолдирганлар.

Бундан минг йиллар илгари Қаспий ва Орол ўрта-сидаги беадад Уст Юрт саҳросини қоқ иккига ажратиб ўтадиган карвон йўли Булғорни Мовароуннаҳрнинг муаззам шаҳарлари билан боғлаган. Шуниси

диққатга сазоворки, бу йўл Урта Осиёни Европа билан туташтирувчи энг қисқа йўл ҳисобланади. Яқинда қуриб ишга туширилган Қўнғирот — Макат темир йўли деярли шу қадимий карвон йўли изларидан ўтади. Уша пайтлардаги савдо йўли, карвон йўллари ҳақида тарих фани талай маълумотга эга. Карвонсаройлар ораси 25 чақирим бўлган. Булғорга гуруч, қуруқ мева, ипак, газлама, олтин ва кумуш, Урта Осиёга эса, асосан мўйна келтирилган. Булардан ташқари Булғор сақалиб (славян) ва мусулмон қўллар сотиладиган асосий бозор ҳисобланган. Карвонлар хизматини фақат шулар билан чеклаш, табиийки, нотўғри бўлур эди. Улар савдо элчиларигина эмас, маданият элчилари ҳам эдилар. Улар орасида жаҳонгашта сайёҳлар, олим ва шоирлар, толиби илмлар, дипломатик вакиллар, тилмочлар, бир юртдан иккинчи юртга кўчувчи кишилар ҳам бўлар эди. Карвонлар аксарият, минглаб от ва туялардан ташкил топиб, махсус қуролланган суворийлар қўриқчилигида борар эдилар. Масалан, Ибн Фадлон карвони (У Урта Осиё орқали юрган, чунки ўша пайтда Ҳазар ва Булғор алоқаси ёмон бўлиб, Дарбанд йўли ёпиб қўйилган эди) юк ортилган 3 минг от ва туядан, 5 минг кишидан иборат бўлган. Шуларни солиштириб қаралса, татар тарихчиларининг «X асрларда булғорнинг ўқимишли кишилари Ал-Хоразмий, Беруний, Ибн Сино асарларини ўқиганлар»,— деган фикрига бемалол ишонч ҳосил қилиш мумкин. Аслини олганда Булғор ва Урта Осиё ўртасидаги алоқалар жуда қадимий. Тарихчиларимизнинг фикрига қараганда, унинг илдизлари ибтидоий жамият даврига бориб тақалади. Мамлакатларимиз феодализм босқичига қадам қўйган, ислом дини ҳар икки ўлкада ёйилган (Булғорда илгари оташпарастлик ва шомонийлик бўлган) X—XII асрларда бу алоқалар мунтазам тус олди. Бухоронинг анвои газламалари, Самарқанднинг симгин ва қирмизи матолари, ноёб қоғози Булғор бозорларида тез-тез кўрина бошлади. Бухоро ва Гурганч (Урганч) X—XII асрларда Шарқ маданиятининг марказий шаҳарларидан эди. Ибн Сино Бухорода ажойиб китоб бозори бўлганлигини хабар қилади. Амир Нўҳ Ибн Мансур кутубхонаси Урта ва Яқин Шарқда бениҳоя шуҳрат топди. Араб олими Мақдисийнинг таърифлашича, замонасида олд Осиёда унга ўз бойлиги жиҳатидан фақат Шероз ҳокими Адуд-уд-Давла саройидаги кутубхонагина тенг кела

олган. Бу ерда худди шу асрларда форс-тожик адабиёти таваллуд топди. Абу Аҳмад ал-Котиб, Абул Ҳусайн, Абу Таййиб, Абул Фазл ал-Марвазий кабилар ижоди мисолида араб шеърини ривожланди. Бу «Одам-уш-шуаро» Рудакий яшаган, машҳур Фирдавсий назари тушган, буюк Форобий таҳсил кўрган шаҳар эди. Гурганжда эса Беруний даврида, археолог Яҳё Фуломов тахмин қилишича, бир ярим миллион аҳоли яшаган. Хоразмшоҳ Абул Аббос Маъмун ибн Маъмун саройида Беруний, Ибн Сино (1000-йилда келган), тарихчи Мискавейх, машҳур Ал-Хоразмий издоши Абу Наср Арроқ, файласуф Абу Саҳл Масихий, ҳаким Ибн Хаммор каби Шарқнинг забардаст олимларини тўплаган «академия» мавжуд эди. Унлаб мадрасалар уларнинг бевоқиф таъсири ва алоқаси асосида иш кўрар эди. Ибн Сино Форобий китобини сотиб олган Бухоро бозорини эҳтимол булғорлик илмпарвар савдогар ҳам оралагандир. Бир вақтлар Бухоро амири Наср ибн Аҳмадни пойтахтга қайтарган машҳур «Бўйи жўйи Мўлийн...» (Рудакий) қасидасини гувиллаган бозор расталарида, зиёфат ва тантаналарда Шимолдан келган сайёҳ ҳам эшитган бўлса ажаб эмас. Замон тиббиёти Амир Ибн Мансур касали олдида лол қолганида мўъжиза кўрсатган 17 ёшли, ҳали дунёга номаълум Ибн Синонинг шуҳрати карвонлар оша Итил бўйларига ҳам етганлиги маълум. Айниқса Хоразм, унинг пойтахти Гурганж фан ва маданият аҳлининг саждагоҳи эди. Кўҳна дунёнинг олис бир бурчагида шундай бир ўлка борлигини дастлаб Ал-Хоразмий маълум қилди. У туфайли маданият олами «Ал-Жабр» (алгебра) илми, «ал-хоразм» (алгоритм) тушунчасидан хабардор бўлди. Сўнг унинг довуғини Беруний ёйди. Буюк олим биринчи мартаба маъданларнинг солиштирма оғирлигини аниқлади, ер радиусини ўлчаб берди. Батлимус (Птоломей)нинг геоцентризмга шубҳа билдирди... Ибн Сино микроблар ҳақида Пастердан 800 йил аввал башорат қилган, 700 йил Европада медицина бўйича асосий қўлланма бўлиб келган «Ал-Қонун фиттиб» асарини шу ерда ёзишга киришди. Гурганжда гуманитар фанлар ҳам ривожланган, «Фахри Хоразм», «Жоруллоҳ» унвонларига мушарраф бўлган филолог Маҳмуд Замахшарий ҳам шу ўлкада вояга етган эди. Ибн Арабшоҳ «Хоразмликлар ҳақидаги ажиб нарсалардан шуниси машҳурки, уларнинг бешикдаги чақалоғи «оҳ» деса, «дугоҳ» оҳанги келармиш» деб ёзган

эди. Туркистондан йўлга чиққан карвонларнинг ҳаммаси мана шу Гурганж орқали ўтган. У Булғор карвонлари учун Мовароуннаҳр дарвозаси бўлган. «Девони луғотит турк»да Булғор ҳаётини ҳам акс эттирувчи қўшиқлар учраши бежиз эмас. Дарҳақиқат, XI—XII асрларда яшаган булғорлик тарихчи Яъқуб ибн Нуъмон, ҳаким ва файласуф Аҳмад ал-Булғорий, фақиҳ Ҳамид ибн Идрис ижоди Ўрта Осиё илм-фанидан озиқ олди дейишга етарли асос бор. Тарих асарларида бевосита жонли алоқалар, конкрет номлар ҳақида ҳам маълумотлар учрайди. Масалан, Ҳисомиддин Булғорий «Таворих»ида Булғордан Хоразмга, Қўқон, Тошкентдан Булғорга «Хорун-ар-Рашид замонид» (IX аср) бориб яшаб қолган ўнлаб илм-фан эгаларининг номини тилга олади. XVIII аср тарихчилари Қул Али (XIII аср) номли шоирнинг Хоразм мадрасаларида 45 йил бўлиб, умрининг охирларида ўз ватанига қайтганини хабар қиладилар. Қул Али татар ёзма адабиётининг биринчи ёдгорлиги деб қараладиган «Юсуф ва Зулайҳо» дostonининг муаллифи. Эҳтимол дoston Хоразм диёрида вужудга келгандир. Эҳтимол, ундан бир оз кейин бу машҳур сюжетга мурожаат қилган хоразмлик Носириддин Рабғузий дostonдан хабардор бўлгандир.

3. САРОЙ ЁЗМИШИ

Агар Сарой ҳаминаст, дилбар он Сарой...
(Агар Сарой шу бўлса, у чиндан ҳам дилбар.)

Камол Хўжандий

Келиб ўлдим Саройда шеър фидойи,
Саройнинг шоири — элнинг гадойи.

Сайфи Саройи

1219—21-йилларда Мовароуннаҳр даҳшатли Чингиз истилосини бошидан кечирди. Қиргин ва талон бутун ўлкани қамраб олди. Гуллаб ётган Бухорога ўт қўйилди. Самарқанд харобазорга айланди. Муаззам Гурганж сувга бостирилди. Вайрон бўлган шаҳарларнинг кўпчилиги кейинчалик ўз қадларини тиклаб олдилар. Аммо бу Гурганжга насиб қилмади. Шундай буюк бир

шаҳарда ҳаёт асари буткул сўнди. Тарих варақларида унинг бир замонлардаги беназир шухрати ҳақида олис бир хотирот қолди, холос. Ваҳшиёна хунрезликнинг ловуллаб ёнган оловида қанчадан-қанча забардаст истеъдодлар нобуд бўлди, қанчадан-қанчалари ҳувиллаб қолган она юртни тарк этиб узоқ ўлкаларга бош олиб кетишга мажбур бўлдилар. Беруний, Ибн Синолар тимсоли бўлган фан ва маданият инқирозга юз тутди. 30-йилларда мўғуллар Волга ва Урал бўйларини эгаллаб олдилар. Булғор, Билор, Сувор шаҳарлари ўз мавқеини йўқотди. Табиийки, савдо қарвонлари ҳам тўхтаб қолди. Хонбалик (Пекин)дан Халабгача, яъни Тинч океанидан Урта денгизгача бўлган чегарада мўғул салтанати вужудга келди. Чингиз уни ўз ворисларига тақсимлаб берди. Мовароуннаҳр Чигатойга тегди. Шимолий Хоразмдан Волга бўйларигача бўлган жойларни Жўжи олди. Бироқ кўп ўтмай, бу улкан территория ғалаёнлар маконига айланди. Жўжининг ўгли чапдаст Боту Чигатой қўлидан Мовароуннаҳрни тортиб олди. Отаси улуси асосида салкам 200 йил давом этган Олтин Урда ҳокимиятини вужудга келтирди ва Волганинг қуйи оқимида Ботусарой (Астрахан яқинида) шаҳрини қурдириб пойтахт қилди. Кейинчалик «Ислом тартибида қурилган ғоят гўзал» (Ибн Арабшоҳ) Беркасарой (Волгаград яқинида) қад кўтарди ва пойтахт унга кўчирилди. 1239—40-йилларда бу ҳокимиятга Кавказ ва Русь бутунлай бўйсундирилди. Савдо қарвонлари яна йўлга тушди. Улар энди Сарой шаҳарлари орқали ўтадиган бўлди. Тўхтамиш Табризга қилган юришларида машҳур Камол Хўжандийни олиб қайтди.

Тарихда Олтин Урда маданияти деб номланган туркий халқлар маданияти шу даврда майдонга келди. Уни ўзбеклар, татар ва бошқирлар, шунингдек айрим туркий халқларнинг пайдо бўлишида иштирок этган қипчоқлар барпо қилдилар. Чунки мўғуллар маданий жиҳатдан илғор туркий халқлар таъсирига тушиб қолдилар.

Венецияда Муқаддас Марко ибодатхонасининг кутубхонасида шоир Петрарка совға қилган бир китоб сақланади. У 1303 йилда ёзилган лотинча-форсча-қумонча (қипчоқча) луғат бўлиб, илмий адабиётларда «Қумон мажмуаси» номи билан машҳур. Таниқли татар олими Азиз Убайдуллин 1923 йилда унинг тили чигатой (ўзбек) тилига жуда яқин эканлигини ёзган

эди. «Кумон мажмуаси» Олтин Урда маданиятининг илк ёдгорликларидан. Сўнгроқ Хоразмий «Муҳаббатнома»си, Қутб, Сайфи Саройи, Ҳайдар Хоразмий номлари бу маданиятнинг шуҳратини ёйди. Уларнинг асарлари тилининг соддалиги билан Ҳирот, Самарқанд адабий мактабида вужудга келган асарлардан ажралиб туради. Бунинг сабаби бор, албатта. Олтин Урданинг сиёсий ҳаётида ҳам, маданий ҳаётида ҳам Мовароуннаҳрнинг, айниқса Хоразмнинг мавқеи жуда баланд эди. 1330—32-йилларда Беркасаройда бўлган машҳур араб сайёҳи Ибн Батута Олтин Урданинг энг эътиборли кишиси шайх Нуъмон ал-Хоразмий эканлигини ёзган. Ҳукмдор Ўзбекхон ҳам ҳафтада бир марта уни зиёрат қилгани келар эди. Муҳаммадхўжа ал-Хоразмий худди шу даврда Азоқ Тана (Азов бўйи) амири қилиб тайинланган. Хоразмлик Алоуддин Ойтуғди Миср султонининг Олтин Урдадаги элчиси бўлган. Сарой шаҳарларидаги қурилишларнинг деярли ҳаммасида хоразмлик ҳунармандлар фаол қатнашганлар. Ибн Батута Ўзбекхон саройида туркийча сўзлашувга амал қилинганлигини айтади. Демак давлат тили туркий тил бўлган ва у асосан Хоразм ҳамда сахро ўзбекларининг, татар ва қипчоқларнинг сўзлашув тили хусусиятларини ўзида ифодалаган. Бу тил ва маданиятнинг чигатой (ўзбек)чага яқинлиги эса Хоразм ва Туркистон таъсирининг кучлилигидан бўлиши керак.

Сарой шаҳарлари илм-фан ривожига ҳам катта ҳисса қўшди. Ибн Арабшоҳ: «...қисқа муддат ичида у ерда олимлар, фозиллар, адиблар, зарифлар, етук кишилар ва фазилат соҳиблари, ажойиб ва гўзал хислатли кишилардан шу қадар кўп тўпландики, ундан бошқа ҳеч жойда, ҳатто Қоҳиранинг жомеъ масжидида ҳам шунчалик йиғилмаганди» деб ёзган эди. Жумладан, у Ўзбекхон ва Жонибекхон ҳузурида шайх Саъдиддин Тафтазоний, Саид Жалолиддин, Аҳмад ал-Хўжандий каби машҳур олимлар бўлганлигини хабар қилади.

1391 йилнинг 18 июнида ҳозирги Куйбишев шаҳри билан Чистополь ўртасидаги Қундузча деган жойда Темур билан Олтин Урда ҳукмдори Тўхтамиш ўртасида ҳал қилувчи жанг бўлди. Темур енгиб чиқди. Сарой вайрон қилинди. Қарвон йўллари тўхтаб қолди. Олтин Урда территорияси Темур империясига қарам қилиб олинди. Сўнгроқ XV аср ўрталарида Волга бўйида Қозон ва Астрахан хонликлари вужудга келди.

4. СУЮМБЕКА МИНОРАСИ

Қозон маликасининг таърифи ҳаммаёққа ёйлибди. У кўшкка чиққанда қуёш хижолатдан булутлар ортига бекинар, тунда эса ой тоб беролмай ғойиб бўлар экан. У сўзга киришганда булбуллар маҳлиё бўлиб сайрашдан тўхтар экан, тадбиркорликда ҳеч бир подшоҳ унга тенг келолмас экан. Халқ унга Суюмбека (севимли бека) деб ном берибди. Суюмбеканинг довуғи рус юртининг подшоси Иван Грознийга бориб етибди. Иван Грозний чопарлар юбориб унинг кўнглини сўрабди. Бироқ Суюмбека рози бўлмабди. Шундан сўнг у қудратли қўшин тўплаб, татар маликасини куч билан олмоқчи бўлибди. Шаҳар қамал қилиниб, аҳвол танглашибди. Шунда Суюмбека Иван Грознийга шарт қўйиб, шуни бажаргандагина тегажатиини айтибди. Шартга кўра Иван Грозний етти кун ичида шаҳарда энг баланд минора қурдириши керак экан. Уста ва меъморлар ишга тушиб кетишибди. Орадан бир кун ўтибди. Миноранинг биринчи қавати битибди. Иккинчи куни яна бир қават тикланибди. Шу тариқа еттинчи куни етти қаватли энг баланд, энг ҳашаматли минора тайёр бўлибди. Тўй бошланибди. Малика минорага чиқиб, шаҳарни томоша қилишга изн сўрапти. Шоҳ рухсат берибди. Малика миноранинг энг юқори жойига кўтарилибди, халқи билан видолашибди ва ўзини пастга ташлаб ҳалок бўлибди...

Татар халқининг ифтихори бўлган маданий обидалардан — Суюмбека минораси ҳақидаги ўнлаб ривоятлардан бирида шундай нақл қилинади.

Суюмбека минораси (татар манбаларида «Хон масжиди» деб ҳам берилади) Қозоннинг шимоли-ғарбида, улкан Волга ёқасидаги тепаликда жойлашган Кремль ичидаги обидалардан бири. Қозон шу ердан бошланган. У XIV асрлардан шаҳар тусига кирган. Мустақил Қозон хонлиги ажралиб чиққач (XV аср), пойтахт Қозонга кўчирилган ва бирмунча муддат у традиция бўйича Булғор ал-жадид (янги Булғор) деб юритилган. Қозон Ёйиқ (Урал) ва Эмба орқали Урта Осиё билан мунтазам алоқада бўлиб турган. 1552 йилги шаҳар қамалида четдан келган 5000 савдогар қозонликлар билан бирга бўлгани маълум. Уларнинг катта қисми бухороликлар эди. Бухоро ва хоразмлик савдогарларга турар жой ва савдо расталари Кремль ёни-

дан ажратилиб, уларга алоҳида ҳурмат-эътибор билан қаралган.

1391 йилдаги Тўхтамиш мағлубияти Олтин Урда ҳокимиятининг емирилишига олиб келди. Волганинг ғарбида Рус давлати қайта марказлаша бошлади. IX—XI асрларда, асосан Киев ва Новгород ерларидан ташкил топган Русь XII асрда ўз территориясини анча кенгайтириб, Суздаль, Ростов, Владимир, Москва, Нижний Новгород каби шаҳарларни барпо қилди. Мўғул истилоси ўсиб келаётган рус князликларига жуда катта зарар етказди. Тўхтамиш (шарқда), Боязид (жанубда) Темур томонидан мағлуб қилинган, Русь ерлари Москва князлиги остида ягона давлат бўлиб бирлашди. XV асрнинг ўрталарида Иван Грознийнинг Қозон (1552), Астрахань (1556) хонликларини забт этиб, Волгани бутунлай ишғол қилиши Сибирга йўл очиб берди...

1552 йил 16 августда Русь қўшини Волгани кечиб ўтди ва Қозон шаҳрини ўраб олди, қамал 40 кун давом этди. Уни Иван Грознийнинг ўзи бошқарди. Шаҳар халқи душманга қарши мардона курашди. Бироқ 150000 кишилик кучли қўшинга дош беролмади. 2 октябрда Қозон руслар қўлига ўтди. Малика Суюмбека Иван Грозний ҳарамига канизак қилиб олинди.

Рус подшоси қаттиққўллик билан руслаштириш сиёсатини ўтказди. Татарларга шаҳарда яшаш, айниқса Кремлга кириш, Волга бўйларига чиқиш қатъиянман қилинди. Кремль ичидаги муҳташам масжидлар черков ва ибодатхонага айлантирилиб, қайта қурилди, оддий, ўртамиёна масжидлар бузиб ташланди. Ерли халқни зўрлик билан христиан динига ўтказиш — чўқинтириш бошланди. «Крашин» (крещённый — чўқинган) деб ном олган, исм-фамилияси, маслак-мазҳаби христианча татарлар пайдо бўлди. Русь ерларидан кўплаб ҳарбийлар кўчириб келтирилди ва уларга таттар мулклари бўлиб берилди.

5. БИРИНЧИ МАЙ МАЙДОНИ

Қозон Кремли олдидаги майдон бир вақтлар «Иванов майдони» деб аталган, ҳозир «1 Май» номи билан юритилади. Унинг қоқ ўртасида Муса Жалилнинг мардонатор ҳайкали қад кўтариб турибди. Майдон рўпарасидаги музейда сақланувчи бир экспонат ва ўнг қўлда жойлашган 1555—64-йилларда Иван Грозний

шарафига қурилган мубашшир Иоани (Иоанно Предтеченский) монастири деворлари татар халқининг XVIII асрга оид ҳаётидан муҳим лавҳани ўз бағрида сақлаб келади.

Музейдаги экспонат — Екатерина II нинг 1767 йилда Қозонга келишига тайёрланган карета. Карета 12 отга мўлжалланган. Унга 6 лакей хизмат қилган. Гап шундаки, ерли халқнинг миллий-диний туйғуларини шафқатсиз таъқиб қилиш сиёсатини бир оз чеклаш мана шу Екатерина II номи билан боғлиқ. Унинг фармониغا биноан 1780 йилдан бошлаб татар халқига мактаб-мадраса, шарият маҳкамалари очиш ҳуқуқи берилди. Улар шаҳарга кира оладиган, дарё бўйларига чиқа оладиган бўлдилар. Чунки Қозон губерна маркази бўлиб қолди. Янги бинолар қад кўтара бошлади. Волгада юк ортган кемалар тобора кўпайиб борди. Табиийки, буларнинг ҳаммаси ишчи кучини талаб қиларди. Шундай қилиб орадан 228 йил ўтгач, ерли халққа маълум элементар ҳуқуқлар берилди.

Монастир деворлари тагидаги авахтада эса 1773 йилда Емельян Пугачёв сақланган. У савдо расталари тўлиб-тошган майдонда ўша пайт тартибига биноан ўзи ва қўриқчисини боқиш учун садақа йиққан. Кунларининг бирида худди шу ерда қоровулини маст қилиб, уни кутаётган қўзғолончи деҳқонлар ёнига қочиб борган. Татар халқи «Пугачёв подшо», «Жемилжон» (Емельян) ҳақида ўнлаб қўшиқлар тўқиган. Бошқирд халқининг миллий қаҳрамони Салават Юлаев унинг ишончли саркардаларидан бўлган.

Эркесвар татар халқи истилонинг дастлабки кунлариданоқ қаттиқ кураш олиб борган эди. Масалан, князь Курбский 1553—58-йилларда татарлар ва руслар ўртасида олти йил тинимсиз жанг бўлганини ёзиб қолдирган. 1670—71-йилларда Ҳасан Ойбўлатов бошлиқ татарлар Степан Разин билан елкама-елка борганлар. 1773—75-йилги Пугачёв қўзғолонида эса татар ва бошқирдлар жуда катта роль ўйнаганлар.

6. ОНА АЛЛАСИ

Илло-билло айтар бу,
Бухорога кетар бу,
Илм таҳсил этар бу,
Мақсудина етар бу.

«Менинг онам ҳам бешик тепасида шундай куйла-
андир. Мен бешикда тебралган замонда Русия му-
улмонлари қошида Бухоронинг қадри жуда зўр бўл-
ган. Унинг номини зикр этганда «шариф» унвонини
қолдирмасдан сўзлаганлар. Бизни ўқитишга жуда их-
тосманд марҳум боболаримизнинг кичкина Шараф-
тарни Бухорога юборишни васият қилганларини эшит-
ганман».

*(Бурҳон Шараф, татар журналисти, «Вақт» газета-
сидан).*

1730 йилда Россия жанубида Оренбург шаҳри қад
қўтарди. Қозон далалари секин-аста Россия таркибига
қўшиб олина бошлади. Яна савдо карвонлари Ўрта
Осиёга йўл олди. Энди карвон йўли Оренбург орқали
ўтар эди. Бухоро ва Оренбург ораси 1800 чақирим.
Уни карвонлар ойлар давомида босиб ўтганлар. XIX
аср бошларида Оренбург шаҳрига ҳар йили ўрта ҳи-
собда Бухоро ва Хива матолари ортилган 27 минг туя
келиб турган.

1780 йилдан сўнг Қозон губернасида миллий мак-
таб-мадрасалар очишга рухсат берилгач, карвонга қў-
шилиб келувчилар орасида «толиби илм»лар сони кў-
пайиб борди. Чунки 200 йилдан ортиқроқ турғунлик-
дан сўнг фан ва маорифни бирданига йўлга қўйиб юбо-
риш жуда қийин эди. Унинг учун малакали кадрлар
талаб қилинарди. Мовароуннаҳрнинг X ва XV асрлар-
даги шуҳрати, Татаристоннинг Бухоро ва Хоразм ша-
ҳарлари билан аъъанавий алоқалари, тил ва эътиқод-
даги муштараклик уларни яна Туркистонга етаклади.
1790—1850 йиллар оралиғида Ўрта Осиё мадрасалари-
да ўқимаган кўзга кўринарли татар зиёлисини топиш
қийин. Уларнинг аксарияти Бухорода таҳсил олдилар.
Аммо XIX асрдаги Бухорода илгариги илм-фан равна-
қи йўқ эди. Ўлка феодал тарқоқлигининг, хонликлар
истибдодининг самараси бўлмиш иқтисодий-маданий
таназзулни бошидан кечирарди. Дунёвий фанлар мад-
раса программаларидан чиқариб ташланган, унинг ўр-
нини диний ақондлар эгаллаган эди. Татаристонда
дунёвий адабиёт намуналаридан кўра таркидунёчилик
руҳидаги асарларнинг кўпроқ тарқалганлиги сабаби
шундан бўлса керак. Шуларга қарамасдан Бухоро таҳ-
сили татар шогирдлари тақдирида беиз кетмади. Тата-
ристондаги миллий фан ва маданият ривожиди маълум
роль ўйнади.

7. БУХОРО САБОҚЛАРИ

Бухорода юзлаб татар талабалари таҳсил олдилар. Улардан баъзилари амир Ҳайдар ва амир Насрулло ҳузурида эътибор топиб, турли мансаб-мартабаларга эришдилар. Муҳсин бин Бекқул бин Иброҳим аш-Шоший (Татаристондаги Шош қишлоғи) Қарманда қозилик қилиб, ўша ерда вафот этди. 1838 йилда Қарши мутаваллиси Муҳаммад Юсуф ал-Ясоқий эди. Мулла Ҳасаниддин бин Башир ал-Тўнтарий, мулла Абдулғаффор бин Саид аш-Ширдоний бир муддат мударрисликкача кўтарилдилар. Баъзилари Мовароуннаҳрнинг бошқа шаҳарларида ҳам масъул хизматларда бўлдилар. Жумладан, «Соҳибзода» лақаби билан танилган Муҳаммад Халиулло бин Муҳаммад Гафрон 1824 йилда Қўқон хони Муҳаммадалихон томонидан Русияга элчи бўлиб борди. Лекин уларнинг аксарияти «хатми кутуб»дан сўнг ўз юртларига йўл олдилар. Татаристонда Бухоро кўрган мулланинг обрўси жуда баланд эди. Симбир (Ульяновск)дан Сибиргача, Қозондан Тобул (Тобольск)гача бўлган мактаб-мадрасалар, масжид ва қозихона каби диний-шаръий маҳкамаларда асосан «Бухоро кўрган» муллалар иш олиб бордилар. Таниқли татар маърифатпарвар олими Ризо Фахриддиннинг 565 татар уламосининг таржимаи ҳолига бағишланган 2 томли «Асар» номли китобини варақлаб кўрсангиз, уларнинг аксар қисми Бухорода ўқиганлиги маълум бўлади. Бироқ улардан тўрт кишининг номи татар маданияти тарихидан мустаҳкам ўрин олиб қолди. Булардан Абдураҳим Утиз Эманий ва Абулманиҳ Биставий (Қарғали) татар маърифатчилик реализмигача бўлган давр адабиётининг энг баркамол намояндалари эдилар. Абунаср Қурсавий ва Шиҳобиддин Маржоний эса ўз илмий заковатлари билан татар илм-фанида тубдан ўзгариш ясадилар.

Абдураҳим Утиз Эманий (1754—1834) татар шеърлятида турмуш мавзуларига томон бурилишни бошлаб берган шоирлардан саналади. Ҳаётнинг барча аччиқ-чучугини татиган, етимликда ўсган Абдураҳим Бухорога 1788 йилда келди ва ўн йил яшади. У ҳақда «Дар баёни саргузашт» номли маснавий ёзди. Маснавийда шоирнинг Бухоро ҳаётига онд қизиқ лавҳалар келтирилган. Чамаси шаҳар мансабдорлари уни олим қиёфасида Бухорога келган жосус деб ўйлайдилар ва

Ўлдирмоқчи бўладилар. Шоир ўлимдан базўр қутулиб қолади.

Аждаҳолардир булар одамсифат,
Қўймиш эрурлар ўзига мулла от,—

деб улардан қаттиқ ранжийди. Тарихчилар шоирнинг дадил, чўрткесар бўлганлигини таъкидлайдилар. Масалан, Ризо Фахриддин «Абдурахим ҳазрат сўзга ғоят қўрқмас бўлиб қўлида чўқмори, оғзида эса чўқмори-дан қувватли тили бўлиб на дунё ва на дин тўғрисида баҳс кетганда енгилиб қолмашидир»,— деб ёзган эди у ҳақда.

Ўтиз Эманий Бухорода бир муддат ўқиди, сўнг Хоразм воҳасида, Фарғона шаҳарларида бўлди. 1796—98-йилларда Балх, Ҳирот, Кобулга саёҳат қилиб қайтди. Унинг:

Саное аҳлига ҳамроҳ ўлдим,
Ажиб санъатларидан анча олдим.
Неча ғавво фиғонлар, олди-қочти,
Емакка нон тополмай қорним очти.
Гаҳи еттим сусоқликдин ҳалакка,
Заифликдин эгилдим арзи ҳаққа.
Гаҳи тўлди ўнгимда нозу неъмат,
Белин боғлаб нечалар эти хизмат,—

каби ўзбек шеъриятида кенг тарқалган «Ҳасби ҳол» типигаги сатрлари шоирнинг сафардаги аҳволи руҳияси ҳақида дурустгина маълумот бера олади. 1798 йилда у ватани Чистайга (ҳозирги Чистополь) қайтади. Машҳур «Юсуф ва Зулайҳо»ни татарлар ҳаётига мослаб ишлаб чиқади. У рус тилини ўрганди, унинг илк тарғиботчиларидан бири бўлди.

Абулманиҳ Биставий — Қарғали (1782—1826) эса Бухорога 1802 йилда келиб Ниёзқули Туркмоний қўлида сабоқ олди. Мударрис Ниёзқули Бухоронинг энг нуфузли кишиларидан эди. 1821 йилда унинг дафн маросимига амир Ҳайдарнинг ўзи шахсан иштирок этиб йиғилган жамоага «Бухоронинг амири иккита эди, биттасидан айрилдик»,— деганини тарихчилар нақл қиладилар. Жуда кўп татар талабалари шу мударрис қўлида ўқидилар. Унинг шогирдларига ҳам алоҳи-

да эътибор бериларди. Шундан бўлса керак, амир Ҳайдар Абулманиҳни 1815 йилда Туркияга элчи бўлиб борувчи Муҳаммад Юсуфга котиб қилиб тайинлайди. Шоир ундан Макка, Мадина, Ҳижоз, Қоҳирага ўтади ва яна Истамбулга Муҳаммад Юсуф ҳузурига қайтади.

Таассуф этма мозия чекиб мустақбала ҳасрат,
Саросар рубъи маскуннинг тамошасини кўрдинг сан,—

дейишига қараганда Абулманиҳ ўз сафаридан қониққан кўринади. Муҳаммад Юсуф ундан саёҳат хотираларини шеърга солишни илтимос қилади. Шу тариқа унинг «Ташаккур», «Саҳрода» шеърлари вужудга келади. Шеърлар тингловчиларда яхши таассурот қолдиради. Кейинчалик шулар асосида XIX аср бошларидаги татар ёзма адабиётининг муҳим намуналаридан бўлган «Таржимаи Ҳожи Абулманиҳ ал-Биставий ас-Саидий» китоби майдонга чиқади.

Ёрқин истеъдодга эга бўлган, татар илм-фанида кескин ўзгариш бошлаб берган Абунаسر Қурсавий (1776—1813) ҳам Ниёзқули қўлида таҳсил кўрди. Унинг Бухорога икки марта келгани маълум. Кейинги сафари 1808 йилга тўғри келади. Бухоро илм-фани бир вақтлардаги шуҳратини йўқотгани, мадрасаларда схоластика ҳукмрон бўлиб қолганини илк дафъа ошкор айтган киши ҳам Абунасердир. Унинг «Ал-лавойиҳ» (Равшанликлар) асарида шу ҳақда гап кетади. Абунасер бу китоби учун Бухоро уламосининг қаҳрига учради. У «Бухорои шариф» шаънига тил теккизгани учун кофирликда айбланди ва зиндонга ташланди. Қатл куни эълон қилинди. «Сиёсат майдони»га одам тўпланди. Шайх Ниёзқули ўртага тушди. Абунасер унинг даъвати билан «тавба» қилди. Сўнгроқ устози маслаҳатига кўра Бухорони пинҳона тарк этди ва амир Ҳайдар ғазабидан қутулиб қолди. Юртига қайтишда Хивада тўхтаб ўтди. Хива олимлари унинг истиқболига чиқдилар, унга хилъат кийдириб, 200 тилла инъом этдилар. Дарҳақиқат, фақиҳ Фазл ал-Ғиждувоний айтганидек, «замонасида илм бобида Абунасер билан ёнма-ён қўйса бўладиган иккинчи бир киши йўқ эди». Бироқ ўлим уни эрта, 39 ёшида олиб кетди.

8. ШИҲОБИДДИН МАРЖОНИЙ

Ҳар бир имом бизда қуйруқ бўлган чоқда,
Қуйруқ сўзи бизда буйруқ бўлган чоқда...
Тўлган ойдек балқиб чиққан Шиҳоб ҳазрат.

Абдулла Тўқай

Маржоний бизнинг тонгимизнинг чўлпонидир. Таассуб ичидан қил ва фикрларни қутқарув, жонларимизни хурриятга чиқарувда Шиҳоб ҳазрат энг қувватли муассирлардан бири бўлди.

Олимжон Иброҳимов

Қозонда бир олим чиқди олмос бўлиб...

Оқмулла

Шиҳобиддин Маржоний фаолияти ва ижоди ўзбек-татар маданий алоқалари тарихида алоҳида бир босқич.

У Қозоннинг шимолида жойлашган Арча районининг Ябинчи қишлоғида туғилди. Отаси Баҳоуддин «амири саййид» Ҳайдар замонида Бухорода ўқиб келган ва амир хилъат кийдирган уч татар зиёлисининг биттаси эди. Шиҳобиддин 1838 йилда Ябинчидаги отаси мадрасасини битириб чиққач, шу йилнинг 18 майида мунгорлик савдогар Мухтор бинни Муҳаррам деган кишининг карвонига қўшилиб Бухорога йўл олади. У кундалик дафтар тутиб йўл хотираларини ёзиб борган. Унда Бухорога етгунча бўлган 150 дан ортиқ шаҳар ва қишлоқлар ҳақида маълумот берилганлигини хабар қиладилар. Қарвон етти ой йўл юриб 12 декабрда Бухорога кириб келади. Шиҳобиддин Бухорода «Халифа Ниёзқули» мадрасасига жойлашади. Бир вақтлар отаси Баҳоуддинга ҳам дарс берган Мирза Солиҳ Аллам (1760—1840), Абунасрга эътиқод билан қараган фақиҳ Фазл ал-Ғиждувоний (1855 йилда вафот этган), Абунаср маслакдоши Абдулмўмин ал-Бухорий (1866 йилда вафот этган), жаҳонгашта, китоб шайдоси, илм йўлида «мужаррад» (танҳоликда) умр кечирган Худойберди ал-Бойсуний (1847 йилда вафот этган), ўндаб татар талабалари ихлосига сазовор бўлган машҳур Атоулло ал-Бухорийнинг ўғли Қози Муҳаммад Шариф (1844 йилда вафот этган) қабилар ҳузурини сабоқ олди. Улар орасида Муҳаммад ал-Хўжандий (1850 йилда вафот этган)га алоҳида муҳаббат боғла-

ди. Лекин XIX аср Бухоросида илм-фан аҳволи ночор эди. «Бизнинг халқ ўқув-ўқитув тартибларида Бухорони ўрнак тутиб, унга сажда қиладилар. Ҳолбуки, Бухоро халқи ва ҳукумати маърифатдан жуда йироқ, маҳкамаи ҳукаمولари бузуқ, ўқув-ўқитувлари ғоят тартибсиздир»,— деб ёзганди Маржоний сўнграқ ўзининг машҳур 6 жилдли «Вафийят-ул-аслоф ва таҳийят-ул ахлоф» (салафлар вафоти ва халафлар дуоси) асарининг муқаддимасида.

Яна ўша китобдан:

«Улар наҳв (синтаксис)дан «Шаҳри қофияи Мулло Жомий» (Ибн Ҳожибнинг «Қофия» китобига Абдурахмон Жомийнинг шарҳи. У кўпинча қисқа қилиб «Шарҳи Мулло» ҳам деб аталган — Б. Қ.) ўқиб шунинг билан 3 йил машғул бўладилар. Ўқувларида китоб тартиб билан эмас, сўнгдан бошга қараб ўқилади. Энг керакли ўринларни ўқимай қолдирадилар. Сўнгра мантиқдан, «Шамсия» китобининг бошидан бир неча йўл ўқиб, шарҳи ва ҳошияларига тушиб кетадилар ва 2 йил вақт ўтказадилар. «Таҳзиб» китобини бошлаб «Ал-ҳамду лиллоҳ» калимасини шарҳ, ҳошиялари билан ўқиб бир йил сарфлайдилар ва унга «Баҳси ҳамд» деб ном қўядилар...

Лекин ушбу ҳамд, ҳидоят, ишора, илм баҳсларининг мантиқ фанига қандай муносабати бор? Нега фандан мақсад бўлган мантиқ қондаларини ўқитмайдилар? Бунинг сабаби нимада? Биз бу саволларнинг маъқул жавобини эшитмадик... Бухорода... ҳикмат, жуғрофия, тарих, аҳволи олам фанларининг ўзи ҳам, асари ҳам йўқ. Булар керакли илм саналмайди. Бухорога ихлосманд кишиларнинг ўзи ҳам Бухорода жуда оз».

Мадрасалардаги бу аҳвол Шиҳобиддинда афсус ва ўкинч уйғотади. У хусусий мутолаага берилади. Ҳамҳужраси, тиббиёт ва ҳандаса илмларининг билимдони Низомиддин ал-Илҳомий, амир Насрулло наздида обрў топган юртдоши Ҳусайн Қарғали унга яқиндан ёрдам берадилар. Маржоний амир кутубхонасидан фойдаланишга муваффақ бўлади.

У бунёдкорлик ва вайронгарлик, яратиш ва емириш билан тўлиб тошган кўҳна Шарқ тарихига шўнғиб кетди. Уни маданиятимиз ва адабиётимизнинг кўркем даврларидан бўлган XV аср ўзига ошуфта қилди. Айниқса, у Навоийга кўнгли қўйиб қолди, «Алишер Хуросон элидаги олимларнинг энг буюклари-

ан, машҳурларидан. У замонасидаги адибларнинг «раги, орзуси эди»,— деб ёзганди Маржоний «Вафий-ит-ул аслоф ва таҳийят-ул ахлоф»да.

1843 йилда Маржоний Самарқандга келди. Шердор мадрасаси (1619—36-йиллар Ялангтўш қурдирган)да икки йил истиқомат қилди. Самарқанд илмий муҳити Бухородагидан жонлироқ эди. Унинг Самарқанд сафаридан қолдирган энг азиз хотираси қози ва мударрис Абу Саид Самарқандий билан танишуви бўлди. Маржоний у ҳақда «...замонасидаги Мовароуннаҳр уламо-сининг энг буюкларидан бўлиб, ҳамма ишларида басиратли, диққатли, муҳаққиқларининг ва салафларининг жуда кўп китобларини мутолаа этиб, жуда кўп тўғри маълумот ҳосил этмиш муҳибби ҳақиқат бир аллома эди. Тарихни, халқнинг руҳини, аҳволи оламни ҳамда ҳисоб, жабр, муқобила, ҳандаса, ҳайъат, жуғрофия ва булардан бошқа ақлий ва нақлий кўп фанларни биларди...»— деб ёзганди. Дарҳақиқат, Абу Саид, Шиҳобиддиннинг ўзи таъкидлаганидек, унинг «фикрида буюк ўзгариш» ясади, машҳур тарихчи бўлувида «бош сабаб» бўлди. Уларнинг муносабати самимий дўстликка айланди. 1849 йил 23 августда Абу Саид вафоти Шиҳобиддинни қаттиқ қайғуга солди. Унга бағишлаб «Устоди замона» тарихини ёзди.

Маржоний Абунаср фикрларини Самарқандга келганидан кейингина тушуниб етди. Унинг «Ал-лавойиҳ»ини топиб ўқиб чиқди ва уни ҳимоя қилиб «Танбиҳи абно-ал аср ала танзиҳи абнойи Абунаср» (Абунаср ҳимояси йўлида замондошларининг танбиҳи) номли асарини ёзди. 1845 йилда Маржоний яна Бухорога қайтди ва муҳташам Мир Араб мадрасасига (1535 йилда амир Абдуллахон қурдирган) жойлашди...

Маржоний Бухорода 11 йил турди. Ўз истиқболини шу ерда белгилаб олди. Келажакдаги ўнлаб асарларининг замини шу ерда туғилди. Татар олими Азиз Убайдуллин Маржонийнинг биргина «Мустафад-ул ахбор фи аҳволи Қозон ва Булғор» (Қозон ва Булғор аҳволига оид маълум хабарлар) асарининг ўзида фойдаланган юздан ортиқ нодир манбанинг рўйхатини келтиради ва уларнинг деярли ҳаммаси Бухоро таҳсили давомида тўпланганлигини хабар қилади.

Маржоний Бухорода фақат устозлару китоблар эмас, юзлаб шогирдлар ҳам орттирди. Қоракўл мактабларида етти йил (ёз ойларида) дарс берди. Бухоро ва Самарқандда хусусий таҳсил билан шуғулланди.

Ўлим жуда эрта олиб кетган истеъдодли олим Насриддин бинни Гавс бинни Ниёз ал-Хоразмий (1819—1849) унинг сеvimли шогирдларидан эди.

Маржонийнинг Бухорода ёзган муҳим асарларидан бири «Аълom абно-ад-дахр бо аҳволи аҳл Мовароуннаҳр» (Мовароуннаҳр аҳволи билан замон фарзандларини таништириш) бўлди. Бу хусусда унинг хулосалари шундай: Мовароуннаҳр шаҳарларида илм-фан таназзулга юз тутган. Хонлар сиёсати-ю, шарият идораси уни қайта оёққа қўйишга қобил эмас. Бинобарин Мовароуннаҳр бизга ўрناق бўла олмайди.

Маржоний ўз китобини Бухорода қаттиқ сир сақлади. Чунки Қурсавий тақдири ундан ғоят эҳтиёткор бўлишни талаб қиларди. Асарнинг кўчирилган бир нусхаси Бухорода 1849 йилнинг июнь ойларида Маржоний хонлик сарҳадидан чиқиб, Оқ тепа (Актюбинск)-га яқинлашиб қолгандагина маълум қилинди. Лекин китобнинг шуҳрати Қозонга Маржонийдан анча олдин етиб борди. Татаристон шаҳарларида шов-шув бошланди. «Муқаддас Бухоро»ни ҳимоя қилувчи ўнлаб асарлар майдонга келди. Қозон имоми Муҳаммад Шокир «таҳқирланган» Бухоро ҳақида «Ал-мақолатил зоҳирати фи аҳвол-ал балдат-ул фохирати» (Фахрли шаҳар ҳақида ҳаяжонли нутқ) номли шарафнома ёзди. Лекин Маржоний ҳақ эди. Бу китоб татар зиёлиларининг қарашларида кескин ўзгариш ясади. Бухорога интилиш деярли сўнди. Маданият ва маорифни замон талабларига биноан қайта қуриб чиққан, «танзимот»ни амалга оширган Истамбулнинг мавқеи ўса бошлади.

Маржоний 1849 йилнинг 21 майида яна ўша Мухтор бинни Муҳаррам карвони билан Қозонга йўл олди.

Қозоннинг жанубида Қобон кўли бўйида истилодан кейин биринчи қурилган мачит бор. У Қажум Носирий кўчасида жойлашган. Мачит революциядан анча илгари Маржоний номига қўйилган. Икки улуғ замондош номи ва хотираси ҳозиргача ёнма-ён келади. Маржоний 1849 йилда мана шу мачитда Қозоннинг энг машҳур олимлари билан савол-жавоб ўтказди. Бунини доврўқли бой Иброҳим Юнусов ташкил қилган эди. Иштихонда Маржоний ғолиб чиқади ва Қозон уламосининг «имом-ал-аллома» (алломалар пешқадами) деб тан олинади ва шаҳарнинг энг обрўли жоме ва мадрасасига ишга тақлиф қилинади.

Маржоний мадраса ўқитув системасида бир қатор ўзгаришлар ясади. Мадраса программасини қайта кў-

риб чиқади. Унга табиий фанлар ва рус тилини киригади. 1876 йилда Қозонда «рус-татар ўқитувчилар мактаби»нинг очилиш маросимида биринчи нутқни сўзлайди. Бу йўлдаги қаршиликларни сабот билан енгади. Унинг Қозондаги илк ўқувчиларидан Хусайн Фаёзхонов (1828—1866) Петербург университети ўқитувчиси даражасига кўтарилади. В. В. Вельяминов-Зернов, В. В. Стасов, Ч. Валихоновлар билан ҳамкорлик қилади. Маржоний Қозондаги «тарих, археология, этнография жамияти»га аъзо қилиб сайланади. Жамиятнинг 1877 йилдаги IV Бутунроссия съездида Булғор ва Қозон тарихига бағишланган доклади билан қатнашади. Докладни академик В. В. Радлов рус тилига таржима қилади. Фотиҳ Амирхон унинг фаолиятини «фанга хизматнинг буюк намунаси», деганида ҳақ эди.

Маржоний ўнлаб асарлар қолдирган. Уларга В. В. Вельяминов-Зернов, В. В. Радлов, П. Ф. Қатанов, И. Ф. Готвальд, Е. Малов каби таниқли шарқшунослар юксак баҳо берганлар. Маржоний асарларининг деярлик ҳаммаси («Мустафад-ул ахбор...»дан бошқа) араб тилида. У асосан тарихчи олим ва файласуф. Гарчи у ўз қарашларида революцион-демократ бўлмаса-да, Доғистон халқларининг озодлик курашларига хайрихоҳ бўлган, Шомил билан ёзишмалар олиб борган киши эди. Шарқ тарихи илмида таҳлилий-аналитик йўлни бошлаб берганлардан эди. Унинг «Мустафад-ул ахбор...» асари Ўзбекистон халқлари тарихини ўрганишда ҳам қимматли материаллар бера олади. Айниқса ундан ўрин олган «Фасли фи давлати манғитияи Бухоро» бобида тасвирланган воқеаларнинг бир қанчасига муаллифнинг гувоҳ бўлганлигини ва мутлақо холисона ёзилганини хотирласак, унинг аҳамияти қай даражада эканлигини тасаввур қилиш қийин эмас. 643—1889 йилларда яшаб ўтган 6057 маданият ва фан арбоблари фаолиятига бағишланган «Вафийят-ул аслоф...»да Пётр I ва Наполеон билан бир қаторда Ибн Синодан Нодирабегимгача бўлган Ўрта Осиёдан чиққан олим ва шоирлар ҳақида ҳам маълумот берилган. Умуман Маржоний ва Ўрта Осиё тарихи масаласи ҳар жиҳатдан ўрганишга сазовор масаладир.

Эй Қозон, дардли Қозон, мунгли
Қозон, нурли Қозон...

Абдулла Тўқай

Бу шаҳарда Шарқ ва Ғарб ўзининг ажиб бир ўй-ғунлигини топган. Бир томонда кунгурадор, шарқона миноралар. Бир томонда вазмин, лекин қайноқ, ўйноқи ҳислар ўйғотувчи «барокко» услубидаги бинолар. Улар қадимий Қозоннинг кечмиши ҳақидаги юзлаб хотиралар билан тўла. Улар Иван Грозний, Пётр I, Екатерина II, Николай II каби рус подшоҳларини кўрганлар. Улар Александр Дюма, Иоганнес Бехер, Вилли Бредилларнинг таржимаи ҳолларида ўз изларини қолдирган. Бу шаҳарда Г. Р. Державин вояга етган, А. Н. Радищев Сибирь сурғунига бориш ва қайтишда тўхтаб ўтган. 1833 йилнинг сентябрида бу ерга «Капитан қизи» қаҳрамонини излаб А. С. Пушкин келган. Қозон ўзининг тақдири ва фарзандлари ҳақида ҳаяжонли мақолалар билан чиқишган А. И. Герцен, Н. Г. Чернишевский хотираларини ҳам ардоқлаб келади. Машҳур Лев Толстой, Максим Горький ва Маяковскийларнинг ҳаёт ва ижодларидаги муайян саҳифалар Қозон билан чамбарчас боғлиқ. Дарҳақиқат, бу шаҳарнинг ҳар бир қадами тарих... Лекин Қозонда шундай бир муътабар даргоҳ борки, унга келган сайёҳ бу ерда, албатта, бир тўхтаб ўтади. Бу «Қозон ифтихори» (В. В. Маяковский) В. И. Ульянов—Ленин номидаги Қозон Давлат университети. Унда Ленин ўқиган. Унинг акт залида ижтимоий адолатсизлик ҳақидаги биринчи нутқини сўзлаган. Шу ерда у марксист сифатида шаклланган. Қудратли Россиянинг порлоқ келажаги шу ердан бошланган. Қозон университети Иттифоқдаги энг кекса университетлардан. У 1804 йилда очилди ва ўлка ижтимоий фикр тараққиётида янги давр бошлаб берди. У илм-фан ривожига ҳам жуда катта хизмат қилди. Н. И. Лобачевский математика тараққиётида буюк ҳодиса ҳисобланган «Ноевклид геометрияси»ни шу ерда кашф этди. Н. Н. Зинин, А. М. Бутлеров сингари машҳур олимлар химиклар мактабига асос солдилар. 1853 йилда университет хоналари ва майдончаларида биринчи мартаба электр лампочкалари пайдо бўлди. Астроном И. М. Симонов 1819—21-йилларда бутун дунёни айланиб чиққан Беллинсгаузен экспедициясида қатнашади. Университетда И. М. Сеченов, В. М. Бехтеров каби таниқли медиклар иш олиб бордилар...

Қозон ўтган асрларнинг ўрталарига қадар рус шарқшунослик фанининг асосий маркази эди. Университетнинг Россияда ягона бўлган шарқ бўлими (у 1856

йилда Петербургга кўчирилди) қошидаги истеъдодли рус шарқшунослари, маҳаллий олимлар Шарқ тарихи ва маданиятига оид юзлаб нодир асарларни тўпладилар ва атрофлича ўрганиб нашр эттирдилар.

9. УНИВЕРСИТЕТ КУТУБХОНАСИДА

Қозонда 400 кутубхона бор. Улардан иккитаси ҳамиша китобхонлар билан лиқ тўла бўлади. Булар В. И. Ленин номидаги Республика ва Н. И. Лобачевский номидаги университет кутубхонасидир. Республика кутубхонаси университет бош корпусининг ёнгинасида, ноёб архитектура биносида жойлашган. Нақл қилишларича, бино инқилобга қадар Зинаида Ушкова деган аёлга тааллуқли бўлиб, савдогар тоғаси томонидан келинлик тўйига ҳадя қилинган ва бир миллион сўм баҳоланган экан. Дарҳақиқат, унинг безак ва сайқаллари кишини ҳайратга солади. Н. И. Лобачевский кутубхонаси университет ҳовлисида жойлашган. Бу бинодаги ҳовлиларнинг деярли ҳаммаси ўтган асрда қурилган. Улар ўнлаб кашфиётларга гувоҳ бўлганлар, юзлаб истеъдодларнинг уйқусиз тунларини сукут билан кузатганлар. Деворлардаги мемориал ёзувлар... Улар ғоят қисқа ва содда. Лекин улар замирида қанчадан-қанча изланишлар, машаққатлар ётади...

Университет кутубхонаси Иттифоқда машҳур. У 1809 йилда ташкил қилинган. Унинг ҳозирги биноси XIX асрнинг 30-йилларида ректор Н. И. Лобачевскийнинг бевосита раҳбарлиги остида қурилган. Бу машҳур олимнинг ўзи бир неча йиллар унда кутубхоначилик қилган. Нақл қилинишича, у университет ҳужжатларига «ректор-библиотекаръ Н. И. Лобачевский» деб имзо чекаркан. Ҳозир кутубхонада 4 миллиондан ортиқ китоб бор. Улардан ўн мингтаси нодир китоблар саналади. Буларнинг аксарияти Шарқ қўлёзмаларидир.

1800 йилда Петербургдаги «Азиатская типография» Қозонга келтирилди. Сўнграқ унинг станоклари янги ташкил этилган университетга кўчирилди. Шарқ манбаларини тўплаб нашр этиш бошланди. Қатор рус олимлари билан биргаликда ота-ўғил Халфинлар, Абдулаллом Фаёзхонов, Муҳаммадали Маҳмудов каби маҳаллий зиёлилар ҳам бу ишда катта хизмат қилдилар. XIX асрнинг охирларида Қозон босмасининг довуғи бутун Шарққа ёйилган эди.

Дарҳақиқат, кутубхонанинг Шарқ бўлими анча бой. Айниқса, унинг Готвальд, Саид Воҳидов фондларида нодир китоблар кўп (проф. И. В. Готвальд, С. Воҳидов — шарқшунос олимлар, улар ўз шахсий кутубхоналарини университет библиотекасига инъом этганлар). Ибн Сино, Мансур Халлож асарларининг жаҳон кутубхоналаридаги ноёб қўлёзма нусхалари бармоқ билан санарли. Уша «қизил рўйхат»да бу кутубхона ҳам бор. Татарлар орасида ўрта асрдаги буюк ватандошларимиздан Ибн Синодек машҳур иккинчи бир кишини топиш қийин. У ҳақда юзлаб ҳикоят ва латифалар яратилган. 1863 йилда Қозонда Саид Яҳё Зиёиддиннинг усмонли турк тилида ёзилган «Ганжинаи ҳикмат» асари нашр қилинди. Унда Ибн Сино ҳақида Шарқда машҳур бўлган ҳикоя ва ривоятлар бир сюжет атрофида уюштирилган эди. 1872 йилда таниқли маърифатпарвар олим Қаюм Носирий уни «Абу Али Сино ҳикояти» номи билан эркин таржима қилиб бостирди. Асримиз бошларида, 1900, 1912 йилларда эса Шиҳобиддин Раҳматуллин улуғ ҳаким ҳақидаги ҳикояларни қайта ишлаб нашр этди. Кутубхонадаги Мовароуннаҳр билан алоқадор китоблар рўйхатини кўздан кечираркансиз, жаҳонгир Темур ҳақидаги асарларга ҳам дуч келасиз. Унинг ҳаёти, қилмишлари ва юришлари ҳақида кўплаб ривоят ва афсоналар тўқилган. Сўнграқ улар асосида тарих китоблари тузилган. Утган асрда уларнинг баъзилари бир неча марта нашр этилган.

Муслимий «Рисолаи таворих...» асарини 1552—82-йилларда ёзганини айтади. Аммо Маржонийдан тортиб бугунги татар тарихчиларидан М. Усмоновгача бу фикрни инкор этадилар ва китобнинг XVIII асрда ёзилганлигини тахмин қиладилар. Ҳақиқатан ҳам унда янглиш факт ва воқеалар ҳаддан ташқари кўп. Чунки у ривоятлар асосига қурилган. Китобда Булғор шаҳрининг хароб қилиниши Темур номи билан боғланади ва у дунё халқларини тўғри йўлга солиш учун олло томонидан юборилган пайғамбар сифатида талқин қилинади. «Темурнинг Булғорни хароб этиши бизнинг татарлар орасида кенг тарқалган янглиш фикр, тарихий ғалат» деб ёзади татар адабиётшуноси Али Раҳим. Олимнинг фикрича уни вайрон қилган Сарой хони Пўлат Темур. Халқ хотирасида у Темурланг билан чалкашиб кетган. Халқ уни темурларнинг машҳурроғига боғлаган. Иброҳим бинни Исҳоқ Халфин нашрга

тайёрлаган иккинчи асардаги воқеалар Муслимийникидан кам фарқ қилади. Бунда ҳам тарихий чалкашликлар, хатолар ҳаддан ташқари кўп (гарчи бу ҳам тарих дейилса-да). Жумладан, унинг туғилиши, оқсоқлиги шундай нақл қилинади. Ҳиндистон шаҳрининг подшоси Чингизхоннинг ўғли Жидайхон (Чигатойхон демоқчи бўлса керак) бир куни қўрқинчли туш кўради. Тушининг таъбирини сўрайди. Ҳақимлар унинг ўлимини башорат қиладилар. «Олмалиқ овулида Тарағай номли бир киши бор — хотини ҳомиладор, сенинг ўлимнинг ўша туғилажак бола қўлида» деб айтадилар. Хон она қорнидаги болани эзиб ўлдиришга фармон беради. Она азобга чидай олмай ҳушидан кетади. Хизматкорлар ҳомиланинг ўлганлигига ишонч ҳосил қилиб, уни ташлаб кетадилар. Бироқ бола чалажон бўлиб туғилади. Атрофдагилар ундан хабар топадилар. Гўдакнинг бир оёғи тамом мажруҳ бўлган эди. Уни «шунча балодан омон қолибди, жони темирдан экан» деб Темур номлайдилар... У етимликда катта бўлади, подачилик қилади, ўзининг ғайрати ва ақли билан эътибор топади. (Буларни изоҳловчи ҳикоялар келтирилган). Сўнграқ аскар тўплаб золим Жидайхонни ўз қўли билан ўлдиради ва юришларини бошлайди. Кўринганидек, бу Искандар ҳақидаги Шарқда кенг тарқалган ривоятларни эсга туширади.

Учинчи асар халқ ҳикоялари шаклида. Унда нақл қилинишича, Темур Маҳмудхоннинг баҳодири Аҳмадшоҳнинг ўғли. 15 ёшида у паҳлавон бўлиб етишади. Тенгдошлари у билан ўйнамай қўядилар. Негаки, у қайси бирининг қўлини ёки оёғини ҳазиллашиб тутса, бехосдан узиб олиб қўярди. Вазирлар унинг устидан шикоят қиладилар. Хон уни мамлакатдан чиқариб юборади. Унга Хизр учраб от беради. Шундан сўнг у дунёдаги ўлкаларни золим подшоҳлардан халос этиб, ҳақиқат ва адолатни қарор топтиради. Искандарнинг қизи Зайнабга уйланиб, тинчлик-осойишталикда, роҳат-фароғатда умр ўтказди. Маълум бўлганидек, ҳикоят Темур ҳақидаги ҳақиқатдан жуда йироқ бўлиб, унда Шарқ дostonчилигига хос бўлган одил шоҳ ғояси илгари сурилган. Адабиётдаги Искандар образи шундай ғояни ташишини билардик, бироқ шунга ёндош Темур образи ҳам мавжудлиги учрамаган эди.

«Бобурнома» биринчи маротаба Қозонда босилган. Уни турколог Н. И. Ильминский 1857 йилда нашрга тайёрлаган эди. Шунинг учун ҳам Бобур ҳақидаги

қайдлар, унинг асарларидан баъзи кўчирмалар кутубхона архивида бугунги кунгача ардоқлаб сақланаётганидан ажабланмадик. Аммо бир нарса диққатимизни ўзига жалб қилди. Бу Бобурнинг ўғли Комронга ёзган хатининг кўчирилган нусхаси эди. Мана ўша мактуб:

Насихатномаи Бобуршоҳ бу фарзанди худ!

Ҳазрати Бобуршоҳ ғозий табасароҳ аз Ҳиндустон ба Қандаҳор фиристонид ба фарзанди худ бо мирзойи комгор. (Ҳазрати Бобуршоҳ ғозийнинг Ҳиндистондан Қандаҳорга саодатманд мирзо фарзандига йўллаган хайрли ҳолномаси.)

Фарзанди аршад (ақлли) у аржуманд (қадрли) саодатнишон Муҳаммад Комрон баҳодирга саломи муҳаббат анжомидин сўнг улким, кўкалдошу эмукдош ва ичкиларинг билан сабақ ўқурга ружуъ келтуруб эрмишсен. Бу жиҳаттин кўнгулға сурур ва хотирға хузур етиб на бисёр хушҳоллиқ юз берди. Тенгри таолло даргоҳидин умидим борким, жамъи қобилият ва салоҳият бобинда комил ва мукаммал бўлуб, камолга етгайсен. Ҳамиша ушбу тарийқни маръий (риоя) тутиб зинҳор тақсир (хато) қилмағайсен. Нечукким ҳазрати Хўжа Ҳофиздин манқул (нақл этилган) дур: «Пирон сухан зи-тажриба гўянду гуфтамат, Хон, (эй) писар, ки пир шави, панд гўш кун. (Улуғлар гапларини тажрибаларига суяниб айтадилар. Эй ўғил, улуғ бўлсанг ҳам насихатимга қулоқ сол.)

Эшиттимким, Чигатой эликим, ҳазрати мағфур ва марҳум Султон Ҳусайн Мирзодин қолибтуларким, ул эл (нинг) кўпрак Хуросон эли билан ўлтуруб-қўпуб, бисёр қобилияти ҳайсият (эътибор) пайдо қилиб, латофатдин холи эрмаслар. Агарчи Хуросон эли хуштабъ элдурулар, ҳайсият (лаёқат)ларида сўз йўқтур, локин мазҳаб ва миллатларида танг бор... Турк улусидин отоси қўл бошлаган, оноси тўй бошлаган(?) тўра кўрган эл борким, отолари ота-онамизга хизмат қилиб, жон тортиб, иссиғ-совуғда, сафар ва ҳазар (турғунлик)да бирга бўлуб, лаҳза, балки ламҳа (сония) айрилмаян. Хизмати шоиста қилиб (ва) пандинда баржой келтурубтурлар. Ул элдин имтиҳон қилиб (сен) эшикинга йўл беруб, вакили мутлақ этиб гофиял бўлмағайсен. Қичик ёшлиқ эрса, алардин кенгаш сўруб, маслаҳат тилаб, аларнинг сўзи билан амал қилиб, асло ва мутлақо ҳеч муҳимға иштиғол қилмағайсен.

Андишалиқ беклар илан (ва) олийрой қарочу давлат-хоҳларким, ҳамиша муҳим ва маслаҳат ичинда бўла келиб туралар, аларнинг савол-жавоб ва кенгашларидин чиқмагайсен. Хушомадгўй сўзиға фирифтаи бўлуб, давлатхоҳларким, давлатга муносиб сўзин эшитиб, кўруб-билиб келиб юзунға қат(т)иқ айтурлар, аларга ачиғмагайсен. Агарчи юзунга филҳол қотиқ кўринур, охир неча кўб кулдурур. Масалдурким, дўст йиғлатур, душман кулдура айтур. Дўсту душмана мутаассиб бу мазмун билан амал қилгайсен.

Мисраъ: Жойе гул-гул бош ва жойе хор-хор.
(Гулга гул, тиканга тикан бўл).

Тақи Қандаҳор черики эҳтишом (ҳашаматли) дур. Ҳар қайси кичик-каримнинг сўзи билан ул сори отлан-ғувчи бўлмагайсен. Агар зарурат бўлуб, қобу тобиб (лозим топиб) отланур бўлсанг, иш бошлаган, мажолис кўргон, тўра-тўқай кўргон, тузук қилғон давлатхоҳларингга кўнгул бериб, яхши айтиб йибор. Элдин яхши сўзунги айтиб, мукамил бўлуб, истеъдоди тамом билан мутаважжиқ бўлгайсен. Йироқ-ёқиндин эшитурга ва кўрурга муносиб бўлғасидир.

Тақи ножинс, камзот, ҳар неча хуштабъ ва қобилиятлик бўлсалар тарбият қилуб, амури мамлакатга дахл бермагайсенким, ҳазрати Шайх Саъдийдин манқулдурким:

Нокас тарбият на шавад, эй ҳаким кас
Дар боғ лола рўяд ва дар шўра хору хас..

(Нокасни ҳеч қачон тарбия қилиб инсон даражасига кўтариб бўлмайди, эй ҳаким. Чунки гул боғда юз очади, шўр ерда эса хас-хашак битади).

Ҳар ки нокас бувад дар аслу сиришт,
Мунқалиб нотавон қардан, эй жигар,
Нокасеро агар куни мақлуб,
Қалбе у ғайре баста кай нашавад.

(Кимки пасткаш бўлса, уни ҳеч тузатиб бўлмайди, эй жигар, Уни одам қилган тақдирингда ҳам қалби ўша ҳолида қолади-ку).

Тақи Мовароуннаҳр эли бисёр сода лавҳ элдурлар, ҳар нечаи муқобилият бўлсалар, аларга эътимод қилса (ишонса) бўлур. Тахсис, ул қарси шабистонининг шамъи анваридур, аё гулистонининг андалиби

суханвори ҳазрат Хўжа Убайдуллоҳким, имдод қилиб-турлар. То ғоят бу ишларни(нг) давлат(и) ул азизларнинг ҳимматидиндур. Ул силсиланинг мурид ва ас-ҳоби подшоҳзода деб сенга келсалар, зинҳор акром ва эъзозларини маърий тутиб, аларнинг борасида тақ-сир қилмағайсен. Аларким, ишқ бобинда бўлурлар, севарларнинг итини ҳам севарлар.

Тақи Ҳиндистон кайфиятин фатҳномадин маълум қилғумдур. Иброҳимким, Ҳиндистон подшоҳи бўлғай, анинг ўғли қўлга тушубтур. Ани сен фарзанди дил-бандга йнборилди. Нечукким, анинг аҳволидин хабар-дор бўлуб, ўзинг муқир бўлғойсен. Мундин сўнгким, ҳар воқеан юз берса, ирсол қилғумдур. Вассалом, Ҳуснунг назорасида пайвастамиз. Раҳгузир (беҳуда сўз) йўқ. Сўз ушбудурки: жоно, ҳолиқдин ўзга сўз йўқ».

«Бобурнома»да бир кўнгилсиз ҳодиса муносабати билан 933 йилнинг раббиул аввалида (1526 йил декабрь) Ҳумоюн ва Комронга хат ёзилгани айтилади. Кобулга Ҳумоюнга юборилган хат тексти китобда келтирилган. Бироқ Қандаҳорга Комронга юборилган хат берилмаган. («Бобурнома»нинг 1960 йил, Тошкент, ЎзФА нашрини кўзда тутяпмиз.) Бобур хат билан бир-галикда Иброҳим Лўдининг ўғлини ҳам Комрон ёнидан келган Мулла Сарсонга қўшиб юборганини айтади. Бинобарин, бу мазмунига кўра ўша 933 йил раббиул аввал ойининг 29 ида пайшанба куни (1527 йил 4 январь) ёзилган хат бўлиши керак.

Қозон матбааси ишга тушган биринчи кунларданок чигатой-ўзбек маданияти намуналарини нашр эттиришга катта эътибор берилган. Масалан, Мажлисийнинг «Қиссаи Сайфулмулук» асари 1807 йилдаёқ босмадан чиққан эди. «Қиссаи Рабғузий» 1809—1910 йилларда салкам ўн марта нашр қилинган. Маржоний севиб ўқиган, сафарларида доимо бирга олиб юрган Абулғози Баҳодирхоннинг «Шажараи турк»и 1825 йилда турколог С. М. Френнинг лотинча сўзбошиси билан босилган. 1891 йилда Абдулаллом Фаёзхонов қайта нашр эттирган. Бир йил олдин эса «Зарбулмасал» «Умархон асрида турғувчи Мулло Гулханий деган шоирнинг тасниф қилгон китоби» деган изоҳ билан босмадан чиққан эди. «Зарбулмасал»нинг кейинги барча нашрлари учун худди шу босма манбаи асос қилиб олингани барча мутахассисларга аён. 1905—1907 йилларда Собир Сайқалийнинг шеърлари ва

«Баҳром Гуландом» достони «Девони Сайқалий», «Қиссаи Баҳром» номлари билан нашр этилди.

Кутубхонадаги қўлёзма ва нашрий нусхалар орасида Навоий «Девон»и (1568—69-йилларда кўчирилган), «Хамса»си («Маҳзанул асрор» номи билан босилган, нашр йили ва ўрни номаълум), «Маҳбул қулуб» (Истамбул босмаси), «Қитоби Шоҳ Машраб» (1828 йил, Қозон, 1893 йил, Тошкент нашрлари), Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома»си (1904 йил, СПб нашри), «Темур тузуклари» (1980 йил, Тошкент, Остроумов нашри), Паҳлавон Ниёз Мирзонинг «Девон»и (1895 йил, Хива шаҳри), Ҳайдар Хоразмийнинг «Маҳзанул асрор»идан кўчирмалар, «Бобурнома» ҳақидаги қайдлар ҳам алоҳида ўрин эгаллайди.

Булар билан биргаликда диний-мистик руҳдаги қатор асарлар, жумладан, Яссавий «Ҳикмат»лари, Сулаймон Боқирғонийнинг «Боқирғон китоби», «Охир замон», Сўфи Оллоёрнинг «Муродул орифин», «Саботул ожизин» каби асарларининг ўнлаб қўлёзмалари ва босма нусхалари, уларга битилган шарҳлар ҳам мавжуд. Булар жуда кенг тарқалган. Татарлар орасида яссавийчилик ва нақшбандийликнинг бу хил кенг ёйилишига асосий сабаб, татар адабиётшунослари Азиз Убайдуллин ва Али Раҳим тўғри таъкидлаганидек, Ўрта Осиё адабиёти билан танишликнинг кўпроқ муллалар, ҳаждан қайтувчи ҳожилар орқали бўлганлигидадир.

Кутубхонадаги халқ оғзаки ижодига оид материаллар шунини кўрсатадики, ўзбек ва татар фольклори ўртасидаги муштарак жиҳатлар жуда кўп. Шарқ мотивлари, жумладан, чигатой-ўзбек адабиётидаги халқ достонлари, ривоят ва афсоналари, латифалари асосида вужудга келган қисса ва ҳикоятлар узун бир рўйхатни ташкил қилади. Булар «Юсуф ва Зулайҳо», «Тоҳир ва Зуҳра», «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Ошиқ Ғариб», «Бўз йигит», «Қиссаи Алфамшо» (Алпомиш), «Гавҳар тож», «Дўхтари султони Кашмир», «Латойфи Хўжа Насриддин», «Ҳикояти Гўрўгли султон», «Малика китоби», «Қиссаи Искандар Зулқарнайн», «Қиссаи Наврўз», «Ҳикояти Темиршоҳ», «Оқсоқ Темир қиссаси» ва ҳоказо ва ҳоказо. Буларнинг ҳаммаси қайта-қайта нашр этилган. Масалан, Аҳмад Курмаший варианты асосида нашрга тайёрланган «Тоҳир ва Зуҳра» қиссасининг кутубхонада 1870—1917 йилларда босмадан чиққан 13 нашри мавжуд.

Татар ёзма адабиёти намуналари орасида «Саёҳатномалар» типдаги асарлар кўп учрайди. Улар аксари насрий бўлиб, учтаси бевосита Туркистон саёҳати хотиралари билан боғлиқ. Улардан энг эскиси «Исмоил ота саёҳати»дир. Ҳожи Исмоил Бекмуҳаммад ўғли 1752 йилда Бухорога сафар қилган ва бу ерда бир қиш тургач, Ҳиндистон, Қандаҳор, Арабистон, Миср ўлкаларида бўлган ва йўл таассуротларини ёзиб қолдирган. 1862 йилда шарқшунос Н. И. Ильминский уни «Икки Ҳожининг рихлатномалари» номи билан бостирган.

Таниқли татар ёзувчиси Зоҳир Бигиев (1870—1902) 1893 йилда Самарқанд ва Бухорони келиб кўрди. Туркистондаги феодал тартиблар, жаҳолат, маҳаллий ва келгинди чиновникларнинг бебошлиги европача таълим-тарбия олган маърифатпарвар адибни ларзага солади. Унинг мазкур масалалар ҳақида баҳс очувчи жўшқин публицистик руҳда ёзилган «Мовароуннаҳр саёҳати» асари ҳар жиҳатдан аҳамиятли бўлиб, Абдулла Тўқай ва Фотиҳ Амирхонлар томонидан юксак баҳоланган эди. Қитоб 1906 йилдагина нашр этилди.

Учинчи саёҳатнома Қосим Бекқуловнинг «Туркистон» (1908 йилда нашр қилинган) асари бўлиб, унда XIX асрнинг 60-йилларидаги воқеалар акс эттирилган. Муаллиф ўз асарини роман деб атаган. Лекин у роман эмас. У тарихий очерк характеридаги бир асар. Унда Туркистоннинг Россияга қўшиб олиниши арафасидаги ҳаётдан бир лавҳа келтирилган. 1860 йил 15 августда 8 нафар қора нўғай (ҳозирда Доғистон АССР территориясида яшовчи миллат) Каспийнинг ғарбий қирғоғидаги Қизил Яр (жар) қўлтиғида Тулеп оролида балиқ овлаш учун денгиз ичига кирадилар. Ногаҳон довул туради-ю, кема елканидаги арқонлар узилиб кетади. Тўлқин кемани ўз измига олади. 8 балиқчи бир кеча-кундуз довул билан курашадилар. Шамол эртаси тунга бориб тинади. Ҳолдан тойган балиқчилар ярим-ёрти тамадди қиладилару уйқуга кетадилар. Тонг отади. Фожиани шундан кейингина англаб етадилар. Сув пастга қайтиб кетган. Кема қамишлар билан қопланган балчиқда ёнбошлаб ётар, 15—20 чоғли қуроолланган кишилар улар томон келишарди... Довул уларни Каспийнинг қарама-қарши қирғоғига — Хива хонлигига қарам жойларга келтириб ташлаган эди. Балиқчиларнинг қўл-оёқлари боғланиб ҳайдаб кетилади. Уларнинг ичидаги 2 ёш йигитни бичадилар, бир кексасини

булда ташлаб кетадилар, қолганларини эса Хива бозорига ҳайдайдилар. Қул бозорининг тасвири, асирларнинг бухоролик савдогарга сотилиши воқеалари Айнийнинг машҳур романидаги таниш манзараларни эсга туширади.

Ўзбек-татар адабий алоқаларини ўрганувчи кишига татар шеъриятида кенг тарқалган «байтлар» ҳам анчагина материал бера олади.

Байт татар ва бошқирд адабиётида алоҳида поэтик жанр сифатида қаралади. Бошқирд адабиётшуноси Ахнаф Харисов байтнинг жанр хусусиятлари ҳақида тўхталиб, уни фольклор жанрларидан ажратиб олади ва «халқ билан байт орасида «китоб маданияти» ётади» деган фикрни илгари суради. Яъни унинг ижодкорлари ўқий олган ва ёза олган кишилар бўлганлар. Байтлар асосан эски Шарқ адабиёти намуналарини кўчирувчи котиблар, устоз ва шогирдлар томонидан ёзилган. Улар кўпинча ярим диний, ярим дунёвий мазмунда бўлиб, ўқилган ёки кўчирилган китоб ҳошияларида ёзиб қолдирилган. Улар орасида Саъдий «Гулистон»и, Навоий «Чор девон»и таъсирида майдонга келганлари жуда кўп. Ҳатто Навоийнинг баъзи сатрлари деярли ўзгаришсиз ҳолда учрайди:

Сен қачон дединг: фидо бўлғил — фидо бўлдим сенга,
Мен қачон дедим: фидо бўлғил — зулм айладинг менга.

Байтлар орасида сафар таассуротларини ифодаловчилари ҳам бор.

10. ИСТИҚБОЛГА ЙУЛ ИЗЛАБ

Утган асрнинг 60-йилларида Қозон Россия озодлик ҳаракатининг марказига айланди. А. И. Герценнинг Лондонда чиқарган варақалари Қозондаги яширин тўғарак аъзолари қўлида пайдо бўлди. Петербург, Москва, пермлик революционерлар билан алоқалар йўлга қўйилди. «Ер ва эрк» жамиятининг Қозон бўлими ҳатто мунтазам суратда яширин варақалар босиб тарқата бошлади. Тарихчи А. П. Шчаповнинг университетдаги фаолияти Қозондаги революцион-демократик ҳаракатчиликда янги саҳифа очди.

Олис Урта Осиёда эса истилочилик курашлари давом этар эди. Чор ҳукумати Бухоро, Хива, Қўқон хонлиқларини забт этишга қаратилган режаларини ғоят

уддабуронлик билан амалга оширар эди. 1876 йилларга келиб Урта Осиё тамоман Россия составига киритилди. Туркистон генерал-губернаторлиги ташкил қилинди. Ҳозирги Ўзбекистон чегарасида Сирдарё, Самарқанд, Фарғона областлари пайдо бўлди. Красноводск — Самарқанд (1888 йил), Самарқанд — Андижон (1899 йил) темир йўллари қурилди. 1906 йилда Оренбург — Тошкент темир йўли ишга тушди. Волга ва Туркистон орасидаги йўловчининг силласини қуритувчи карвон йўли азоблари барҳам топди. 1877, 1896, 1911 йилларда Россиянинг жуда кўп губерналарида ҳосил битмади. Шу жумладан Волга ва Урал бўйларида ҳам очарчилик юз берди. Нажот излаган одамлар тўдаси Урта Осиё томон оқа бошлади. XX аср бошларида Туркистоннинг кўпгина шаҳарларида татар оилалари, баъзан ихчам маҳаллалари мавжуд эди. Уларнинг бир қисми савдо ва таҳсил важдан келиб қолган бўлса, кўпчилигини юқоридагидай оғир, серташвиш йиллар олиб келган эди. Қолаверса, чор мустамлака аппаратида татар зиёлиларидан таржимон сифатида фойдаланишга талаб катта эди. Асримиз бошларида ўлкада миллий-маданий кўтарилиш, фикрий уйғониш пайдо бўлди. Бу машҳур 1905 йил революциясидан кейин бошланди. У фақатгина Туркистонни эмас, балки бутун Россияни туб-тубигача чайқатиб юборди.

Биз Бешинчи йилда бир кун кўзни очдик тонг билан,
Ишга даъват этди бизни кимдир эзгу ном билан,—

деб ёзган эди бу даврнинг забардаст вакилларида Абдулла Тўқай. Унинг Туркистондаги отдоши ва замондоши Авлониининг таржимаи ҳолида қуйидагиларни ўқиймиз:

«1905 йилдаги Русияда бошланган инқилоб тўлқуни бизга ҳам зўр таъсир қилди. Сиёсий маслакларга тушуниб, биринчи навбатда қора халқни оқартирмоқ ва кўзин очмоқ чорасига киришдик...»

Дарҳақиқат, Туркистон халқининг илғор рус ишчиларига яқин қисми революцион ишларга аралаша бошлади. Тақдир тақозоси билан Тошкентнинг руслар яшайдиган Миробод маҳалласида, «мастеравойлар» орасида ўсиб-улғайган Авлониининг юқоридаги фикрлари бежиз эмас эди. Шоир автобиографиясини ўқишда давом этамиз. «1906 йилда «Тараққий», «Хуршид» газеталари чиқиб, эски ҳукумат томонидан тўхтатил-

фондан сўнг 1907 йилда мен ўз муҳаррирлигим билан ҳамда темир йўл ишчиларининг социал-демократ фирқасининг алоқа ва ёрдами билан «Шуҳрат» исминдаги газетни Сапёрний кўчада чиқардим. Темир йўл ишчиларининг кўмиталари томонидан Рафиқ Собиров исмли қозонли татар орқадашимиз мени газетимга келиб, ёзув жиҳатиндан ёрдамлашур эди. Шул вақтда Урунбурғда чиқадургон, фофирус қоғазига босиладургон «Солдат» исмли русча махфий (тайний) газетани ва мундин бошқа русча ёзилмиш турли фроқламацияларни Рафиқ Собиров билан иккимиз турли кишиларнинг воситаси билан тарқатур эдик. Бу рус фроқламацияларга қаноат қилмай, мусулмонча типўграф билан махфий суратда фроқламация босуб, шаҳар ва қишлоқларга ҳам тарқата бошладук. Бу фроқламацияни (нг) ёзувчиси — Ўтаб Котиб, Эски шаҳарга тарқатувчиси — Эшонхўжа, Янги шаҳарга тарқатувчиси — мен, қишлоқларга Умарқул Анорқул ўғли эди. Бизни (нг) ҳаракатимизни эски ҳукуматнинг сезганлиғи билинди. Менинг уйимда ёлғон паспорт билан турғон Собировни қочирдик. Ул Урунбурғга бориб қўлга тушиб қолди... 10-нўмерида «Шуҳрат» газетасин тамом нимарсаларин бутун идорадаги хат ва қоғазлар билан мусодара қилуб, «чризвичайни охран» кучи билан чиқармасқа менидан имзо олуб тўхтатти. «Йиқилғон курашга тўймас» дегандек, 1908 йилда ёзувчиларимиздан Аҳмаджон Бектемиров номига «Озиё» исмли газетга рухсат олуб, идорани ўз уйимга кўчируб, яна чиқара бошладим. 6-нўмеринда... буни ҳам мусодара қилуб, беркитуб кетди».

Бу руҳ адабиётга, бадий ижодга ўта бошлади. Машҳур Ҳамза ўз таржимаи ҳолида шундай ёзган эди: «1908 йилда Наманган(га) бориб, етти-саккиз ой таҳсил этганимдан сўнг, ҳозирги маориф (Наманганда) раҳбари Абдулла Тўқмуллин билан тасодиф этиб, ундан яхши раҳбарликлар олдим. Ул менинг кўлимда ўз қаламим билан (ёзилғон) юз саҳифадан ортиқроқ эски усул (аруз)даги шеърый ёзмаларимни кўриб, тарбияга киришди...

1905 йил рабочий инқилобини ҳам шунда ўргандим. Қўл матбааси билан майда рисолача, эълонлар чиқариб турувчи бир татар йигити бўлиб, мен ҳар ҳафтада биринчи унинг билан суҳбат қиладир эдим. Ул мени хили дардлаган бўлса керак, шул кундан бошлаб эски подшолар турмушидан бир «Ҳақиқат кимда?»

Исмли операли бир роман ёзган эдим... Бундан буёнги шеърларим миллий ва инқилобий тусларин ола бошлади».

Мактаб-маориф системасида кескин ўзгариш юз берди. «Усули савтия», «усули жадид» деб ном олган қисқа муддатли хат-савод чиқарувчи янги типдаги мактаблар пайдо бўлди. Айниқса, мана шу янгича мактабларнинг ташкил топишида татарларнинг хизмати катта бўлди. 1910 йилда Қўқонда бўлган Иккинчи ва Учинчи Дума депутати Садри Мақсудий «Вақт» газетасига берган интервьюсида шаҳардаги 16 янгича мактабнинг ярмида «нўғойлар» дарс беришини, қолганларида муаллимлар «сартлар» бўлса-да, «нўғой мактаби» деб аталишини айтади. Дарҳақиқат, Туркистоннинг жуда кўп шаҳарларида янгича мактаблар татар (нўғой)ларга нисбат берилганки, бу бежиз эмас.

Биринчи ўзбек саҳна асари «Маҳрамлар» (Абдулрауф Самадов — Шаҳидий асари) 1911 йилда ёзилиб, 1912 йилда нашр этирилган. Халқ саҳна театри эса қадим-қадимлардан мавжуд бўлган. 1905 йилдан кейин ўлкамиз маданий ҳаётининг барча жабҳаларида силжиш юз берганидек, театр ишларида ҳам жонланиш кўзга ташланди. Бунда ҳам татар зиёлиларининг маълум хизматини таъкидлаш керак бўлади. Маълумотларга кўра, Туркистонда яшовчи татар ҳаваскорлари 1904 йилданоқ татарча спектакллар қўя бошлаганлар. 1905—17-йиллар оралиғида ўлка бўйлаб ўнлаб татар ҳаваскор театрлари иш олиб борган. Машҳур татар драматурги Алиасқар Камолнинг «Биринчи театр», «Дажжол», озарбайжон адиби Нажафбек Вазировнинг «Мусибати Фахриддин» каби асарлари саҳналаштирилган. 1911 йилда Илёсбек Ошқозорский раҳбарлигида профессионал татар труппасининг Тошкент, Самарқанд, Қўқон, Бухорода бўлиши ҳам ўлкада маҳаллий театрчилик ишларининг ривожланишига катта таъсир кўрсатди. Бу алоқалар давомида ўзбек ва татар санъаткорлари ўртасида дўстлик, ҳамкорлик пайдо бўлди. Жумладан, Заки Боязидский билан Абдулла Авлоний орасидаги муносабатлар бунинг ёрқин далилидир. Улар орасидаги самимий дўстлик ўлкадаги илк театр труппаси «Туркистон»нинг майдонга келиши билан бошланган эди. Масалан, уларнинг ўзаро ҳамкорлиги орқасида труппа 1914 йилда Қудратилла ибн Нусратилланинг «Тўй» драмасини саҳналаштиргани маълум. Унга Заки Боязидский режиссёрлик қилган.

Авлоний эса ундаги бош роль Алимбойни ижро этган эди.

Бугина эмас. Авлоний пешқадам татар драматургиясига мурожаат этди. Энг яхши асарларни таълаб, таржима қилди ва саҳналаштирди. Алиасқар Камолнинг «Бадбахт келин», «Ҳамшаҳарлик манзили» номлари билан «Туркистон» саҳнасида муваффақиятли қўйилган «Уч бадбахт», «Бизнинг шаҳар сирлари» драмалари шулар сирасидан эди.

1912 йилда Қосим Шомилнинг «Нур» труппаси Туркистонда бўлди ва қатор спектакллар кўрсатди. Труппа аъзоси, биринчи татар артисткаси машҳур Соҳибжамол Иззатуллина — Волжская ўз хотираларида шундай ёзган эди: «Тошкент, Самарқанд, Қўқон, Эски Бухоро ва Чоржўйда бўлдик. Бу вақтларда ўзбеклар театр деган нарсани билмас эдилар. Шунинг учун ҳам билетларни айланиб, қўлда сотишга тўғри келди. Бухорода ишимиз жуда ҳам қийин кўчди». 1912—14-йилларда татар ашулачиси Комил Мутиғий Туркистонда гастролда бўлди. Ҳамза билан учрашди. Ҳамза Комил Мутиғий куйларига мувофиқ шеърлар ёзди.

Оренбург ва Қозонда чиқиб турган татар вақтли матбуоти, хусусан, мусулмон шарқида обрўси жуда баланд бўлган «Вақт», «Шўро», «Онг» каби газета-журналлар Туркистон ҳаётига оид масалаларга катта эътибор билан қаради. 1910 йил 9 январда Бухорода шиалар ва суннийлар ўртасида жанжал чиқди. 10 январь кuni жазавага тушган мутаассиблар машҳур «Хиёбон»да тўпландилар. Хунрезлик бошланди. Ўнлаб норасида гўдаклар, хотин-халаж, қари-қартанглар оёқ остида қолиб кетди. Амир Абдулаҳад эса бу пайтда тахти салтанатининг 25 йиллик юбилейини нишонлаш учун Петербургга, император ҳузурига шошарди. Вақтли матбуот, айниқса, Марказий Россиядаги мусулмон матбуоти Бухоро фожиасини барча тафсилотлари билан ёритиб борди. «Вақт» газетасининг махсус муҳбири Бурҳон Шараф Бухорода бўлиб, «Бухоро мактублари» номи билан туркум мақолалар эълон қилди ва мазкур воқеанинг туб сабаби амирлик давлат сиёсатининг инқирози деган фикрни айтди.

1916 йил воқеалари бошланди. Тубжой аҳолини мардикорликка олиш ҳақидаги Николай II нинг 25 июнь фармониға қарши норозилик ҳаракатлари авж олди. 11 июлда Тошкентнинг Бешёғочидаги полиция бошқармаси олдида қонли тўқнашув бўлиб ўтди. Қис-

қа мударат ичида халқ ғалаёнлари бутун ўлкани қамраб олди. «Туркистонда ер титрагандек бўлди. Халқ бош кўтариб ён-атрофига қаради. Бу Туркистон учун 1905 йил бўлди»,— деб ёзган эди «Вақт» мухбири Ш. Муҳаммадёроев ўзининг «Туркистон мактублари» номи мақоласида. Шунингдек, «Шўро», «Онг» журналлари ҳам бу ўлканинг ўтмиши, ўша кунги аҳволи ҳақида қизиқарли материаллар бериб борди. Ризо Фахриддин («Шўро» муҳаррири), Фотиҳ Қаримий («Вақт» муҳаррири) каби татар матбуотининг кўзга кўринган намоёндалари ҳам Туркистон темасидаги мақолалари билан чиқиб турдилар. Хусусан, Ризо Фахриддин (1858—1936)нинг номи Ўрта Осиёда жуда машҳур эди. «Асма ёки аъмол ва жазо», «Салима» каби маърифатчилик руҳидаги қиссаларнинг муаллифи Ризо Фахриддин Шарқ тарихи ва фалсафасининг улкан билимдонларидан эди. Унинг «Машҳур эрлар» рубрикаси остида чиққан ўнлаб китоблари, истеъдоди билан шуҳрат топган Шарқ ва Ғарбнинг мингдан ортиқ донишманд олима ва шоиралари ҳақида баҳс очувчи «Машҳур хотинлар» (1908) асари Туркистонлик зиёлиларга яхши таниш эди. Зебунисо Бегим (1639—1702), Нодира (1792—1842) каби машҳур қалам эгаларидан тортиб Клеопатрагача маълумот берувчи бу асарда тадқиқотчи 28 тарихий манбадан — Шамсиддин Сомий (1850—1904)нинг 6 жилдлик «Қомус-ул-аълом»идан, Еқут Ҳамавий (1179—1229)нинг 10 жилдлик «Муъжам-ул-булдон» («Мамлакатлар луғати»)гача фойдаланган эди «Бизда ва Ўрта Осиёда ўз замони эътиборида Ризо Фахриддин каби иккинчи бир йирик олимни учратиш қийин»,— деб ёзган эди бошқирд адабиётининг оқсоқоли Сайфи Қудаш.— У араб, форс, рус тилларини мукаммал биларди. У революциягача «Россия география жамияти»нинг аъзоси эди. Унинг журналида Умар Хайём, Пугачев, Дарвин — қўйингки, ҳамма нарса бор эди». Ўзбек большевик матбуотининг асосчиларидан бўлган Мирмуҳсин Шермухамедовнинг эътирос билан ёзилган талай мақола ва ҳикоялари мана шу журналда босилиб чиққан.

Фотиҳ Қаримий (1870—1937) Европанинг кўпгина мамлакатларида бўлган, Ғарб маданиятини пухта эгаллаган, немис тилини мукаммал билган ёзувчи ва журналист эди. Унинг муҳаррирлигида Туркистонда жуда машҳур бўлган «Вақт» газетасида чор самодержавиясини кескин танқид қилувчи мақолалар ҳам тез-тез берилиб турган. Ҳатто газетанинг 1906 йил 19-сонидан

большевиклар варақасининг татарча таржимаси босилгани маълум. Большевиклар ундан кўп фойдаланганлар. Таниқли татар революционери Хусайн Ямашев газетанинг фаол ходимларидан бўлган. Туркистонлик мухбирларга ҳам кенг ўрин ажратилган. Лекин бу газета ва журналлар либерал буржуазия позициясини ҳимоя қилар эди. Улар Туркистон ташвишини қилишганда, унинг керак чоқда таянса бўладиган «Русия мусулмонлари учун ишончли бир асос бўлиши»ни кўзда тутган эдилар. Шунга қарамасдан, улар саҳифасида босилган эҳтиросга тўла мақолалар ўлкамиз халқларининг ўз ҳақ-ҳуқуқларини англаб олишларида, шубҳасиз, маълум ёрдам кўрсатди.

Татар адабиёти XX аср бошларида бақувват адабиётга айланган эди. Агар у ўтган асрнинг сўнгги чорагигача ҳам Шарқ рационализи таъсирида ривожланиб келган бўлса, 1905 йилдан кейин революцион-демократик босқичга ўсиб ўтди. Абдулла Тўқай, Алиасқар Камол, Фотиҳ Амирхон, Олимжон Иброҳимов номлари қисқа муддат ичида туркий дунёга танилди. Улар орасида, айниқса, Абдулла Тўқай шуҳрати жуда кенг ёйилди. Унинг Ўрта Осиё адабиётига, хусусан, ўзбек адабиётига таъсири жуда катта бўлди. 1905—17-йиллар ўзбек адабиётида маърифатчилик ва ижтимоий гражданлик мотивларининг, революцион романтиканинг қарор топишида бу таъсир яққол сезилади. Бу давр шоирларимиз орасида Абдулла Тўқайни ўзига ғойибона устоз билмагани кам бўлса керак. Ҳамзадан Ғулом Зафарийгача, Авлонийдан Мирмуҳсин Шермуҳамедовгача Тўқайдан илҳом олдилар. Тўқай таъсири ўзбек шоирлари шеърлятидаги ғоя ва тематика, образ ва поэтик формадагина эмас, поэтик синтаксисда, тил элементларида ҳам кўринадики, бу ҳеч кимга сир эмас. 1913 йилнинг 2 (15) апрелида шоир вафот этади. Бу кунни ўзбек халқи ҳам чуқур қайғу билан кутиб олди. Маҳаллий матбуот саҳифаларида унинг адабиёт олдидаги, Шарқ халқлари олдидаги буюк хизматлари алоҳида таъкидланди. 1913—17-йилларнинг апрель ойида мунтазам суратда Тўқайнинг вафотига бағишланган кечалар ўтказилди. Бу кечаларда шоирнинг ҳаёт йўли ҳақида маърузалар бўлар, ўзбек қаламкашларининг Тўқай шеърларига ёзган тахмистазминлари ўқилад эди. «Бултургина кўздан ғойиб ўлуб, бутун дунё ёшларининг кўзидан ёшларин оқузуб, татар қариндошларимизнинг боғи муддаосида ўзининг бир

булбул эканлигин билдуруб кетган ёшгина шоирлар Абдулла Тўқаевнинг энг назокатлик ва энг маънолик муассир шеърларидан камина ҳам кўб баҳралар олғонлигимдан ва муҳтарам шоир афандининг вафотина йил тўлғон сабабли ва турмушнинг бир неча хил ерлари шоир афандининг таржимаи ҳолига ниҳоятда ўхшаб кетганлигидан бир шеърини мувофиқ таъб ўлмаси ҳам тазмин эдуб, шу Туркистон садоси ила ёдланиб қоламан»,— деб мурожаат қилган эди «Садойи Туркистон» муҳарририга шоир Тавалло.

XX аср бошларидаги ижтимоий-сиёсий воқеалар ўзбек адабиётида инқилобий ғояларнинг пайдо бўлишига олиб келди. Анъанавий лирика қисқа муддатда маърифатчилик шеърлятига, ундан революцион поэзияга ўсиб ўтди. ...Унда даврнинг муҳим воқеалари ўз ифодасини топа бошлади. Нозимахоним Биринчи Рус революциясига, жумладан «Қонли якшанба» воқеаларига бағишлаб шеър ёзди. «Хуррият эрк талашган» «юрт эрлари»ни ҳимоя қилиб чиқди. 1914—16-йиллардаги миллий-озодлик ҳаракатлари натижасида эса бу руҳ шеърлятимизда барқарор ва мустақкам бўлиб қолди. «Инқилоб бўлмак табиий» (Авлоний), «муқаррар» (Завқий)лиги, «қафасни синдир»иб, «боғи бехазон»га етиш (Чокар) кераклиги тез-тез ва баралла айтила бошлади. Туркистон халқи ҳаётининг конкрет шарт-шароитдан, унинг миллий-ижтимоий уйғонишидан туғилган бу хил фикр ва туйғулар, «Энг буюк мақсад бизим, ҳур мамлакат, ҳур Русия!»— дея ўз маслагини ошкор айтган Тўқай руҳига ҳамоҳанг эди.

1914—15-йилларда шеърлятимизга бармоқ вази кириб келди. Бу 10-йиллардан шакллана бошлаган инқилобий адабиётимиздаги янги шакл ва ифодалар излашнинг маҳсули сифатида пайдо бўлди. Шоирларимиз халқ куйлари йўлида бармоқда шеърлар ёздилар. Улар тўғридан-тўғри ашула сифатида ижро қилинаверарди. Авлоний бу хил шеърларидан бирига шундай изоҳ берганди:

«Мактабга тарғиб» («Латифа» куйига)... миллий куйларимизни баъзилар арабча «мақом», баъзилар форсча «оҳанг» деб атамишлар экан. Аммо, менча, боболаримиз тарафидан: «Қирма санамнинг уйига, санам солур ўз куйига», деб сўйлангон ибратли она тилимизга суялуб, «куй» демоқ яхшироқ кўринди. Миллий куйларимиздан бири — «Оғажон латифа, гулидан латифа, шоҳида ўйнанг, баргида сайранг — боғ латифа»дур. Театр

ва адабиёт кечаларида сахнада қуйида ёзилмиш миллий шеърлардан бир байт бир ёки икки киши тарафидан ўқилуб, сўнгидан кўп кишилар тарафидан хўр, созлар ила жўр қилуб, иккинчи байт ўқилур».

Ҳамзанинг 1915 йилда босилиб чиққан «Миллий ашулалар учун миллий шеърлар мажмуасидан биринчи бўлим» китоби шундай бошланар эди:

«Қулоқ» ноталари ила эшитилуб келмиш миллий ашулаларимизнинг ўрни йўқолмасун учун баъзи шеърлар ўрнига миллий шеърлар тартиб беруб, ҳама оҳангу куйларимизни топуб, бир неча бўлимда нашр этмак ниятидамиз...»

Шу тариқа бутун Туркистон қалбини ларзага солган «Соғиниб», «Салом айтинг» қўшиқлари пайдо бўлди. Сўнг эса Худойберди Қорабоев ва унинг «Поездингни жилдирган...», «Қорда қарағай кесганман...», «Сайдаҳмад томинг баланд» каби машҳур ашулалари майдонга чиқди.

Ашулалар, куйлар йўлида шеър ёзиб, шу орқали замоннинг муҳим гапларини халқона ифодалаш татар адабиётида кўпдан бор эди. Масалан, Абдулла Тўқай унинг ажойиб намуналарини яратган, жумладан, шоирнинг 1906 йилдаги: «Эй, бағрим, Найима» куйида ёзган, Давлат Думасини масхара қилувчи бир шеърини социал сатиранинг классик намунаси дейиш мумкин эди. Чунончи:

Ник бик тиз битдинг син Дума,

Ник жир ирек алмадинг?—

Ах, син, Дума, Дума, Дума

Ишлаган ишинг бума?

Жонни халқумга келтирувчи истеҳзо оҳанги шеърнинг бошидан-охиригача таранг тортилиб туради. Бундай шеърлар Туркистонда ҳам машҳур эди. Бинобарин, Ҳамза ва Авлонийлар томонидан шеърятимизга олиб кирилган айрим шакл ва ифодалар ўзбек адабий алоқаларининг самаралари сифатида майдонга келган эди.

Татар адабиёти илғор Европа билан ошна эди. Шекспир, Гёте, Гейне, Руссо, Мольер асарлари татар тилига ўтган асрнинг охирларидаёқ таржима қилина бошланган. Фотиҳ Қаримий 1906 йилда Сорбонна университетини тугатган эди. Ҳусайн Ямашев инглиз, француз тилларини мукаммал билган. XIX аср бошида

Чор армиясидаги бир татар солдати Гёте билан немис тилида Шарқ дostonчилиги ҳақида суҳбатлашгани маълум. Бинобарин, илғор Европа маданиятининг Туркистонга кириб келишида татар адабиёти ва матбуоти маълум даражада восита бўлди.

1906 йилда Уфада, кейинчалик бутун мусулмон Шарқига довруғи кетган «Олия» мадрасаси ташкил топди. Олимжон Иброҳимов, Мажид Гафурий, Бойимбет Мейлин каби ўнлаб санъаткорлар шу ерда таҳсил олган, ўз ижодларини шу ерда бошлаганлар. 1916 йилларда Олимжон Иброҳимов шу мадрасада дарс берган. Ўзбек зиёлиларининг катта бир гуруҳи мана шу даргоҳда, Олимжон Иброҳимов қўлида ижтимоий-сиёсий савод чиқардилар. Бир вақтлар толиби илм қарвонлари Волга бўйларидан Урганч, Бухорога қараб йўл олган бўлса, энди Оренбург — Тошкент темир йўлида «Олия» мадрасасини мўлжаллаб бораётган туркистонлик муллаваччалар тез-тез учраб турарди. Мирмуҳсин Шермухамедов, Мўминжон Муҳаммаджонов, тарихчи Булат Солиевлар «Олия»да ўқиганлар.

Таниқли маорифчи Миржалил Қаримов 1909 йилда бир муддат Оренбургдаги «Хусайния» мадрасасида таҳсил олган эди. (У ерда татар адабиётидан таниқли адабиётшунос Жамолиддин Валидий дарс берган).

11. ЯГОНА МАҚСАД ЙУЛИДА

Буюк Октябрь кунларини «Олия»даги ўзбекларнинг кўпчилиги Уфада кутиб олдилар. Олимжон Иброҳимовни ҳар жиҳатдан ўзига устоз ҳисоблаган Мирмуҳсин Шермухамедов 1918 йилданоқ ижтимоий революцион ишларга актив аралашиб кетди. Гражданлар урушининг биринчи кунлариданоқ Қолчакка қарши ихтиёрий солдатликка ёзилди. Жангчи — журналист сифатида иш олиб борди. 1919 йилда Коммунистик партия сафига кирди. Татар адиби Шариф Камол билан биргаликда ҳарбий-революцион газеталарни ташкил қилишда фаол қатнашди. «Ишчилар дунёси», «Қизил маёқ», «Қизил байроқ» газеталарида муҳаррирлик қилди.

Истеъдодли татар шоири Ҳоди Тоқтош революция пайтида 17 ёшли йигит эди. Тақдир уни 14 ёшида Бухорога келтириб ташлади. Унинг ижоди шу ерда «Туркистон саҳроларида» номли шеъри билан бошланди. «Ҳоди Тоқтош билан 1919 йилларда Тошкентда таниш-

дик. Кўк кўзли, оқ танли, чуваккина, мендан бир-икки ёш кичик татар малайи эди. Иккимиз ҳам лахча чўғдай тегишган кишининг товонини куйдирадиганлардан эдик»,— деб эслайди атоқли шоир Ғафур Ғулом. Ходи Тоқтош 1921—22-йилларда Тошкентда «Билим юрти» журналининг редактори, Коммунистик университетда адабиёт муаллими бўлиб ишлади.

1919 йилда ВЦИК йўлланмаси билан Туркистонга «Қизил Шарқ» агитпоезди йўл олди. Унинг раҳбар ходимларидан бири оташин революционер, татар халқининг кўзга кўринган давлат ва жамоат арбобларидан бири Шоҳид Аҳмадиев эди. У 1919—21-йилларда Урта Осиёда жуда катта партиявий-сиёсий иш олиб борди. «Қизил Шарқ» газетасига, 1920 йилдан чиқа бошлаган «Қизил йўл» журнаliga редакторлик қилди. Сўнгроқ Республика Маориф Комиссарлигида ишлади. Мазкур агитпоезднинг яна бир қатнашчиси Маҳмуд Будаили 1920 йилда В. В. Куйбишев тавсияси билан Бухоро Коммунистик партия Марказий Комитетига масъул вазифаларни бажарди. Бухоро Халқ Республикаси ташкил топиши билан матбуот нозири (министри) этиб тайинланди. 1914 йилларда Урта Осиёга келган Оқчурин Қизилтепа пахта заводининг ишчисидан Бухоро Халқ Республикасининг раҳбарларидан бири даражасигача бўлган йўлни босиб ўтди.

Шоир Зариф Баширий 1919—26-йилларда Ўзбекистонда яшади. САГУнинг рабфагида ўзбек тили ва адабиётидан дарс берди. Ўзбек тилида ҳам қатор бадий асарлар эълон қилди. 1929—30-йилларда Қозонда чиққан «Ўзбек адабиёти» номли китоби билан кўп асрлик адабиётимизни қардош татар халқига таништиришда хайрли иш қилди. Адабиётшунос олим Абдурахмон Саъдий ижодий умрининг катта қисмини ўзбек маданияти ривожига бағишлади. Умуман, ҳаёт йўли, ижодий тақдири қай даражададир Ўзбекистон билан боғлиқ бўлган татар адиблари жуда кўп. Лекин бу ўринда 2 адиба — татар совет адабиётининг ветеранларидан бири Даржия Оппоқова ва қалдирғоч жамоатчи аёллардан Иффат Туташ ҳақида тўхтамай ўтиш қийин. 1928—43-йилларда Тошкентда яшаган Даржия Оппоқова 30-йиллардаёқ Ўзбекистондаги коллективлаштириш ҳақида бадий асарлар ёзган эди. Масалан, унинг бу темадаги «Меҳнат» романи 1935 йилда босилиб чиққан. Иффат Туташ (Зоҳида Бурнашева) 1917—33-йиллар оралигида Ўзбекистонда бўлди. Самарқанд шаҳар коми-

тетининг органи «Меҳнаткашлар товуши»нинг оддий ходимлигидан тортиб, Хотин-қизлар Маориф институти-нинг директорлигигача бўлган масъулиятли ўринларда ишлади.

1927 йилда эса Тамарахоним ва Муҳиддин Қориёқубов Уфада бўлдилар. Мажид Гафурий уларни олқишлаб шеър ёзди. 1928 йилда Гафур Фулом ва Зиё Саид, 1936 йилда Абулҳамид Мажидий, Шокир Сулаймон Қозонда бўлиб, Совет Татаристони ҳаёти ва маданияти билан яқиндан танишдилар. Ўзбекистонда социалистик қурилиш шиддат билан борган 20—30-йилларда ўзбек-татар адабий алоқалари янада кучайди. О. Иброҳимов ва Ф. Амирхоннинг талай асарлари ўзбек китобхонларининг ҳам севимли мулки бўлиб қолди. Адабий ҳамкорлик ҳар икки адабиётнинг ғоявий-бадиий такомиллига самарали таъсир кўрсатди. «Шундан кейин мен Фотиҳ Амирхон деган татар шоирининг асарлари билан таниша бошладим. Унинг ҳам чуқур ўй билан, тўлқин билан ёзилган насрий шеърлари бор эди. Яна татар шоири Маҳмуд Мақсуднинг «Қизил чечаклар» деган китобини ҳам севиб ўқирдимки, ҳатто унинг айрим сатрлари менинг сочмаларимга шундай ўтиб кетган эди»,—деб хотирлайди Миртемир. «Ўтган кунлар»ни татар тилига таржима қилган Мустафо Нуъмон унинг ўзи учун катта мактаб вазифасини ўтаганлигини жуда катта мамнуният билан тилга олган эди. Бир-бирига қондош-қариндош бўлган бу икки халқ ўртасидаги адабий алоқалар коммунистик қурилиш авж олган бугунги кунда янада янги поғонага ўсиб чиқди. Ўзбек халқининг адабиёт ва санъатдаги ҳар бир ютуғи татар китобхони томонидан қандай қувонч билан кутиб олинса, Ғ. Фулом, Ҳ. Олимжон, Ойбек, А. Қаҳҳор, Зулфия, Миртемир кабиларнинг номи Волга бўйларида қанчалик машҳур бўлса, О. Иброҳимов, М. Жалил, Ҳ. Тоқтош, О. Қутий каби адибларнинг номини ўзбек китобхони ҳам зўр эҳтиром билан тилга олади.

Икки қардош халқ ўртасидаги адабий-маданий ҳамкорликнинг ривожиди таржимачилик катта роль ўйнамоқда. Биргина кейинги ўн йил ичида татар адабиётининг 20 га яқин энг яхши намуналари ўзбек тилида бугунги китобхонга тақдим қилинди. Булар орасида татар адабиёти классиклари Абдулла Тўқайнинг «Танланган асарлар»и, Фотиҳ Амирхоннинг машҳур «Фатхулла ҳазрат» повести, Олимжон Иброҳимовнинг: «Теран томирлар», «Қозоқ қизи» романлари, қаҳра-

Ион шоир Муса Жалилнинг Ленин мукофотига сазовор бўлган «Маобит дафтари», Давлат мукофотлари лауреатлари Гумер Башировнинг «Номус», Қави Нажмийнинг «Баҳор шабадалари», Тўқай мукофоти билан тақдирланган Абдурахмон Абсаломовнинг «Олтин юлдуз» ва Аҳмад Файзийнинг «Тўқай» романлари бор.

Татаристон саёҳати ҳам ниҳоясига етай деб қолди. Эхирги маротаба университетга йўл оламан. Студент Золодя Ульяновнинг туганмас ғайрат ва шижоат барқ уриб турган ҳайкали. Хиёбонда кенг пешона, юзида жиддият ва қатъият ифодалари яққол акс этган Н. И. Побачевский. 4-қаватга — татар адабиёти кафедрасига кўтариларканман, таассуротларимни йиғиштириб олишга ҳаракат қиламан.

— Исанмисиз,— одатдаги очиқкўнгиллик билан қарши олади кафедра мудир профессор Хатиб Усмонов.

— Ний ҳоллар бор?— татарча таомил билан ҳол-аҳвол сўрашгандек бўламан.

— Итил суви оқа турур,— жавоб берди юзига табассум ёйилган Хатиб оға.

Ҳар куни неча марталаб ишлатиладиган бу ибора кишида тубсиз хаёллар қўзғайди.

Итил суви оқа турур,
Қоя туби қоқа турур
Балиқ тилин бақа турур
Кўлунг тақи хўшарур.

(Волга суви оқиб турибди. У қоя тошларига урилиб шовуллайди. Тошган сувлардан кўллар пайдо бўлиб, уларда балиқ ва бақалар кўпаймоқда.)

Бу қадимда туркий халқлар орасида кенг тарқалган қўшиқлардан. Уни бундан 900 йил аввал Маҳмуд Қошғарий ўз «Девон»ига киритган. Шундан буён улкан Волгадан қанчадан-қанча сув оқиб ўтди. Меҳнатсевар татар халқининг аждоглари доврўғи чор атрофга ёйилган Булғор, Билор шаҳарларини қурдилар. Шафқатсиз асрлар, ундан ҳам шафқатсизроқ шуҳратпараст истилочилар уларни яксон этдилар. Заҳматкаш татар халқи хоразмлик наққош ва ганчкорлар билан ҳамкорликда Сарой шаҳарларини барпо қилди. Замон уларга ҳам ўз муҳрини босди. Лекин ҳаёт, инсонга хос бўлган яратиш тўхтаб қолмади. Қабрлар устидан ўт-ўланлар қад кўтарди. Харобалар устида шаҳарлар тикланди. Ва бу ҳол неча марталаб алмашинди. Аммо улар тарих

қатларида сақланиб қолди. Татар халқи неча-неча асрлардан бери ёндош-жондош яшаган руслар билан Марказий Осиёдан Тундрагача, буюк Волгадан Енисейгача ёйилган туркий элатлар билан ҳамкор, ҳамнафас яшашига ҳаракат қилди. У Ғарб ва Шарқ, Европа ва Осиё ўртасида кўприк бўлди. Бу кўприкдан ниҳоясиз маданият карвонлари ўтди. У карвонлар замоннинг зайли билан гоҳ Шарққа, гоҳ Ғарбга йўл олди. «Илғор рус маданиятини, илғор рус ижтимоий фикрини Қозоғистон далалари орқали Ўзбекистонга етказишда татар халқи бир кўприк бўлди, десак, янглишмаймиз»,— дейди улуғ шоиримиз Ғафур Ғулом. «Русларгина татарларга таъсир этиб қолмадилар татарлар ҳам, тўғрироғи татарлар орқали Урта Осиё ҳам рус маданиятига кучли таъсир кўрсатди»,— унга қўшимча қилгандек бўлади академик М. Н. Тихомиров.

Дарҳақиқат, Волгадан қанчадан-қанча сув оқиб ўтди. Ниҳоят унга инқилоб, янги замон етиб келди. Эл ва юрт абадий барҳаётлик топди. Асрий орзулар ҳақиқатга айланди. Ҳозирги Татаристон — бу Иттифоқимиздаги энг арзон нефть, энг йирик автозавод ҚамАЗ, индустрлашган ўнлаб саноат корхоналари. Бугунги татар халқи ўзининг гўзал қайинзор ва эманзорлари, «Иккинчи Боку» деб ном олган нефть вишқалари, мукамал индустрияси билангина эмас, балки гуллаб-яшнаётган маданияти ва янада нурлироқ келажаги билан ҳам Иттифоқимизнинг кўп миллатли оиласида ўзига хос ўринга эга.

Кўҳна Итил эса унинг ғалабаларига гувоҳ бўлиб оқиб турибди.

*Қозон — Тошкент
1972—1973*

12. ХАЛҚ СЕВГАН ШОИР

Унинг биринчи шеъри 1905 йилнинг декабрида босилиб чиққан эди. 1913 йилнинг апрелида эса у вафот этди. У вафот этганида ҳали 27 ёшга ҳам тўлмаган эди. Унинг ижодий умри мана шу қисқа ҳаётининг 7 йилчасини ташкил қилди. Лекин у мана шу бармоқ билан санарли 7 йилда ҳам кўп иш қила олди. Ун минг мисрадан кўпроқ шеър, салмоқли проза қолдирди. Гап сонда эмас, албатта. У ўз асарлари билан янги бир адабиёт-

ни бошлаб берди. Алиасқар Камол, Фотиҳ Амирхон, Сағит Рамиев, Олимжон Иброҳимов, Шариф Камол каби қатор забардаст истеъдодлар, у бошлаган ишни шараф билан давом эттирадилар. У ўз фаолияти билан халққа, Ватанга хизмат қилишнинг ажойиб намунасиғи кўрсатди. У ўзининг бутун иқтидорини халқнинг ёруғ истиқболи йўлига бағишлади.

Абдулла Тўқай 1886 йилнинг 26 апрелида Қозон яқинидаги Қушлович қишлоғида дунёга келди. 5 ойлигида отасидан, 4 ёшга кирмасдан онасидан ажралди. Ва дарбадар етимликнинг бутун даҳшатини ўз бошидан кечирди: Қушлович, Сасна, Училе овуллариғи эшикма-эшик кезиб чиқди. Кунларнинг бирида уни шаҳар тушадиган аравакашга қўшиб Қозонга жўнатдилар. Аравакаш шаҳарнинг машҳур Пичанбозориға келиб асранди бола сақлашни хоҳлайдиган одам излаб топади ва 5 ёшга ҳам тўлмаган Абдуллани қолдириб кетади. Уни тақдир Қирлай қишлоғиға етаклаб келганида 6 ёшда эди. У шу ерда мактаб кўрди, савод чиқарди. «Рисолаи азиза», «Бадавом» сингари диний китобларни ҳам машҳур маърифатпарвар Қаюм Носирийнинг «Фавоки-ул-жаласа»-си сингари дунёвий китобларни ҳам биринчи марта шу ерда ўқиди. Ўзи айтмоқчи, «шу ерда кўзи очилди». Сўнгроқ Қирлай манзаралари, у билан боғлиқ ёшлик хотиралари шоир шеърлариға кўчди.

1895 йилда биз Абдуллани Ёйиқ шаҳрида кўрамиз. У бу ерда, поччаси Алиасқар Усмонов уйида хизматкорлари қаторида кун кечирди. Мутиъулла Тухфатуллин мадрасасида ўқиди. Сўнгроқ унинг хужраларидан бириға бутунлай кўчиб ўтди. Мадраса билан бир вақтда унинг шундоққина рўпарасида жойлашган рус мактабида ҳам таълим олди. 1905 йилдан матбуот ишлариға қатнаша бошлади. «Фикр» газетасида, «Ал-аср-алжадид», «Уқлар» журналларида ҳамкорлик қилди. Унинг илк шеърлари шу ерда майдонга келди. Дастлабки шеърлариёқ адабиётга бошқача бир истеъдод кириб келаётганидан дарак берди. У эҳтимолки, татар тарихида биринчи маротаба оддий халқ қалбига қўл солиб кўрди. Унинг дарду ҳасратини, орзу-ўйларини англаб етди. У билан самимий, дил-дилдан сўзлашди. Унинг дилидаги дардларини унинг тилида ифода этди. Бошқача айтганда, чинакам халқчил шеърят намуналари ярата бошлади. Тақдирлари қай даражададир бир-бириға ўхшаб кетадиган машҳур Шандор Петефи: «Шеърят фақат ялтиллаган этикдағина кириш мум-

кин булган зодагонлар хосхонаси эмас, у шундай қасрки, унга пиймада ҳам, боринги, ялангоёқ ҳам кириш мумкин»,— деган ва ўзининг эркин, дадил фикрларини шу билан асослаган эди. Тўқайда ҳам биз поэзияга худди шундай муносабатни кўрамиз. Тўқай ҳам фақат шеър билан чекланмади. Мамлакатда юз бераётган ижтимоий-сиёсий воқеаларни кузатиб борди, уларни таҳлил этди. Уларни кенг омма нуқтаи назаридан баҳолашга уринди. Масалан, у рус-япон урушидаги мағлубият рус халқининг мағлубияти эмас, чор ҳокимиятининг мағлубияти эканлигини тушуниб етди ва буни ўзининг 1906 йилда ёзган «Маҳораба ва Давлат Думаси» номли мақоласида тушунтиришга ҳаракат қилди.

У шеърдан шеърга, мақоладан мақолага ўсиб ўтди. Чамаси бунда унинг биринчи татар большевик журналисти, революционер адиб Ҳусайн Ямашев билан яқин муносабати ҳам маълум роль ўйнади. Тасодифиймаски, 1912 йилда Ямашев вафот этганида Тўқай унинг хотирасига шеър бағишлаган ва у ҳақда:

Ҳам гўзаллик, ҳамда кучни жамлаган денгиз каби,
Ул буюк инсон эди қўл етмаган юлдуз каби,—

деб ёзган эди.

Хуллас, Тўқай 1906 йилдаёқ ўз маслагини, ўз адабий программа ва принципларини эълон қилди. Унинг айрим нуқталари мана бу сатрларда акс этган:

Сўриб ётган текинхўрга қадалдим мисли ханжар мен,
Буларнинг маслаги бизни талаш-ку битта ҳам қўймай.
Етар, Абдулла, энди ёза кўрма, бунда сургун бор,
Осарлар дорга, тил тийгин, бутунлай энди қўзғалмай.
Йўқ асло тўхтамай ёзғум, улардан мутлақо қўрқмай,
Нечундир бу юрак куйлар ажалдин зарра сесканмай.
Чивиндек жисму жоним майли шу йўлда ҳалок ўлса,
Менинг чин маслагим — йўлим бутунлай социаллардай.
Бу мазҳаб бебахр мазҳаб, қутулмоқ йўли шул йўлдир,
Унинг ҳомийлари ўлгунча боргай шунда алданмай.

Тўқай 1907 йилда Қозонга мана шундай юксак маслак ва кайфият билан, мана шундай эътиқод билан келди. Дарҳақиқат, у 1907 йилларда шоир сифатида шаклланиб қолган эди. Шу сабабли Қозон унинг кўзига «ҳам мунгли», «ҳам нурли» кўринди.

«Эй, Қозон! Дардли Қозон! Мунгли Қозон! Нурли Қозон!»— деб ҳайқирган эди шоир...

Қозон манзаралари, мутаассибларнинг «куфр бурчаги», машҳур «Пичан бозори» Тўқай шеърларида муҳрланиб қолди.

Тўқай Қозонда ҳам матбуот ишларига шўнғиб кетди. Уша йили Фотиҳ Амирхон муҳаррирлигида чиққан «Ал-ислоҳ» газетасида ишлади. Ҳар икки адиб ўртасидаги беғубор кечган самимий дўстлик шу йиллари пайдо бўлган эди.

1905 йилдан Тўқай дунёқарашининг янада қатъийроқ ва аниқроқ шаклга кира бошлаганини кўрамиз. У халқнинг буюк куч эканлигини англаб етди, унинг қалбидаги тугун дардларини, бўғзидаги армонларини тунуна олди.

Халқ — зўр ул, кучли ул, дардли ул!
Мунгли ул, адиб ул, шоир ул!—

деб ёзган эди шоир бир шеърида. Бир муносабат билан ёзган «Қетмаймиз!» шеърида эса озод Россия идеясини илгари сурди. Уз сафдошларининг мақсадини: «Энг буюк мақсад бизим — ҳур мамлакат, ҳур Россия!»— деб эълон қилди.

1908 йилда Тўқай таниқли драматург Алиасқар Камол билан ҳамкорликда «Яшин» номли сатирик журнал чиқара бошлади. Лекин бу газета ва журналлар узоқ давом этмаган. Гоҳ моддий танқислик, гоҳ цензура ва жидан улар тез бекилиб қолар эдилар.

1905 йилда биз Абдулла Тўқайни Аҳмад Урманчиевнинг «Ялт-юлт» журналида кўрамиз. 1912 йилнинг декабрида «Онг» журналининг биринчи сони босмадан чиқди. У Абдулла Тўқайнинг 1905 йил воқеаларига ишора қилувчи «Онг» номли шеъри билан очилди.

Биз бешинчи йилда бир кун кўзни очдик тонг билан,
Ишга даъват этди бизни кимдур эзгу ном билан,—

деб бошланар эди у шеър. Шарққа донғи кетган бу журнал Тўқай ишлаган сўнги журнал бўлиб қолди.

Тўқай Қозонда 6 йил қайноқ ижодий фаолиятда бўлди. Юзлаб эҳтиросли шеърлар, жўшқин мақолалар яратди. Замондошлари томонидан забардаст истеъдод сифатида эътироф этилди. «Ҳозир шеъриятимиздаги энг шавкатли ва музаффар мавқе, муҳтарам Тўқаевга

мансубдир... Татар шеърляти тарихида Тўқәев эгаллан нуктага ҳеч ким кўтарила олган эмас»,— деб ёзган эди даврнинг энг эътиборли адибларидан бири Олимжон Иброҳимов. Лекин номи ҳаммаёққа кетган улкан шоир ҳамон муҳтожликда яшарди. Бу ўринда шундай бир фактни эслаш мумкин. 1912 йилда Тўқай Уфага боради. Бошқирд адабиёти классиги Мажид Фафурий Тўқай дарагини эшитиб шаҳарнинг барча меҳмонхоналарини ахтариб чиқади. Бироқ Тўқайни тополмайди. У «Сабоҳ» кутубхонасининг зах ва қоронғи хужраларидан бирида яшиқлардан тикланган омонат каравотда ётиб турар эди. Ниҳоят улар учрашдилар. Тақдирнинг ўйинини қарангки, Мажид Фафурий ҳам ўзининг қишлик пальтосини сотиб Абдулла Тўқайни зиёфат қилган эди.

Бахтсиз кечган ёшлик, нон топса меҳрга, меҳр топса нонга зор кечган аламли кунлар шоир ижодида без кетмади. Унинг ғам-ғуссага тўла ёшлик хотиралари юракни ларзага соладиган сатрлар бўлиб қуюлди:

Кузёши дарё бўлиб йиғлаб адо бўлган онам,
Бу жаҳон оиласига нега бердинг ёт киши?!
Ўпганингдан бери онам, энг охири марта сен,
Ҳар эшиқдан қувди ўғлингни муҳаббат соқчиси.
Ўттидур буткул бу диллардан сенинг қабринг тоши,
Шунга томсин кўзёшимнинг аччиғи ҳам тотлиси.

Дарҳақиқат, у бахтга, меҳру муҳаббатга ташна эди. Шоир Фотиҳ Амирхонга ёзган хатларидан бирида шу қадар мискинликлар ва хорликлар кечирган қалбида ёруғ туйғулар, ширин хаёллар қандай қилиб поймол бўлмай қолганига таажжуб билдирган эди.

Шундай. Унинг қалбидаги эзгу юлдузни ҳеч бир нарса сўндира олмади, аксинча, у янада юксакроқ, янада ёрқинроқ порлади. Бамисоли тонг юлдузидек, қанчадан-қанча йўлсизларга йўл кўрсатди, адашганларни йўлга солди.

Лекин аламдийда ёшлик бари бир ўз асоратини кўрсатди. Шоир сил касалига мубтало бўлди. Умрининг сўнгги кунларини кечираётган шоирнинг ғайрат ва шижоати, ёруғ кунларга бўлган чанқоқ талпиниши, ўлимга тик ва дадил боқиши кишини ҳайратга солади. Унинг ўлимидан уч кун олдин «Онг» журнали котибаси Зайнаб Ҳасанияга ёзган хати сақланиб қолган. Унда шоир журналнинг навбатдаги сониди чиқаётган шеър-

ри билан қизиқади. Уларнинг корректурасини ўзи кў-
нб беражагини, «Толстой сўзлари» шеърини цензура
айчилаши эҳтимолидан қаттиқ ташвишда эканлигини
эди.

Унинг ўлими татар маданияти тарихидаги энг оғир
жудолик бўлди. Уни минглаб татар зиёлилари, кенг
халқ сўнгги йўлга кузатди. Газета ва журналлар ўз са-
ҳифаларида бу оғир жудоликни кенг шарҳладилар. Шо-
ир замондошлари унинг татар маданияти тарихидаги
хизматларини самимий сатрларда ифода этдилар.

«Уни халқ жуда ёшлигиданоқ ўз шоири деб билди,
у куйлаган нарсаларнинг ўз руҳидаги нарсалар экан-
лигини ҳис этди. Шахсий турмушдан бебаҳра Тўқаев
шеърлари билан, у шеърларнинг халқ қалбида берган
акс-садоси билангина яшади»,— деб ёзган эди Фотиҳ
Амирхон. Сағит Рамиев эса фикр-туйғуларини шундай
изҳор этган эди: «Тўқаев ўлди!»— деган хабар дақиқа-
лар ичида оламга ёйилди... Бу ҳасрат беназир бир шо-
ирнинг ўлиmidан кўнгилга ларзон солган ҳасратдир.
Кўтариш бениҳоя оғир. Лекин... Тўқайжон! Сен бошлаб
кетган қутлуғ ва буюк иш ҳеч қачон ўлмажайк!»

Дарҳақиқат. Тўқай чақмоқдек қисқа, лекин чақмоқ-
дек ёрқин яшади. Аммо унинг умри чақмоқдек беиз кет-
мади. У катта бир адабий мактаб яратди. Татар рево-
люцион адабиётига асос солди.

Тўқай ижоди фақат татар адабиётидагина эмас,
умуман Совет Шарқи адабиётида ўзига хос бир ҳодиса-
дир. У бир томондан илғор рус ва Европа адабиётининг
илғор анъаналаридан баҳраманд бўлди. Иккинчи жи-
ҳатдан рангин Шарқ шеъриятининг асрий тажрибала-
ридан озиқ олди.

Тўқай жуда ёшлигидан Пушкинга ихлос қўйди. Лер-
монтовга муҳаббат боғлади. Толстой даҳосидан ҳай-
ратга тушди. Рус тили орқали илғор Европа билан,
Байрон ва Гейне, Шиллер ва Шекспир билан ошна ту-
тинди.

Назирсиз шоир ўлдинг, офарин Пушкин Александр,
Манимда дарду шавқим ҳам санинг дардин-ла яксандур,—

деб ёзади шоир ўзининг дастлабки шеърларидан бири-
да. Шоирнинг сўнгги шеърларида эса шундай эътироф-
га дуч келамиз:

Ҳазрати Пушкин ва Лермонтов агар бўлса қуёш,
Ой каби нурни алардан иқтибос этган бу бош.

Ў ўз мақолаларида татар халқининг: «Пушкинларга, граф Толстойларга, Лермонтовларга муҳтож» эканлигини ёзган эди. Дарҳақиқат, Тўқай шеърларида ижтимоий-гражданлик мотивларининг етакчи ўрин эгаллашида, татар адабиётшуноси Жамолиддин Валидий айтганидек, унинг гражданин — шоир бўлиб етишувида бу адабиётнинг хизмати катта бўлди.

Абдулла Тўқай шеърларида шарқона қуюқ ранг нуктапардозлик ҳам тез-тез учраб туради. Шоир, айниқса, ишқий ғазалларида маъшуқа тавсифига кенг ўрин беради. Унинг тимсолини чизганда традицион образлардан фойдаланади. Ўз муҳаббатидан гап очганда Фарҳод, Мажнунларни ўртага қўяди. Ифода ва тасвирда рангин поэтика, Шарқ адабиётига хос приёмлардан кенг фойдаланиш кўзга ташланади. Шоир шеърларида лутфу танбеҳнинг, усули таъризнинг ажойиб намуналарини топиш мумкин. Уларнинг аксар қисми Шарқ поэзиясига хос жанрларда бўлиб, арузда ёзилган. Бу бежиз эмас, албатта. Абдулла Тўқай Шарқни, унинг маданияти ва тарихини яхши билар эди. «Қалила ва Димна», «Минг бир кеча» каби обидалардаги ҳикмат ва донишмандлик, ишқий афсона ва эртақлардаги сеҳрли олам унинг қалбига яқин эди. Шоир қишнинг узун кечаларида танча орқасида қисилишиб ўтирганча, «Тоҳир-Зухра» китобини мароқ билан тинглаганини хотирлайди. «Қичкина чоғларида шу китобни ўқиб, йиғламасдан ўсган эркак ва аёлларимиз жуда оз», — деб ёзган эди шоир бир ўринда.

Айтиш мумкинки, Тўқай XV аср ўзбек дунёвий адабиётидан, хусусан, буюк Навоийдан ҳам баҳраманд бўлган эди. Негаки XIX аср татар маърифатчилик адабиёти Навоийга катта эътиқод билан қарарди. Масалан, машҳур маърифатпарвар Қаюм Носирий ўз асарларида Навоийга қайта-қайта мурожаат қилганлиги маълум, Тўқай эса мана шу маърифатчилик адабиёти тарбиясида вояга етган эди.

Хуллас, асримиз бошларига келиб татар адабиёти забардаст адабиётга айланган экан, унда Тўқай ижоди ҳал қилувчи роль ўйнайди.

Абдулла Тўқай фақат татарлар учунгина эмас, ўзбеклар учун ҳам катта мактаб вазифасини бажарди. Татар матбуоти Туркистонда кенг ёйилиб турган 10-йилларда Абдулла Тўқай шеърлари халқимиз орасида маълум ва машҳур эди. Унинг:

Эрта-кеч, халқим менинг борлиқ хаёлим сен билан!
Соғ бўлсанг, соғ бўларман, хаста бўлсанг хастаман!..
Халқ билан мен бахтиёрман, бошқа бахт даркор эмас,
Бошқа йўлдан кетмагайман, менга шу йўл бўлса бас,—

каби юксак ватанпарварлик, халқпарварлик дарди билан йўғрилган мисралари деярли ҳар бир илғор ўзбек эиёлиси қалбидан чуқур жой олган эди. Шоир ўлими Туркистонни ҳам қайғуга солди.

Шоир Таваллонинг бир тазмин — шеъри шундай бошланади:

Жумла фикрим кеча-кундуз сизга оид миллатим,
Сен саломат — мен фароғат, иллатингдур иллатим!
Марҳум Абдулло Тўқайдек ёш чоғимда кетмасам,
Ожизона шоиринг бўлмакка вордир ниятим.

Мирмуҳсин Шермуҳамедов 1914 йилда шеър ва шоирнинг жамиятдаги ўрни, бурч ва вазифалари ҳақида баҳс очувчи принципиал мақолаларидан бирида Абдулла Тўқайнинг ижодий фаолиятини халққа хизмат қилишнинг ўрناق бўлгулик намунаси сифатида кўрсатди. Шуларни кўзда тутсак, устоз Ғафур Ғуломнинг: «Абдулла Тўқай бизнинг ҳам шоиримиз», — деган сўзларида жуда катта ҳақиқат борлиги маълум бўлади.

Чиндан ҳам Абдулла Тўқай шундай бир истеъдодки, унинг таъсир ва хизмат доираси битта халқ билан чекланмайди. У — халқлар шоири. У ҳақда Луи Арагон ҳам, Сергей Есенин ҳам, Мухтор Аvezов ҳам, Берди Кербобоев ҳам, Сулаймон Рустам ҳам, Сайфи Қудаш ҳам ҳаяжон билан гапирганлар. Уни Ленин ҳам билар эди. Владимир Бахметьев доҳий ҳақидаги хотираларида бунни ёзган.

Абдулла Тўқай сиймоси бугунги китобхоннинг ҳам дил тўрида. Бу меҳру муҳаббат бадий асарларда ҳам акс этган. Масалан, у ҳақда юзлаб шеърлар, қатор поэма ва драмалар, ниҳоят Аҳмад Файзийнинг «Тўқай» номли романи ёзилган.

1966 йилда Татаристон ҳукумати адабиёт ва санъатда Тўқай номидаги мукофот таъсис этди. Унга сазовор бўлган биринчи асар Аҳмад Файзийнинг шоирга бағишланган романи эди. Дарвоқе, бу асар Абдулла Ғулаевнинг эркин таржимасида ўзбек тилида ҳам босилиб чиқди.

Дарҳақиқат, Абдулла Тўқай ўз шеърлари билан бугунги ўқувчига ҳам замондош. У асримизнинг буюк қурилишида — янги жамият яратишда қатнашмоқда.

II. Давр, муҳит, ижодкор

СЕНМАС ЮЛДУЗ

Тарих ва маданият кишилари ҳам бир қарашда юлдузларга ўхшайдилар. Айримлари бир муддат ярқираб туради-ю, сўнг изсиз сўнади. Баъзилари унча нурли бўлмасалар-да, узоқ муддат сиз билан бирга ҳамроҳ бўладилар. Айримлари эса ҳам ёруғ, ҳам сўнамас. Лекин улар у қадар кўп эмаслар. Шунинг учун ҳам кўзга тез ташланадилар. Бобурнинг ҳаёти ва тақдири мана шу учинчи туркум юлдузларга ўхшайди.

Тақдир уни ўн икки ёшида шафқатсиз синовга дуч қилди. Отаси Умаршайхнинг тасодифий ҳалокати билан, бир ёқдан тахтга — Андижон вилоятининг ҳокимлигига, иккинчи ёқдан душманга — ичкаридаги даввогарлар ва ташқаридаги босқинчиларга рўпара келди. Ўн беш ёшида ҳар бир темурий шаҳзоданинг кўнглини орзиқтирадиган қадимий пойтахт Самарқандни забт этди. Лекин юз кун ўтар-ўтмас, Андижонга қайтишга мажбур бўлди. 1500 йилда яна эгаллади. Яна ташлаб чиқди. Сўнг тақдирга тан бериб, афғон диёрига йўл олди. Кобул ва Ғазнани жангсиз қўлга киритиб, мустақил ҳокимият тузди. 1526 йилда Ҳиндистонда янги империяга асос солди...

Дарҳақиқат, Бобур ҳаёти шамолдай сарсари, яшиндай шиддатли кечди. У «Бобурнома»да 1526 йил воқеаларини тасвирлар экан, «Ўн бир ёшимдан бери икки рамазон ийдини паёпай бир ерда қилғон эмас эдим», дейди. У шунда 43 ёшда эди. Демак, Бобур 32 йилдан буён бир жойда бир йил муқим туролган эмас экан. Чиндан ҳам унинг ҳаёти бениҳоя саргашта ва серташвиш кечди. Лекин муҳими шундаки, у ўз ақлу заковати, ноёб шахси билан мана шу сарсари умрни сермазмун қила олди.

Тўғри, у ҳукмдор эди. Райят ва ҳокимиятни қилич ва куч зарби билан ушлади. Барча фотиҳлар сингари

унинг юришлари ҳам қанчадан-қанча бегуноҳ қонлар тўкилишига, минглаб кишиларнинг ўлимига олиб келди. Лекин у Жавоҳарлаъл Неру айтганидек, Уйғониш даврининг ҳукмдори эди. Дунёвий фанларни эгаллаган, илм ва санъат қадрини баланд тутган, тарқоқ ва пароканда юрдаги низо-жанжалларнинг ҳалокатли оқибатини ҳис қилиб, уни марказлашган кучли ва мустақкам ҳокимиятга бирлаштиришга, оқилона бошқаришга уринган ҳукмдор эди. Шу сабабли унинг Афғонистон ва Ҳиндистонга юришлари барча салбий жиҳатларига қарамай, бу мамлакатлар ва халқлар тақдирида жуда катта ижобий аҳамиятга эга бўлди. Ниҳоят, унинг кўксига юксак шоирона қалб яшарди. Бир қарашда, шоирлик ва шоҳлик номутаносибдек туюлади-ю, аслида шундай бўлган. Бобур санъатда ҳам, салтанатда ҳам эътибор топган, шоҳликни шоирликка қай бир даражада итоат эттира олган шахс. Шунинг учун ҳам уни бошқа жаҳонгир фотиҳлар билан бир сафга қўйиш ва баҳолаш мумкин эмас. Бинобарин, Ҳиндистоннинг машҳур давлат ва жамоат арбоби, ҳинд миллий-озодлик ҳаракатининг раҳбарларидан бири Жавоҳарлаъл Неру: «Бобур ўз замонининг энг маданиятли, хуштабъ одамларидан эди»,— дер экан, бунда ҳеч қандай номувофиқлик ёхуд муболаға йўқ.

Бобур, шубҳасиз, биринчи навбатда ижодкор эди. Ижодкор бўлганда ҳам салмоқли ва салобатли, унинг таъбирини ўзига нисбатан ишлатадиган бўлсак, буюк Навоийдан сўнг энг «кўб ва хўб» ёзган ижодкор эди. У адабиёт майдонига ўзбек бадий тафакқури юксак бир мавқега кўтарилган, шеърят қаҳқашонида ўнлаб порлоқ юлдузлар чарақлаб турган бир пайтда кириб келди. Улар орасида энг чақноғига — Алишер Навоийга дил боғлади. Унинг сўздаги сеҳру жодусига лол қолди. Инсонпарвар руҳидан завқ олди. «Одами эрсанг, демагил одами, Оники йўқ халқ ғамидин ғами» деган ҳаёт ва ижоддаги дастурини ўзига ўрнак тутди. Буюк шоир изидан бориб, умрнинг мазмунини:

Бори элга яхшилик қилғилки, мундин яхши йўқ,
Ким дегайлар даҳр аро қолди фалондин яхшилик,—

деган фалсафа асосига қурди ва унга содиқ қолишга уринди. Унинг бадий ижоддаги энг муносиб ва энг забардаст издоши даражасига кўтарилди. Унинг ҳажман унча катта бўлмаган, бор-йўғи юзтача ғазалу икки юз-

тача рубойни ўз ичига олган девони жуда кўп масалаларда, айниқса мураккаб инсоний кечинмаларни содда ва самимий ифодалашда шеърятимизга янги мавж олиб кирди. Қизиғи ва муҳими шундаки, у биргина мана шу девони, йиғиштириб келганда, нари-бериси билан уч юз атрофидаги шеъри билан ҳам улуг шоир аталишга тамомила ҳақлидир. Чунки, ғазал ва рубойнинг қаламида ўзининг янги имкониятларини намойиш этди.

Ғазал — асрлар мобайнида Шарқ шеърятида мумтоз бир мавқеда келганлиги ҳаммага аён. Олис Испаниянинг Андалуз вилоятидан Чин-Мочингача, шимолдага Итил бўйларидан жануб Ҳинд океани қирғоқларигача бўлган халқлар адабиётида узоқ даврлар у асосий лирик жанр бўлиб келди. Дастлаб араб, сўнг форс шеърятида XIII асрдаёқ ўзининг қатъий ва темир қонунларига эга бўлган системага айланди. Чунончи, мутахассислар ғазалда барча тимсол ва тамсиллар, ифода ва тафсиллар икки марказ, икки ўқ атрофида уюштирилиши уқтирадилар. Бу икки марказнинг бири — маъшуқа — ёр тасвири бўлса, иккинчиси — ошиқнинг — лирик қаҳрамоннинг аҳволи эди.

Иккинчидан, ғазалдаги ҳар бир байт нисбий мустақилликка эга, тугал, ихчам шеърдир. Шунга қарамасдан, улар орасида теран ички боғланиш бўлади. Бу боғланиш аксарият силсила ҳалқаларидек кетмакет эмас, чархпалак паррақларидек, филдирак тиргақларидек бир ўққа келиб туташувчи ёндош боғланишлардан таркиб топади.

Классик адабиётшунослик, анъанавий поэтика қонуниятлари ғазалнинг имкон ва чегарасини шундай белгилаб беради. Шайх Саъдийдан Навоийгача бўлган, Бобур учун адабий мактаб вазифасини бажарган Шарқ ғазалиёти шу имкон ва чегарада майдонга келган эди.

Табииyki, бу йўлнинг ҳам сарбаландлари, пешволари бор эди. Навоий бу жанрдаги устозлар ва йўллар ҳақида гапираркан, шеърят оламида машҳур бўлган уч номни алоҳида бир эҳтиром билан тилга олади:

Ғазалда уч киши тавридуру ул навъ,
Ки андин яхши йўқ назм эҳтимоли.
Бири мўъжизбаёнлиқ соҳири Ҳинд
Ки ишқ аҳлини ўртар қилу қоли.
Бири Исо нафаслиқ ринди Шероз
Фано дайрида масту лоуболи.

Бирн қудси осорлиқ орифи жом
Ки Жоми жамдурур сингон сафоли.

Шу тарз буюк шоир «сеҳргар» Хисрав Деҳлавий, «исонафас» Ҳофиз Шерозий, «орифи жом» Жомий тим-солида ғазалнависликдаги уч муҳим хусусиятни — оташнафаслик, ҳур фикрлилик, фалсафийликни таъкидлаб кўрсатган эди.

Бобур шеърият майдонига мана шундай оламжаҳон шоирлар руҳи устивор турган бир пайтда кириб келди. Узининг ёрқин истеъдоди билан анъанавий шеъриятга, хусусан ғазалу рубойига янги зеб ва жило берди. Унинг шеърияти юксак интеллектдан озиқ олган эди. Унинг шеъриятида Неру таъкидлаб кўрсатган «дилбар шахс» ифодасини топган.

Ахир:

Улуснинг таъну таърифи манга Бобур баробардур,
Бу оламда ўзумни чун ямон яхшидин ўткардим,—

дея «яхши»лигини ҳам, «ёмон»лигини ҳам эътироф этиш учун қанчалар тантилик ва жўмардлик керак?!

Шарқ шеърияти билан шуғулланган мутахассислар ғазалда муаллиф шахси, автобиографиясига оид фикр ва маълумотларни топиш мумкинми-йўқлиги ҳақида ҳали-ҳанузгача баҳслашиб келадилар. Бобур эса мана шундан анъанавий жанр — ғазалда ҳам ўз ҳаётини, интилиш ва дардларини бера олган, бошқача айтганда, уни ҳаётга яқинлаштириш йўлида хизмат этган ижодкор сифатида бизни ҳайратга солади.

Мана, Бобур Самарқандни иккинчи марта ҳам ташлаб чиқишга мажбур бўлди. Уч-тўрт кун Жиззахда, сўнг Даҳкатда турди. Андижон ҳам қўлдан кетган. Тақдир ёрлақамаган Бобурдан ёр-дўстлар, қариндошлар ҳам қўл тортадилар. «Хон дода»си — тоғаси Тошкент ҳокими Султон Маҳмуд Уратепани ваъда қилган эди, бермади. Хотини Ойшабегим ташлаб кетди. Ўз навқари Аҳмад Танбал ўзи инъом қилган қилични Бобурга қарши кўтарди:

Жонимдин ўзга ёри вафодор топмадим,
Кўнглумдин ўзга маҳрами асрор топмадим,—

ёзади у.

Бобур тақдир тақозоси билан 1504 йилда Афғонистонда юрт қилди. Мана, унинг ўша йили наврўз муносабати билан 22 мартда ёзган шеъри:

Янги ой ёр юзи бирла кўруб эл шод байрамлар,
Манга юзу қошингдин айру байрам ойида гамлар.

Шу тариқа унинг шеъриятига ғурбат мотиви кириб келади. Она-юрт, унинг соғинч ва иштиёқи тобора кучайиб боради.

1507 йил. Бобур қатор муваффақиятли юришлар қилади. Лекин унинг кўнгли дилгир:

Манга осондурур бўлса, агар юз минг туман душман,
Вале бўлмоқ жаҳонда, эй кўнгул беёр мушкулдир.

Шоир сайрга чиқади. Хуросоннинг Борон, Чоштепа даштлари лолага бурканган. «...Бир қатла лола анвоини буюрдумким, санадилар, ўттиз тўрт навъ лола чиқди»,— деб ёзади «Бобурнома»да. Лекин у мана бу ғазални ҳам шу ерда сайрда тугатган эди:

Менинг кўнглумки, гулнинг ғунчасидек таҳбатаҳ қондур,
Агар юз минг баҳор ўлса, очилмоғи на имкондур...

Дарҳақиқат, Ватан иштиёқи шоир шеъриятидаги оҳанг ва туйғулар орасида энг дардлиси, энг изтироблисидир.

Бобурнинг сўнги ғазали деб тахмин қилинган, ҳар жиҳатдан шоир шеъриятини яқунловчидек таассурот қолдирадиган қуйидаги шеърда бу ҳол бўртиб кўришиб туради:

Ғурбатта ул ой ҳажри мени пир қилибтур,
Ҳижрон била ғурбат манга таъсир қилибтур.
Мақдур борича қилурам саъйи висолинг,
То тенгрини билмонки не тақдир қилибтур...
Бу Ҳинд ери ҳосилидин кўб кўнгул олдим
На судки, бу ер мени дилгир қилибтур.
Сандин бу қадар қолди йироқ, ўлмади Бобур,
Маъзур тут, эй ёрки, тақсир қилибтур.

У Ватандан шунча йироққа тушиб ҳам тирик юришини қусур — хато ҳисобламоқда ва бунинг учун, яъни ғурбатда ўлмагани учун узр сўрамоқда.

Бу она диёрни чинакам муқаддас тутган, тақдирнинг тақозоси билан умрини олисларда ўтказишга мажбур бўлганидан бениҳоя изтиробга тушган эҳтиросли қалбнинг ўтли тугёнидир.

Буни биз соддагина қилиб ватанни севиш, ватанпарварлик деймиз. Ва айтамикки, инсон ва инсоният тунчаси бор экан, бу туйғу ва бу мавзу ўлмасдир.

Бобур биргина мана шу туйғу, мана шу мавзу билан ҳам бугунги кун учун улур замондош аталишга ҳақлидир. Ҳолбуки, бу Бобур шеърятига хос бўлган ўнлаб барҳаёт туйғуларнинг биргинасидир.

Машҳур «Бобурнома» ҳамма жиҳатдан — қамраб олган материалга, муаллифининг ҳалол ва холисона позициясига, тасвир ифодасига кўра ҳам тарихий прозамизда янги йўлни бошлаб берди. Унинг арузга бағишланган «Мухтасар»и шеърятимиз вазини кенг ва чуқур таҳлил қилиб берган Навоийнинг «Мезонул авзон»идан кейинги энг мукамал асар бўлиб турибди. У «муқаддас» араб ёзувининг туркий хусусиятларига мутаносиб эмаслигини ҳис қилиб янги имлони — «Хатти Бобурий»ни кашф этганда 20 ёшда эди. Унинг ҳуқуқшуносликка оид «Мубаййин»и Ҳиндистонда марказлашган давлатни иқтисодий жиҳатдан мустақамлашда узоқ даврлар бобурийлар учун дастуриламал бўлди.

Агар биз Бобурнинг музикадан ҳам яхши хабардор бўлганлигини (чунончи, «Чоргоҳ» савтини боғлаганини), ниҳоят, саркардалик шухратини хаёлга олсак, унинг бизга ҳозирча номигина маълум «Муסיқа» ва «Ҳарб иши» асарларининг ҳам қиммати ва аҳамиятини тасаввур қилиш қийин эмас.

Дарҳақиқат, бутун умри жангу жадал билан ўтган бу нодир истеъдоднинг ижодий салоҳияти ва ғайратига тан бермай илож йўқ.

Бобур ижоди чиндан ҳам адабиётимиз тарихида бетакрор ҳодисадир. Унинг бой маънавий дунёси ҳамда танти, шижоатли табиати билан беаёв тақдири орасидаги кескин зиддият асарларида фавқулодда аниқлик ва тиниқлик билан ўз ифодасини топди. Унинг ижодидаги асосий оҳанглардан бўлган ғурбат мотиви «Бобурнома»нинг ҳам бошидан-охиригача қизил ип бўлиб ўтди. Ватанни муқаддас тутиб, уни гўзал ва мустақил қилишга бел боғлаган, лекин қисмат зарбалари остида ундан айри тушиб ўзга юртларни мулку макон этишга мажбур бўлган, умр бўйи она диёрининг сўнгсиз иштиёқ ва изтиробини билан яшаган садоқатли фарзанднинг аламли армони «Бобурнома»га қай бир даражада иқрорнома тусини берган эди. У «тоқай бу Фарғона вилоятида саргардон бўлуб турмоқ керак,

бир тарафга талаб қилойин», деб алам устида Хурсонга ўтиб Кобулда юрт тузганда ҳам кўнгли таскин топмайди. Узининг зинҳор мол-дунё гадоси эмаслигини, бу ерда муқим қололмаслигини қайта-қайта таъкидлайди. Сўнгроқ қисматга яна бўйсуниб, «Ҳинд сори юзлан»-ишни «юз қаролиқ» ҳисоблайди. Ўзга юртларнинг урф-удуми, маданиятини ҳурмат қилган, обод ва маъмурлиги учун тиришган ва булар орқасида ўзи ҳам ҳурмат ва қадр топган бўлишига қарамай, ҳар лаҳза она диёрини кўмсайди. «Бизнинг эҳтимомимиз ул сарилар бормоққа беҳад ва беғоятдур... Ул вилоятларнинг латофатларини киши нечук унутқай... Бу фурсатга бир қовун келтуруб эдилар, кесиб егач, ғариб таъсир қилди. Тамом йиглаб эдим»,— деб ёзади.

Унинг «Бобурнома»си ҳар қандай султон ҳавас қилса арзигулик тахту бахтга муяссар бўлган, лекин ўз юртига сиғмаган ва бундан қаттиқ изтиробга тушган буюк қалб эгасининг дардли кечинмаларидир. Бу асар, иккинчи томондан, 1449—1529 йиллар давомида Мовароуннаҳрда, Хуросон ва Ҳиндистонда юз берган тарихий-сиёсий, адабий-маданий воқеаларни ўрганишда қимматли манба ҳисобланади. Бобурнинг тасвир этилган ҳодисаларнинг марказий иштирокчиси бўлиши, унинг характериға хос рўйиростлик ва жўмардлик бу асарға фавқулодда аҳамият бахш этади ва уни энг ишончли манба даражасига кўтаради. Муаллифнинг нодир қувваи муҳофазаси, юксак маърифат ва маданияти туфайли асар қомусий характер касб этади. Ундаги жуғрофий номлар, мамлакатларнинг иқлимидан ўсимликлар ва ҳайвонлар дунёсигача, урф-удумидан илму фунунигача қамраб олган бениҳоя кенг ва батафсил маълумотларнинг аксарияти фаннинг хилма-хил соҳалари учун ноёб материал сифатида бугунги кунгача ўз қийматини йўқотмасдан келади. Мутахассисларнинг фикрига қараганда, китоб Ҳиндистон ҳаётини ўрганишда Абу Райҳон Берунийнинг шу номда ёзилган асаридан кейинги ўзбек илмида яратилган энг мукаммал обидадир.

Адабиётшунослик учун эса, биринчидан, XV—XVI асрлар адабий-маданий ҳаракатчилиги нозик фаҳму идрок ва юксак дид билан кўрсатиб берган, Алишер Навоий, Абдураҳмон Жомий, Муҳаммад Солиҳ, Камолиддин Беҳзод, Шайхим Суҳайлий каби ўнлаб санъат эгаларини холис ва ҳалол баҳолаган, уларнинг ҳаёти ва фаолияти, ижодининг хос хусусиятлари, ўзаро алоқамуносабатлари каби жуда кўп масалалар ҳақида қим-

матли материалларга ва фикр-мулоҳазаларга бой илмий асар бўлса, иккинчидан, улуғ бир инсоннинг жангу жадалларга тўла тақдирини дардли ва ҳаяжонли, айни пайтда бениҳоя самимий ҳикоя қилувчи бадий асар ҳамдир.

«Бобурнома» XVI асрдаёқ форс-тожик тилига таржима қилинди. Сўнг эса Европага йўл олди. Бобурнинг доврўғини, у орқали эса ўзбек халқининг шуҳратини оламга ёйди.

Уни Юлий Цезарга қиёсладилар, шахсини қадим Рим саркардасидан кўра севишга кўпроқ муносиб топдилар.

XIX аср инглиз таржимони Эрскин уни камдан-кам учрайдиган «гениал ва талантли» кишилар қаторига киритди. «...Ақлининг актив фаолияти, хушчақчақ, совуққонлик ва бевафо тақдирнинг найрангларига қарамай, руҳининг тетиклиги, подшоҳлар орасида камдан-кам учрайдиган сахийлиги, мардлиги, талантлилиги, фанга, санъатга муҳаббати ва улар билан муваффақиятли шуғулланиши жиҳатидан олиб қараганда, Осиёдаги подшоҳлар ичидан Бобурга тенг келадиган биронта ҳам подшоҳ тополмаймиз»,— деб ёзди. Н. И. Веселовский унинг ботирлигидан ҳайратга тушди.

Дарҳақиқат, 19 ёшда бор-йўғи 240 киши билан Самарқандни Шайбонийнинг кўп минг кишилиқ қўшинидан тортиб олган эди. Аҳмад Танбал уч минг қуроли суворийни бошлаб келганда, у юзта одами билан уларга қарши мардона жанг қилган эди. 1526 йилда Панипатда бўлган жангда Иброҳим Лўдийнинг юз минг кишилиқ аскарлари устидан ўн икки минг одами билан ғолиб келди.

Унинг шахсий ибрат, намуналари-чи?

1501 йилнинг қаттиқ қишида Хўжанд атрофида саргардон юраркан, совуқдан икки-уч киши ўлиб, бошқаларга ваҳм тушади. Шунда Бобур қирғоғи қалин тўнгиб-яхлаб қолган ариқда ўн олти қатла сувга шўнғийди.

1506 йилда Ҳиротдан Ҳусайн Бойқаро таъзиясидан тоғ йўли орқали шошилишч Кобулга қайтишга мажбур бўлганда қалин қорга дуч келдилар. Қоронғи тушади. Бир қадам ҳам силжишнинг иложи қолмайди. Шоҳга пана жой ҳозирлайдилар. Лекин у кирмайди. Аскарлари билан биргаликда тик оёқда тонг оттиради. Унинг душман орасида якка ўзи қолиб кетган ва қаҳрамонлик намойиш этган пайтлари ҳам кўп бўлган.

Бундай мисоллар унинг ҳаётида мўл бўлиб, улар Бобур шахсини бизга янада жозибадор қилиб кўрсатади ва унинг сиймосига кўрк бағишлайди.

Сўзи ҳам, иши ҳам номига («Бобур»нинг маъноси шер эканлигини эслайлик) муносиб бўлган халқимизнинг бу мард ва доно фарзанди аллақачонлар тарихнинг дахлсиз мулкига айланган.

Жаҳон прогрессив кишилари бу йил унинг қутлуг 500 йиллик юбилейини нишонлайдилар. Бу тантана уни вояга етказган, башарий фикру ўйларига, ақлу заковатига доя бўлган халқимиз учун ниҳоятда қадрлидир.

1983

ЗАМОНДОШЛАР, МАСЛАКДОШЛАР...

Ҳамза халқимизнинг қалбида ҳамиша уйғоқ келатган ардоқли фарзандларидан бири. Унинг чақмоқдек фаолияти озодлик учун олиб борилган курашга бир тимсол. Унинг серқирра ва сермазмун ижоди адабиётимиз ва маданиятимиз тарихида бир босқич. Унинг ҳаёт ва ижод саналари ҳам маънолидай туюлади кишига. У туғилган 1889 йил кўҳна Туркистон бахт ва эрк учун кўзгалган бир пайт эди. Шундан уч йил ўтгач, Тошкентда «вабо исёни» бўлиб ўтди. Яна беш йилдан сўнг бутун ўлкани ларзага солган «Андижон кўзғолони» бошланди. Ижоди эса 1905 йил билан бошланган эди. Ўзбек совет адабиётининг дарпардаси бўлган «Бой ила хизматчи» 1917 йилда ёзилди. Ҳатто... у фожиали ҳалок бўлган 1929 йил мамлакатимизда социализм томон «буюк бурилиш йили» эди...

Ҳамза халқимизнинг тақдирини таъбир эмас, таъбир ҳам қилган, яъни фақат ўйлаб, ҳатто куйлаб қўя қолмай, уни рўёбга чиқариш учун жонбозлик кўрсатган шонли авлод вакили. У ёлғиз эмас эди. Унинг ёлғиз бўлиши мумкин ҳам эмасди.

1915 йилнинг январида Фарғона шаҳарлари бўйлаб гастролга чиққан Тошкентнинг «Туркистон» театр труппаси Қўқонга келди. Группа спектакларини қўқонликлар қизиқиб томоша қилдилар. Бир йил олдин самарқандлик театр ҳаваскорлари келиб кетган эдилар. Қўқонда ҳам театрчиликка қизиқиш кучайган, унинг фидойи ҳаваскорлари кўпайган эди. Улар «Туркистон» труппасининг ишларига кўмаклашдилар, спектакллари-

да иштирок этдилар. «Садойи Туркистон» газетасининг 21 январь сонида ёзилишича, Қўқонда группага яқиндан ёрдам берган ёшлардан ака-ука Мирзохид ва Мирҳомид Мироқиловларга, Юнусхон Ҳожноғалиқовга «Туркистон» маъмурияти расман ташаккур ҳам билдирган эди. Уша давр маданий ҳаётининг катта ҳодисаларидан ҳисобланган бу гастролларнинг тафсилот ва таассуротлари сақланмаган, албатта. Лекин бир нарса жуда аниқ. «Туркистон»нинг Қўқон сафари Авлоний бошлиқ меҳмонлар учун ҳам, Ҳамза бошлиқ мезбонлар учун ҳам беҳад фойдали бўлди. 1913 йилнинг охирида ташкил топиб, 1914 йил 27 февралда машҳур «Қолизей» (Ҳозирги Ўзбек Давлат филармонияси, Я. М. Свердлов номли концерт зали)да ўз фаолиятини бошлаган «Туркистон» труппаси ўз атрофига Тошкентдаги энг илғор ижодкор ёшларни жалб қилган эди. Масалан, труппанинг фаол аъзоларидан бири, Илъин матбаасининг ишчиси Низомиддин Хўжаев кўп ўтмай, машҳур инқилобчи бўлиб танилди. Юсуф Алиев, Саъдулла Турсунхўжаев, Бадриддин Аъламов, Маҳаммаджон Подшоҳхўжаевлар 1918 йилдаёқ партия сафига кириб, революцион ишларга аралашиб кетган эдилар. Улардан Ю. Алиев, Лазиз Азиззода гувоҳлик берганидек, партия ва ҳукуматимизнинг бир қатор масъул вазифаларида ишлади, амир Бухоросида партиянинг биринчи ячейкасини тузишга муваффақ бўлди. С. Турсунхўжаев эса 1919 йилда Туркистон республикасининг миллий ишлар ҳамда ташқи ишлар комиссари, 1924 йилда Хоразм Марказий Ижроия комитетининг раиси вазифаларида ишлаган эди¹. Улар бадий ижод билан ҳам шуғулланардилар. Л. Азиззода ўз китобида Ю. Алиевнинг истеъдодли шоир бўлганлиги ҳақида сўз юритиб, инқилобий шеърларидан бирини келтириб ўтади. Авлонийнинг ҳаммаҳалласи, мерганчалик С. Турсунхўжаевнинг босмачиларга қарши кураш мавзуида ёзилган 4 пардали «Туркистон ватанпарварлари» драмасининг саҳналарда муваффақият билан қўйилганини хабар қилади. Рустузем мактабини битирган Бадриддин Аъламов 1914—16-йилларда ўзининг қатор пьесалари билан танилган эди. Машҳур Маннон Уйғур, «Ҳалима»нинг муаллифи Гулом Зафарийлар ҳам Авлоний труппасидан чиққан эдилар. Қўқонда ҳам бир қатор истеъдодли ёшлар уюшган эди.

¹ Қаранг: Л. Азиззода. Янги ҳаёт курашчилари, Т., «Фан» 1977 й. 35—40, 96—100-бетлар.

Театршунос М. Раҳмонов 1915 йилнинг бошларида майдонга келган Қўқон театр ҳаваскорлари группаси Абдурауф Самадов, Маҳмуд Тараша Баратов, Абдулазиз, Холмуҳаммад Охундий, Аъзамхўжа, Мирҳомид Мироқилов, Азимхўжа Тошхўжаев, Ҳасан Эрматов, Исоқ Содиқий, Абдуллажон котиблардан таркиб топганини аниқлади¹. Булардан наманганлик Абдурауф Самадов (Шаҳидий) қалами анча қайралиб қолган ёзувчи эди. Унинг 1911 йилда ёзилган маърифатчилик руҳидаги «Фалокатзада» номли воқеий қиссаси анча шөвшув бўлган, «Туркистон вилоятининг газети»да босилган, Ибратнинг «Исҳоқия» матбаасида алоҳида китоб ҳолда нашр этилган эди. Дарвоқе, ўзбек драматургиясининг хронология жиҳатидан ҳозирча энг биринчи намунаси бўлиб турган «Маҳрамлар» (1911 йилда ёзилиб, 1912 йилда «Исҳоқия»да босилган) драмасининг муаллифи ҳам мана шу Абдурауф Шаҳидийдир. Қатор шеърӣ китоблар, драмалар муаллифи, 1900 йилда Қўқонда биринчи бор фотографияни жорий қилган Иброҳим Даврон (1874—1922) «Туркистон вилоятининг газетаси»да ҳам тез-тез чиқиб турарди. Масалан, унинг шеър ва шоирлик рутбаси, қадри ҳақида 1909 йилда ёзган «Адабиётимиз ва шоирларимиз» номли эҳтиросли мақоласи ҳали ҳам кўпчиликнинг ёдида эди. Муаллиф ўшанда «Шоир надур?» деган савол қўйиб, «табиатнинг энг савдоли замонлариндан ...яралмиш» шеър ва шоир шаънини ҳимоя қилиб чиққанди. Эл, халқ тушунчаларидан тамом беҳабар, лекин шоирлик даъво қилувчи «сўқур табиат» кимсаларни, «пивоҳўр шарлатанлар»у маслаксиз «ҳардамхаёллар»ни аёвсиз қамчилаб, Наъмиқ Камол, Абдулҳақ Ҳомид, Тавфиқ Фикрат каби «оламжаҳон» шоирларни ўрناق қилиб кўрсатганди. Қисқаси, водийнинг ҳам маданий-адабий ҳаётида қизгин, шиддатли жараён кечарди. Авлоний Тошкентга қайтгач, «Саёҳат самараси» номли шеър ёзди. Унда сафар таассуротлари шундай ифодаланган эди:

Ҳамдлар ўлсун худога, қайда кўрсанг ёшлар,
Миллий ишларга ташаббуслар қилур кенгошлар.
Андижону Марғилону, Уш, Наманган, Хўқанд,
Ешлари бир-бирлари бирлан бўлуб сирдошлар.

¹ М. Раҳмонов, Ўзбек театри тарихи (XVIII асрдан XX аср аввалгигача). Т., «Фан», 1968 й., 313—314-бетлар.

Кетди гафлат, келди улфат, туғди даври интибоҳ,
Қайда кўрсанг ёшлари биртуғмадек қардошлар,
Бу замондин неча йил аввал қаён эрди бу ҳол,
Еш бўлсун, ҳоҳ қари гўё эди кундошлар...¹

Шоир уларга ҳавас билан қарайди, айни пайтда уларни «баъзи кўнгли қоралар»дан, «денгиз остидаги тошлар»дан огоҳ қилади.

Шеър: «Басдур эмди шунча ҳижронлиғда ўтди ою йил. Илгарига ҳатлашайлук бир бўлуб қардошлар!»— деган хитоб билан тугалланарди.

1915 йилнинг сентябрида Авлоний труппаси «Заҳарли ҳаёт»ни саҳналаштирди. Бир нарсага эътибор қилайлик. Драма 1915 йилда ёзилган. 1916 йилда босилиб чиққан. Қўқонда биринчи маротаба 1915 йилнинг 22 октябрида ўйналган. Бинобарин, уни биринчи саҳнага қўйган Авлоний труппаси бўлди. Авлоний драмани 1915 йилги Фарғона саёҳатида олиб қайтган бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас. Театршунос М. Раҳмонов, юқорида тилга олинган китобида Ҳамза ва Авлоний муносабатларини ўрганилиши зарур бўлган масала сифатида алоҳида таъкидлаган эди. Дарҳақиқат, XX аср ўзбек маданиятининг донгдор вакили Ҳамза билан ўз ижоди ва фаолиятини ёши ва муҳити тақозосига кўра эртарақ бошлаган унинг истеъдодли, заҳматкаш замондоши Авлонийни бир-бирига яқинлаштирадиган жиҳатлар кўп. Уларнинг ҳар иккиси ҳам Муқимий ва Фурқат белгилаб берган демократик адабиётнинг муносиб давомчилари сифатида майдонга чиқдилар. Ҳар икки шоир дунёқарашининг шаклланишида 1905 йил воқеалари, илғор замондошлар катта роль ўйнади. Биринчи Рус революцияси ҳар икки адибнинг миллий-ижтимоий, айтиш мумкинки, инқилобий фаолиятида бурилиш нуқталаридан бўлди.

Ҳамзашунос олимлар унинг 1909—10-йилларда Тошкентда яшаганини маълум қиладилар. Бу вақтларда Авлоний тараққийпарвар, маърифатчи сифатида танилиб қолган эди. Чунончи, 1904 йилда Мирободда янги типдаги мактаб очгани, у ҳақда газеталарда мақолалар босилганини, 1909 йилда «миллий ҳасрат ва надоматлардан иборат» шеърларини мактаб ўқувчиларига мўлжаллаб, мажмуа ҳолида нашр эттиргани, ниҳоят «Шуҳрат» газетасидаги редакторлиги Ҳамзанинг диққатини

¹ Авлоний. Адабиёт, 3-жуз, 2-табъ, Т., 1916, 10—11-бетлар.

Тортмаган бўлиши эҳтимолдан узоқ. Улар биринчи мараптаба мана шу 1909—10-йилларда танишганлар деган тахминга асос бор.

Давр ҳодисаларидан озиқ олиш Ҳамзани 1911 йилда:

Чашми хун, боши нигун ҳар бир ҳақиқат ошиқи,
Кўҳнапўш ўлса, аёқ остида хасдан хор экан,—

деган хулосага олиб келади. Шоир ҳаёт ва интилишлари билан кенг халқ қатламларига яқин турган Муқимийнинг «дунё қурилган дор экан» деган сўзларидаги маълум ва машҳур фикрини конкретлаштирди. «Шуҳрат» газетаси орқали инқилобий ташкилотлар билан яқинлашган Авлонийнинг 1909 йилда босилиб чиққан «Адабиёт» шеърлар тўпламининг 1-жузида шундай сатрлар бор эди:

Ғанийлар ўртамизда бор, «ҳиммат ишлари» буррон,
Ғақирлар жисмини тишлаб олурға тишлари буррон,
Хусумат айламакда дилдаги ғул-ғишлари буррон,
Жамоат-хайрни бузмак учун қирқишлари буррон,
Ғариблар жамъиға бундай аламини заҳри мор этмаз¹.

Дарҳақиқат, улар замондошларининг энг пешқадам вакиллари сифатида 1909—10-йилларда ижтимоий ҳаётдаги тенгсизликни кўра олдилар. Унинг моҳиятини англашга ва англатишга уриндилар. Унинг сабаблари ва ундан қутулиш йўлларини ахтардилар. Адабиёт ва санъатнинг биринчи галдаги вазифаси халқни асрлар оша қон-қонига сингган гумроҳликдан, мутаассибликдан халос қилиш, унинг миллий, инсоний ҳуқуқларини тушунтириш, бир сўз билан айтганда, уйғотиш деб билдилар. Матбаачиликка, театрчиликка асос солинди. Янги типдаги мактаблар ташкил топди. Улар учун программа ва дарсликлар майдонга келди. Адабий-маданий ҳаракатчилик бутун ўлкада қизғин тус олди. Тошкент ва Самарқандда, Фарғонанинг Қўқон, Наманган, Андижон каби шаҳарларида, Хива ва Бухорода ўнлаб истеъдодли шоирлар етишиб чиқдилар. Улар орасида илгари кўрилмаган бир ҳамкорлик, ҳамфикрлилик қарор топди. Тараққиёт ва маданият, санъатнинг вазифаси ва санъаткор бурчи, бадиий адабиётнинг тил ва услуби каби масалалар қизғин муҳокама қилинди ва уларда туғи-

¹ Авлоний. Адабиёт, 1-жуз, 1-табъ, Т., 1909, 14-бет.

либ келаётган янги ғоявий-эстетик қарашлар ўз ифодасини топди...

Ҳамза ва Авлонийга қайтайлик. 1914 йил 4 апрелда Тошкентда «Садойи Туркистон» газетасининг 1-сони босилиб чиқди. Бор-йўғи 66 сони чиқиб, бир йилча давом этган бу газета Ҳамза ва Авлоний муносабатларида алоҳида саҳифа бўлган деб тахмин қилиш мумкин. Негаки, ҳар икки адиб ҳам унда фаол иштирок этган эдилар. Атоқли ҳамзашунос Лазиз Қаюмовнинг аниқлашича, Ҳамзанинг шу газетада чиққан «Аҳволимиз» (1914 йил 11 май, № 9) шеъри унинг матбуотда босилган биринчи асаридир¹. Демак, «Садойи Туркистон» шоирнинг «кўз очиб кўрган» газетаси. 1907 йилдан буён матбуот ишларига аралашиб келаётган Авлонийнинг эса газетада анчагина мавқеи бор эди. У ўз таржиман ҳолида мазкур газетада «ёзувчилик ва муҳаррирлик» қилганини хабар беради. Бу гап асоссиз бўлмаслиги керак. Газетанинг расмий редактори адвокат Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев эди. Фаолиятининг илк давларида тараққийпарварлик қарашлари билан танилган, 1909 йилда Лев Толстойга хат ёзиб жавоб ҳам олган бу киши Зиё Саиднинг ёзишига қараганда, мусулмонча ўқиш-ёзишни билмасди². Шу сабабдан муҳаррирношир қалами равон ижодкорга — ғайрирасмий муҳаррирга муҳтож эди. Шундай киши эҳтимол, Авлоний бўлгандир. Хўш: бунга асос борми? Маълум даражада бор. Аввало, Авлоний материаллари газетада тез ва кўп босилиб турган. Масалан, газетанинг 1-сонидан унинг 2 мақоласи ва 1 шеъри босилган. Айниқса, шеърида газетанинг маслак ва мақсади, программаси ифодаланганки, ундай ваколат ва ҳуқуқни фақат муҳарриргина ўз зиммасига олиши мумкин. 1914 йил 22 августда газетага шеър ёзиб турган ёшларнинг шеърлари тўпланиб, «Сабзозор» номида алоҳида китоб бўлиб босилиб чиқди. Тўпламга 15 шоирнинг 40 га яқин шеъри киририлган бўлиб, шундан 14 таси Авлонийники эди. Мана шуларни кўзда тутиб, Авлоний 1914 йилда бевосита газета редакциясида ишлаган ва шу даврда унда фаол қатнаша бошлаган Ҳамза билан тез-тез учрашиб турган деган фикрга келамиз.

Ниҳоят, яна бир далил. Челябинскда татар тилида чиқиб турган «Оқмулла» сатирик журналининг муҳби-

¹ Қаранг: Л. Қаюмов. Инқилобий драма, Т., 1970, 13-бет.

² Зиё Саид. Танланган асарлар, Т., 1974, 43-бет.

ри Маҳмуд Будаيلي 1914 йилда редакция йўлланмаси билан Тошкентга келади. (У 1920 йилда Бухоро Халқ Республикасида матбуот нозири — министри ҳам бўлиб турган.) «Гулистон» журнали яқинда унинг бир хотирасини эълон қилди. У ёзади:

«Садойи Туркистон» газетаси редакциясида Абдулла Авлоний, Абдулла Қодирий, Мирмуҳсин Шермуҳамедов, Ҳамза Ҳакимзода билан танишдим. Бу газета идорасига деярли ҳар куни бориб турардим. «Садойи Туркистон» маҳаллий халқ ўқийдиган анча нуфузли газета эди...

Уша пайтда кўнглимда чуқур таассурот қолдирган кишилардан яна бири Абдулла Авлоний бўлди. У ўзбекининг таниқли зиёлиси, адиби, гоёт хокисор, заки таъб киши эди. Гаплашганда ҳамсуҳбатининг юзига тикка қарамас, баъзан янги шеърларини мулоим оҳангда ўқиб берар, тинглаганингиз учун қайта-қайта ташаккур айтар эди. Шўх ва ҳазилкаш Ҳамза уни «худонинг энг бегуноҳ бандаси» деб дўстига тегажаклик қиларди»¹.

Икки адиб муносабати шунчаки танишлик даражасида бўлган эмас, албатта. М. Будаيلي таъкидлаганидек, улар дўст бўлганлар. Унга қўшимча қилиб, бу дўстлик маслак ва эътиқод, қарашлар ва интилишлар бирлиги замирида туғилган, улар даврнинг энг муҳим масалаларини тушуниш ва ҳал қилишда бир-бирларига ҳамкор, ҳамфикр, ҳамдўст бўлганлар дегинг келади. Шу жумладан, Ҳамза асарларининг «Садойи Туркистон» саҳифаларида пайдо бўлишида Авлонийнинг ҳам хизмати бор эди. Ҳамзанинг ижтимоий тенгсизликни фавқуллодда жасорат билан очиб берган программ шеърларидан бири «Рамазон» шу газетада босилиб чиқди. Шоир шеърда келажакка ҳам дадил боққан, разолатга тўла дунёнинг ўзгармоғи лозимлигидан башорат қилган эди. Чунончи:

Ўйлама ўлгунча ҳар ким бу разолатда кетар,
Шохлар бир кун гадо, бир кун гадо шаҳзодлар.

Синчиклаб қараган киши бу хил фикрларнинг ўша давр шеърятимизнинг энг яхши намуналари билан узвий алоқасини сезмасдан иложи йўқ. Жумладан, у Авлонийнинг қуйидаги сатрларига оҳангдош:

¹ «Гулистон журнали», 1971 й., 11-сон, 24-бет.

Ҳар ким келур оламға бўлур зори паришон,
 Ғурбат-ла, машаққат-ла яшар дунёда инсон.
 Ҳаммол(н)инг оғир бўлса юки, меҳнати ортур,
 Ҳар кимки, улур бўлса, бўлур кулфати осон.
 Ҳар дардинг ўлур чораси, ҳар йиғлаян ўлмаз,
 Ҳар кулфата бир охир ўлур, ҳар ғама поён...
 Золимнинг ўзи зулм(г)а гирифтор ўлур охир,
 Албатта бўлур уй буз(г)ан(н)инг хонаси вайрон...
 Сабр айла кўзим, йиғлама меҳнат-ла жафога,
 Бир доирада давра қи(л)маз гардиши даврон.
 Бир кун бу хароб олами обода қўюб юз,
 Гуллар очилуб, қилғуси булбуллари жавлон.¹

Ҳамзанинг «Садойи Фарғона» газетасининг 1914 йил 21 май сонида босилган «Мухаммас бар ғазали Авлоний Тошкандий»си ҳам икки адиб ижодий ҳамкорлигига гувоҳ бўлиб турибди. Бу ҳамкорлик самараларини уларнинг бошқа жанрлардаги асарларида ҳам топиш мумкин. У биринчи навбатда халқнинг кенг қатламларига теран разм ташлашда, жамиятнинг адолатсиз қурилганини, ҳақсизлик авжга минганини, меҳнаткашнинг тирикчилиги тоқат қилиб бўлмайдиган даражага келганини қатъият ва изчиллик билан ўқувчига етказишда кўринади.

«Халқимизнинг юздан тўртини бойга, иккисини уламога, учини эшонга, бешини деҳқонга чиқарсак, саксон олтиси кўмурчи, темирчи, ямоқчи, фанорчи ва қоровулчилик каби энг паст хизматларда туруб, кунлик овқатларини зўрға ўтқарадурлар,— деб ёзади Авлоний бир мақоласида². — Буларнинг орасида ойда, йилда бир мартаба гўшт-ёғ кўрмай, бутун йилни биргина кийим ила ўтқарадургонлари, ҳифзи сиҳҳат қайси, маданият не эконин тушунмайдургонлари кўбдур...» Мақолада ёзувчининг «болаларини қўл кучи ила тўйдирадиргон», лекин «фақир ва хорликда яшагон»ларга меҳру муҳаббати аён кўриниб туради. Энди худди шу йили ноябрь ойида қурбон ҳайити муносабати билан ёзилган, мазмунан «Рамазон» шеърига оҳангдош бўлган Ҳамзанинг «Ййди қурбон» мақоласидаги бир парчага эътибор берайлик:

«...Биз келайлик яна фақирлар ва етимларимиз ҳолина. У йилдан бу йилга ба ҳазор машаққат, танини латта поралар, қорнини парча-пурча нонлар ила қаноат-

¹ Авлоний, Адабиёт, 2-жуз, 1-табъ, Т., 1912, 15—16-бетлар.

² «Садойи Туркистон» газетаси, 1914 й., 25 апрель.

лантириб келган фақир ва етим, бекас ва бехонумон, аксари ота-онадан, баъзилари бир парчагина ватандан маҳрумликда мусича каби бўйин қисилган, ҳавонинг бир оз совуқлик шиддатларидан устлари юпун, ранглари сарғайган, юқоридаги асоссиз давлатга моликларнинг ясан-тусандаги шов-шувлари куйган юрак-бағри устига намақоб бўлиб, диллари маъюс ва вайрон, жиғарлари эзилган... кунларидан иборатдир...

Эй, қардошлар! Худо йўлига, деб қурбон қилувчи улуғ зотлар! Кўзингизни очинг! Эшикларингиз остида интизор бўлиб ўтирган фақир ва етимлар ҳолина боқинг! Уйланг, фикр қилинг!..»¹

Ижтимоий адолатсизликни синфий сабаблардан излаш кучайди. Бу айниқса, поэзия ва публицистикада равшан кўринди. Шу ўринда Ҳамзанинг яна бир замондоши, ўзбек инқилобий матбуотининг йирик намояндаси Мирмуҳсин Шермуҳамедовнинг «Туркистон вилоятининг газети»да (1914 йил, 45, 46, 49, 51, 54-сонлар) босилиб чиққан «Саёҳатимдан намуна» номли очеркини келтириш ўринли бўлур эди. Мирмуҳсин 1914 йил 2 июнда саёҳатга чиқади. Мирзачўлга боради, ундан Қўқонга ўтади. Очеркда йўл хотиралари, истиқбол ҳақидаги ўйлар яхши берилган. Лекин у ерда муҳим бир жойи бор. Ёзувчи поездда Фарғона водийсига кириб бораркан, текис, бўлиқ гўзалар уни ғоят завқлантиради. Адиб ҳам қувонади, ҳам ачинади. У бу гўзалар миришкор Фарғона деҳқонлари меҳнатининг самараси эканлигидан шодланади. Лекин булар меҳнаткаш деҳқонларга насиб қиладими? Мирмуҳсин шуни ўйлайди. Афсуски, булар «бели оғрмаган беилм бойваччалар қўлида рестуран қизларига вақф бўлур». Бечора меҳнаткаш «бели оғрмаган бойваччалар»ни едиради, кийдиради. Уларнинг бемаъни маишатларини таъминлайди. Лекин ўзи оч, ўзи ялангоёқ, ўзи яланғоч! Очеркдан келиб чиқадиган хулоса шундан иборат эди.

Маҳмуд Будаили юқорида зикр этилган мақоласида «Редакциядагилар («Садойи Туркистон» ҳақида гап кетяпти — Б. Қ.) газетанинг услуби, йўналиши масалаларида айниқса Мирмуҳсиннинг фикр ва маслаҳатларига суянар эдилар»,— деб ёзган эди ва унинг Ҳамза билан бўлган мулоқотларига оид кўлгина воқеаларни маълум қилган эди.

¹ Кўчирма Л. Қаюмовнинг «Инқилоб ва ижод» (Т., 1964) китобидан (142-бет) олинди.

10-йилларда қалам аҳлининг қизғин муҳокама қилган масалаларидан бири адабиётнинг мавзун, бурчи, тил ва услуби кабилар бўлди. Анбар отиннинг шеърятдаги маъносиз пайравчиликка, маддоҳлик ва сафсатабозликка қарши бориб, адабиёт — «икки ёқлик зулм»ни эътироф этиш — эканлиги унинг мавзуи «халойиқ ҳоли», элнинг тирикчилиги («зиндаги») бўлиши кераклиги ҳақидаги Камийга хитобан ёзган шеъри бугунги кунда кўпчиликка маълум. 1914—16-йилларда бу масалалар вақтли матбуотда қизғин муҳокама қилинган эди. Чунончи, Авлоний бир шеърида:

Келинг эмди ёзайлук, сўзлашайлук камчиликлардан,
Етар ҳижронлиг эмди, жоми ишратдан гапурманглар!¹—

деб адабиётнинг мавзуини белгилашга ҳаракат қилади. Авлонийнинг бу хусусдаги фикрларини конкретлаштирган ва тўлдирган Ҳамза «Гапур!»² шеърида ўзининг бу масаладаги позициясини қатъий ва аниқ ифодалаб берди. Унингча, шоир ижтимоий «килат»лардан, «доғи ватан»лардан, камбағал-етимларнинг аҳволидан сўзламоғи керак. Ҳамза шеър ва шоир олдига шундай талабни қўяди. «Туркистон Вилоятининг газети»да (1914 йил, 72-сон) Мирмуҳсиннинг «Шоир жанобларга илтимос» деб номланган мақоласи босилиб чиқди. Унда муаллиф қаламкаш дўстларини бадий ижоддаги сафсатабозликка қарши курашга даъват этган, Абдулла Тўқай ижодини халққа хизмат этишнинг намунаси сифатида кўрсатган эди. Бадий асарнинг тили ва услубига, унинг «очиқ тил ва осон таркиб ила ёзил»ишига (Авлоний), «ҳар ким тушуниб ўқийдурғон даражада осон бўлушлиги» (Мирмуҳсин)га алоҳида эътибор берилди. «Садойи Туркистон»нинг 1915 йил саҳифаларидан бирида эса чинакам ёзувчининг ўрни халқ ичида бўлиши, «материалларнинг энг асллари халқ орасидан олиниши», халқ турмушига «аралашиб юрган» қаламкашгина ундаги «яхши» ва «ёмон» томонларни тўла ва асосли («комил ва чиройлик») ёзиши мумкинлиги ҳақида гап кетарди. Бир сўз билан айтганда, реалистик эстетика шаклланаётган эди. Янги адабиётнинг ғоявий-эстетик программаси майдонга келаётган, Ҳамза ва Авлонийлар позицияси мустаҳкам қарор топаётган эди.

¹ «Садойи Туркистон» газетаси, 1914 йил, 20 май.

² Шу газета, 1914 йил, 23 август.

Уларнинг энг катта хизматларидан бири шу бўлдики, истиқболни кўра олдилар, адабиётда бадбинлик, таркидунёчилик авж олган пайтда унга қарама-қарши ўлароқ тарихий оптимизмни олиб кирдилар. Нурли келажак руҳи билан йўғрилган ажойиб шеърлар яратдилар. Масалан, 10-йилларда «Ғалат» радибли шеърлар кўп ёзилди. Бу Ҳамзада ҳам, Авлонийда ҳам бор. Суриштириб қаралса, «Ғалат» радифи билан ёзилган шеърлар XVIII асрда Ҳувайдода ҳам учрайди. Гап унинг мазмунида, масалага қандай ёндошишда. Навонийнинг машҳур:

Бу гулшан нчраки йўқтур бақо гулига сабот,
Ажаб саодат эрур чиқса яхшилик била от,—

муаммосида ҳам ҳаётнинг ўткинчилиги айтилган, лекин ундан нақадар ҳаётий ва инсоний хулоса чиқарилган. Мана энди яна бир ёндошиш:

(Ҳазиний)

Бу беш кунлик умрда жою манзил ҳам керакмасдур,
Улимни ўйлаган одам бу дунёга назар солмас.

(Мирзо Шоший)

Энди навбат бизга қолди, қай куни етгай ажал,
Ўтдилар бу дунёдин, ё мустафо, деб йиғлагил.

Шу сингари «Ғалат» радибли шеърларда ҳам умрнинг мазмуни турлича талқин қилинди. Масалан:

Ҳасрато, ҳолим нечук бўлгай қиёмат даштида,
Икки кунлик умр учун беҳад хато қилдим, ғалат.

(Ҳувайдо)

Кўзда ёшинг бўлмаса, бу нолаи зорнинг ғалат,
Жон нисоринг бўлмаса, бу сўзу гуфторнинг ғалат.

(Қорий)

Бу ўтар дунёда дўстлар, боғу бўстоннинг ғалат,
Охири ташлаб кетарсан кўшқу айвонинг ғалат.
Ҳар киши дунёга келди, охири бир кун кетар,
Тоат этмай донмо беҳуда юргонинг ғалат.

(Ҳазиний)

Ҳамза ва Авлонийнинг шеъри эса бу хил талқинга жавоб сифатида ёзилган. Бинобарин, ҳар икки шеърнинг биринчи хусусияти мунозара характеридалигидир. Иккинчидан, ҳар икки шоир ҳам фақат мистикани танқид қилиш билан чекланмадилар. Бир қарашда шунча-

ки беозор художўйликни тарғиб қилгандек туюлган дин аҳлининг сўзи бошқа — иши бошқа ғайрининсоний кирдикорларини ҳам аёвсиз фош қилдиларки, бунинг аҳамияти жуда катта эди.

Давлата мағрур ўлиб, кибру ҳаво айлаб баланд,
Бекасу бечораларга берган озоринг ғалат.
Қалб эмасму халқ назаргоҳи аё сайёди нафс,
Эл кўзига дом қургон жома, дасторинг ғалат.

(Ҳамза)

Халқ олдида ибодатни қилуб диру дароз,
Махфида қуллуқ адоси бўлса душворинг ғалат.
Қамбағалларни қўюб, бойинг чақирдинг рўзада,
Ҳолисона қилмагон хайроту ифторинг ғалат.
Илмдан йўқ санда осори, дуохонлик қилуб,
Эзибон берган эзиб ички-ю, туморинг ғалат...

(Авлоний)

Ҳамза ва Авлоний талқинича, инсонга берилган умр— «ғалат» (хато) эмас ва уни тузатиш учун оллоҳ даргоҳига шошилишнинг ҳожати йўқ. Балки дунё «ғалат», тўғрироғи, унинг қурилиши «ғалат», одамларнинг қиладиган ишлари «ғалат» — шуларни тузатмоқ керак!

Умуман, Ҳамза ҳам, Авлонийда ҳам мунозаравийлик, классик шеърятдаги мавжуд шакл ва образлар, тунчалардан фойдаланиб, уларга янги мазмун ва маъно сингдириш кучли. Аслини олганда, «Гапур!» ва «Гапурманглар!» шеърлари ҳам шаклига кўра янги эмас эди. Масалан, «Гапур!» радифли шеърларни Фазлий Намангонийда, Адода, Дилкаш Тошкандий (1808—1885) — да, «Гапурманглар!»ни эса 1911 йилда босилиб чиққан «Тухфатул обидин...»да (Ходимий) учратиш мумкин. Фазлий ишқдан, тўғрироғи ишратдан, Умархоннинг шукуҳу салтанатидан гапиришга ундади:

Сўзла эй Фазлий, Умар Султон шукуҳу адлидин,
Ман қачон айдим Скандар бирла Доронин гапур.

Адо «яди байзоу Мусодин», «Маҳди масиҳодин» «гапур»ишга даъват этди. Дилкаш эса «сарви хиромондин», «жонондин» «гапур»ишга чақирди. Ходимийда

ҳам муҳаббатни куйлашга чорлаш баралла сезилиб турарди. Чунончи:

Мани дардимга лаъли нобидин йўқ ўзга дармони,
Маризи ишқман, фикри ва атиббодин гапурманглар.

Ҳамза ва Авлоний эса давр адабиёт олдига қўйган вазифалардан келиб чиққан, кенг халқ манфаатларини диққат марказига қўйган ҳолда уни янги адабиётнинг ғоявий-эстетик программасини маълум даражада ўзида ифодалаган шеърга айлантирган эдилар.

Авлонийнинг шахсий кутубхонасида сақланиб қолган китоблар у қадар кўп эмас. Айниқса замондошлариники. Лекин шулар орасида Ҳамзанинг 1915 йилда босилган «Миллий ашувлалар учун миллий шеърлар мажмуасидан биринчи бўлим» китоби сақланиб қолган. Бу бежиз эмас.

Ижтимоий ҳаётдаги шиддатли синфий курашга эътибор бериш, унга кенг меҳнаткаш халқ кўзи билан назар ташлаш Ҳамзанинг «Миллий ашувлалар»ида кенг ўрин эгаллади:

Йўқлар бойга ёпишар,
Бойлар йўқни чўқишар,—

ёзади шоир.

Авлоний бир қатор шеърларида ҳокимлар ва тобелар — «кучлилар» ва «кучсизлар» ўртасидаги муносабатларга эътибор берди. Бу муносабатларда инсон номига муносиб белги топа олмади. Аксинча, улар йиртқич ҳайвонларнинг зўри ожизини маҳв этиш асосига қурилган кун кечириб тарзини эсга туширди:

Инсон каби ўз аҳлига дарранда кўрмадим...

Ҳамзада эса бу янада конкретроқ берилган эди:

Бойлар бой ўлур илмсиз яшаб,
Ориқларини семизи ошаб,

Биринчи Жаҳон уруши ва унинг даҳшатли оқибатларини мушоҳада қилиш халқ ҳаёти тасвирининг чуқурлашишига олиб келади. Мана, 1914—16-йилларда вақтли матбуотда босилиб чиққан шеърлардан айрим намуналар:

Қамбағални уруб бошин ёрамиз,
Ешлар сиз буни қачон биласиз?..

Оқчасизларда йўқ эрур журъат —
Чунки дер бой: «Қараб ўтур, бадбахт!»..
Гарчи ит соҳибин қутурса қопар —
Иккови ҳам жазоларини топар.

(Мирмуҳсин - Фикрий)

Бизни миллат тобакай гафлатли уйқуда ётар,
Сурҳи содиқ барқ урар, зулмат кетар ҳам тонг отар.

(Фурурий)

Камбағал-бечоралар ҳолин сўрар бир кимса йўқ,
Тортадур қимматчиликда кунда заҳматлар, дариг.

(Тавалло)

Нону намакка оқчаси йўқ, ғусса беадад,
Маҳв этди косиб аҳлини фақру зарурати.

(Иброҳим Даврон)

Матбуотнинг цензура исканжасидан қандай ўтгани маълум. Авлоний бир муносабат билан «театр ўйновчи кишилар»нинг «жаноб губернатордан ижозат олуб, бош ҳакамларнинг фармойишлари ила сўзлайдургон сўзларини эълмномага ёзуб чиқаруб, ҳар кимга маълум ва ошкор қилуб сўзлаш»¹га мажбур эканлигидан зорланган эди. Биринчи Жаҳон уруши даврида эса эркталабликнинг ҳар қандай кўриниши таъқиб қилинди. Юқоридаги сатрлар мана шу исканжадан ўтгандан кейингилари. Асримиз бошларидаги адабиёт материалларига ёндошишда буни ҳисобга олиш керак бўлади.

1916 йил, ижтимоий озодлик тарихимизда бениҳоя муҳим аҳамиятга эга бўлган йил етиб келди. Мардикорлик воқеалари чайқалиб турган Туркистонни туб-тубигача ларзага солди. Ўлкадаги ижтимоий уйғониш жараёни кескин тезлашиб кетди. Бадий адабиётда мардикорлик темаси пайдо бўлди. Мардикорлик шеърятини вужудга келди. Озодлик оҳанглари билан лиммо-лим бўлган мардикорлик қўшиқлари Россиянинг олис Пенза, Двинск атрофидаги ўрмонларда ҳам янгради... Ўзбек инқилобий адабиётининг таркибий қисмларидан бўлган мардикорлик шеърятининг пайдо бўлишида Ҳамза билан бир сафда борган Худойберди Қорабоевнинг,

¹ «Садоий Туркистон» газетаси, 1914 йил, 15 апрель.

Абдулла Авлонийнинг ҳам хизматлари катта эди. Ҳамза бу мавзуга кейин ҳам мурожаат қилди. Ўзининг машҳур «Лошмон фожиалари»ни ёзди. Авлоний 1917 йилнинг майида ватанига қайтган мардикорларга пешвоз чиқди. Июнда Тошкентдаги «Гиловой ишчилар совети»нинг ташкилотчиларидан бўлди. Сўнг эса Тошкент ишчи ва солдат депутатлари советининг масъул ишларига киришиб кетди...

Мана шу йўл ҳар икки адибни ҳам буюк Октябрнинг жангчиси ва жарчиси бўлишига олиб келди. Улар инқилобий адабиётнинг асосчилари бўлдилар, социалистик маданиятни бошлаб бердилар.

1982

ҲАҚИҚАТНИНГ ҲАЛОВАТСИЗ ЙУЛИ

«Қимикки саҳнада кўрсанг, они жасорати бу»... XX аср бошидаги истеъдодли шоирларимиздан бири театр ҳақида сўз юритиб, шундай ёзган эди. Бу бежиз эмас.

1914 йил 27 февраль. Тошкентнинг 2000 кишилик муҳташам «Қолизей» театри томошабинлар билан лиқ тўла. Галерея ва йўлакларгача тирбанд. Одам қайнайди.

Саҳна очилади. Европача кийинган киши пайдо бўлади. Томошабинларни шундай улуғ кун билан — «сартия турмушидан олинган», «сартия тилида ёзилган» «театру»нинг Тошкентда биринчи бор қўйилиши билан табрик этади. Сўнг эса худди кўпчиликнинг кўнглини сезгандек:

«...Баъзи кишиларимиз театрға эҳтимолки, ўюнбозлиқ ёхуд масхарабозлиқ кўзлари ила боқурлар. Ҳолбуки театрнинг асл маъноси «ибратхона» ёки «улуғлар мактаби» деган сўздир», — дея театрнинг аҳамияти ҳақида гап очади. Театр саҳнаси бамисоли ҳар тарафи ойнаванд бир уй, унга кирган ҳар кимса ўзининг «ҳусну қабиҳи»ни кўриб ибрат олади. Саҳнадаги «юзига ун суртиб», «масхарабоз шаклига кирган зотлар» аслида чинакам «табиби ҳозиқ»дирлар. Нотиқ театрни ҳар бир халқ миллий тараққиётининг муҳим белгиларидан ҳисоблайди, рус, француз, турк, татар, озарбайжон турмушидан мисоллар келтиради...

Спектакль бошланди. У маҳаллий халқ турмушидан олинган, ерли ҳаваскор ёшлар томонидан қўйилган би-

ринчи сахна асари эди. Спектакль декламацияга уланиб кетди. Тараққийчилик тугён уриб турган «Ойла мунозараси» тингланди. Халқ миллий куйларига солиниб ёзилган, ижтимоий дард билан ёниқ қўшиқлар янгради.

Ниҳоят томоша тугади. Кишилар илк театрдан олган таассуротларини қизгин муҳокама қилганча тарқалдилар. Бу кун тошкентликлар хотирасида узоқ сақланиб қолди...

XX аср бошларида Тошкентда Авлоний ташаббуси билан ташкил топган «Туркистон» труппаси ўз фаолиятини шундай бошлаган эди...

Қизиқ бир ҳол: поэтик тафаккурнинг бетимсол намуналарини берган кўҳна адабиётимизда драматургия жанр сифатида XX асрнинг бошидагина майдонга келди. Ҳолбуки академик Н. И. Конрад жуда қадим замонларда Япония ва Хитойга бориб қолган Урта Осиёнинг театр ниқоблари, Юнонистон — Урта Осиё — Хитой ва Япония маданият йўли ҳақидаги тахминни эҳтирос билан ҳимоя қилган эди. Шарқу Ғарбнинг театр ривожига ҳамкорлиги қай жиҳатлари билан Буюк Ипак йўлини эсга туширади. Ислом эътиқоди Шарқда театр маданиятини инкор этди.

Улки соқол боғлабон эл кулдурур,
Кулгу соқолига ўзи келтирур.
Қилмоқ учун кўзга фузун кўркини,
Бошига маймун чу қўяр бўркини...
Мунча мазаллат бориси булжажаб
Дафъ бўлур келса ҳаёву адаб.

Бу сатрлар машҳур «Ҳайратул аброр»дан олинган. Ҳатто шундай буюк Навоий, ўз асарларида драматизмнинг ҳайратомуз намуналарини берган бўлса-да, халқ театрига ёндашишда ортодоксал ислом эътиқодидан четга чиқа олмаган эди. Шарқда, шу жумладан, ўзбек классик адабиётида драмачиликнинг бу қадар кеч пайдо бўлишининг юқоридагига ўхшаш қатор теран сабаблари бор эди.

Урта Осиёнинг Россияга қўшиб олинishi, халқимизнинг рус ва жаҳон маданияти билан яқинлашуви ўзбек театрчилигини жонлантириб юборди. Драматургиянинг илк намуналари пайдо бўлди. 1911 йилда ёзилиб 1912 йилда босилиб чиққан, мазмун ва савияси у қадар юксак бўлмаган Абдурауф Шаҳидийнинг «Маҳрамлар»и шу йўлдаги биринчи тажриба эди.

Асримиз бошидаги янги театр маданиятининг инкишофи халқимизнинг икки забардаст фарзанди Ҳамза ва Авлоний номи билан боғлиқ. Ҳар икки истеъдоднинг қизғин ва фидойи фаолияти ғоят сермазмун бўлиб, бири иккинчисини тўлдиради. Авлоний 10-йилларданоқ театрчилик ишлари билан жиддий шуғулланган, драмалар ёзиб, ўзбек драмачилиги ривожига сезиларли таъсир кўрсатган адиб эди. Авлоний асос солган «Туркистон» труппаси ва унинг ўзбек театри ривожигаги ўрни ҳақида проф. М. Раҳмоновнинг театримизнинг тарихига бағишланган тадқиқотларида (хусусан «Ўзбек театри тарихи, XVIII асрдан XX аср аввалигача, Т., ФАН, 1968) қизиқарли кузатишлар бор. Лекин адибнинг драматурглик фаолиятига оид маълумотлар, умуман авлонийшуносликда кам бўлганидек, бу китобда ҳам у қадар кўп эмас. Шунини айтиш керакки, Авлонийнинг драматургия билан қизиқиши унинг «Турон» маданий жамияти ҳузурида шу номдаги (1915 йилдан у «Туркистон» деб аталган) труппани ташкил этиб, унга раҳбарлик қилган даврига тўғри келади. Ўзбек театри тарихида ўзига хос ҳодиса ҳисобланган бу труппа Авлонийдан жуда катта ижодий-ташкilotчилик қувватини талаб қиларди. Кўнгилли, фидойи, аини пайтда қобилиятли ижрочилар, яна муҳимроғи, труппанинг демократик қарашларига мос тушувчи барқарор репертуар — ўзбек халқи турмушини ёритувчи асарлар керак эди. Ҳали театр ва театрчилик ишларига иснод деб қараш тўла ҳукмрон эди. («1915 йилда маҳалла халқи «домламиз театрчи бўлди, масхарабоз бўлди» деб мени мактабдан қувиб Миробод маҳалладаги бошланғич мактабни ёпдилар» — Авлоний, Таржимаи ҳол, қўлёзма.)

Маҳаллий халқ ҳаётидан олиб ёзилган саҳна асарлари йўқ даражада эди. Борлари ҳам ғоят заиф эди. Шундай шароитда Авлоний ўлкадаги илғор ижодий кучлар билан мустаҳкам алоқа боғлади. Уларни труппасига жалб этди. Тараққийпарвар озарбайжон, татар театр арбоблари билан ҳамкорлик қилди. Уларнинг ўнлаб асарларини ўзбекчалаштирди ва труппа репертуарига киритди. Авлонийнинг ўзи ҳам оригинал драмалар ёзди. Унинг ўлимидан бир йил олдин, 1933 йилда босилиб чиққан «Адабиёт хрестоматияси» дарслигида қисқача автобиографик маълумот бор. Унда: «Инқилобгача ўнлаб шеър ва мактаб китоблари, тўрт театр китоби ёздим» (371-бет) дейилган. Маълумки, Авлоний 1917 йил февраль революциясидан кейиноқ инқилобий иш-

ларга фаол шўнғиб кетган эди («1917 йилда ўзгариш бошланиши билан «Турон» жамияти томонидан «совет салдатски работчи депутат»га вакил сайланиб, шўрода ишладим. Шўро томонидан Эски шаҳар озиқ кўмитасига кантрол тайин этилдим. Тошкентда ерли халқлар орасида бош бўлиб, «Ўқитувчилар союзи» ва бошқа бир неча рабочий союзлар ташкил қилдим...»).

1917—20-йилларда Авлоний масъул партиявий-революцион ишларда бўлди. 1919 йилнинг 28 сентябридан 1920 йилнинг 20 июлига қадар Ҳиротда РСФСРнинг мухтор вакили сифатида ишладик, бу унинг таржимаи ҳолларида, расмий ҳужжатларда батафсил қайд этилган. Демак, унинг театрчилик фаолияти, узоғи билан 1917 йилнинг бошларигача давом этган. Тахмин қилиш мумкинки, у ўзининг драмаларини ҳам шу даврда, аниқроғи 1914—16-йилларда ёзган.

Авлонийнинг қизи, Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика институтида узоқ йиллардан бери дарс берувчи Ҳакима Авлонова қўлида адиб ўз таржима ҳолида айтиб ўтган «тўрт театр китоби»нинг автограф кўлёзмаси, айрим кўчирилган нусхалари ва қораламалари сақланиб қолган. Афсуски, тўрт драманинг биттаси ҳам нашр қилинган эмас.

«Туркистон» газетасининг 1924 йил 21 июль сонида эълон қилинган бир мақолада Авлонийнинг «Адвокатлик осонми?», «Пинак», «Португалия инқилоби» драмалари ўз вақтида саҳнага қўйилгани, лекин «бостирилмағон»лиги, «буларнинг бостирилмаслиги катта гуноҳ», «жиноят» эканлиги таъкидланган эди.

«Адвокатлик осонми?» ва «Пинак» бир пардали комедиялар бўлиб, уларнинг ёзилган вақти, биринчисида 1914 йил, иккинчисида эса 1915 йил 25 февраль (кўчирилган пайти бўлса керак) деб кўрсатилган. Ҳар иккала комедия ҳам маърифатчилик характерида. «Адвокатлик осонми?» ҳақида биринчи бўлиб сўз юритган проф. М. Раҳмонов комедияда «ўша замон ҳаёти, меҳнаткашнинг ва хотин-қизларнинг оғир аҳволи ҳаққоний тасвирланган»лигига диққатни жалб этган эди.

«Пинак»даги асосий персонаж Турсун кўнорининг билиб-билмай айтиб юборган гапларида Биринчи Жаҳон уруши воқеаларининг кенг халқ қатламларида берган акс-садоси эшитилиб қолади.

Мана, унинг Толиб деган қиморбознинг тегажоқлигига қилган жавоби:

— Қўй, уруш қуруб кетсун. Урушдан гапурма! Му- сулмоновотдаги урушлар болаларни ўйунчуги эди. Кўк- норхонада Тош хаёл деган бир газит ўқийдиргон одам бор. Шу айтдики, ҳозирги урушларда ҳар бир катта тўп- лар борки, дейди ичидан худди ҳўкуздек-ҳўкуздек ўқлар чиқади, дейди. Қўй, уруш қурсун. Уруш одамларни бошига битган бир бало бўлди-ку! Урушдан гапур- ма!

Авлоний драмаларидан бири «Биз ва Сиз» деб ном- ланган. Адиб ҳақидаги мақола ва тадқиқотларда у «Сиз» шаклида тилга олинади. У ҳақда биринчи бор кенгроқ мулоҳаза юритган проф. А. Бобохонов асарда психологик далиллаш кучли эканлигини тўғри кўрсат- ган эди.

«Туркистон турмушиндан олинуб ёзилгон» бу тўрт пардалик фожеа»нинг сўнгидаги «1923 йил 28 июнь, Тошканд» деб қўйилиши, кўчирилган муддатдан бош- қа нарса эмас, албатта. Унинг устига асарда револю- циягача бўлган ҳаётимиз акс этган. У кўп жиҳатлари билан «Заҳарли ҳаёт»ни эсга туширади. Ҳатто бош қаҳрамонлардан бирининг номи ҳам Марям. Бу ерда энди кўпроқ эътибор асарнинг марказида турган Ка- молнинг руҳий дунёсини очишга қаратилади.

Камол — Европада ўн йил ўқиб, оқ-қорани тушу- ниб қайтган, 25 ёшлардаги бир йигит. У ўз юртига «янги ҳаёт», «янги турмуш» ҳақидаги юксак орзулар, жўшқин хаёллар билан қайтган. Бироқ кўп ўтмайди. Камолнинг ширин хаёллари Туркистоннинг шафқат- сиз ҳақиқати билан юзма-юз бўлади... У инсонийликдан гапирса куладилар. Инсоф ва адолатдан сўз очса, мас- хара қиладилар. У — ёлғиз. «Бутун бир оила ичинда ўзимдан бошқа ҳамфикр киши йўқ. Фикр ва маслак жиҳатидан отам, онам, укам, қариндош-уруғим — ҳам- маси менга душман. Турмушда, ишда, сўзда орамизда- ги алоқа ўт билан сувдек бир-бирига зид, тескари. Мен тегирмондан келсам, булар дўлдан келадур...»

Лекин Камол бўш келмоқчи эмас. У «чуруп, билжи- раб кетган» «эски турмуш»ни «тузат»моқчи. У масалани кескин қўяди: ё инсонларча яшаш, ё ўлиш!

«Эмди нима қилмоқ керак?! Бурунни сассуг деб ке- сиб ташлаб бўлмайду. Мен ўзимга лозим билдим, жазм қилдим булар билан қатъий кураш ясашга. Бу курашда ё мен енгарман, ё улар. Агарда мен енгсам, бутун бир оилани тузатган бўлурман, агар улар менга голиб келсалар бўладирғони бўлар».

Камол умидсизланмайди. Негаки, инсон «емак-ичмак учун» эмас, «ҳақ йўлда ишламак», «ҳақиқатни юзага чиқармак» учун дунёга келади.

Асарнинг бош ғояси Камолнинг уйланиш воқеаси ва у билан боғлиқ можаролар орқали очилади. Камол уни турмушдаги «курашлардан бири», «бир шингили» сифатида тилга олади.

Шундай қилиб уни уйлантирмоқчи бўладилар. Дарвоқе, у — Тошкентнинг номдор бойларидан Каримбойнинг ўғли. Табиийки, келин ҳам доврўққа муносиб бўлиши керак. Лекин Камол амакиси Салимнинг қизи — эсли-ҳушли, ўқиган Марямни яхши кўради. Уларнинг аҳд-паймонлари бор. «Янги турмуш истайман! Янги ҳаёт истайман! Мана шул янги турмушга менга раҳбарлик қилғудек, оила бошлиғи бўлғудек йўлдош истайман!» дейди Камол ота-онасининг қийин-қистовларига жавобан. Бироқ унинг хоҳиш ва истаклари билан ҳеч ким ҳисоблашмайди. Аксинча, уни савдойи — телбага чиқарадилар. Марям Каримбойнинг туғишган жияни бўлса ҳам камбағал, Камолнинг тоғаси айтмоқчи, «бошидаги сочидан, оғзидаги тишидан бошқа бир нарсаси йўқ». Каримбойга Тошкентнинг доврўқли бойи Ортиқбойгина қуда бўлиши мумкин.

Шу тариқа 1-пардада турмуш ва оила ҳақидаги икки хил қараш, икки хил тушунча ўртасида шиддатли баҳс кетади.

«Хотун дегон нарса эрнинг чўриси бўладур. Мана шу чаҳор девор ичида ўлтуруб ош-сувға, эрнинг йиртиқ-ямоғинга яраси бўладур». Каримбойнинг, эски турмуш тимсоли — «оталар»нинг фикри — шу.

Янги турмуш бунёдкорлари — «болалар» эса бунга бошқача қарайдилар: «Отажон! Сизнинг назарингизда хотун сизга чўри бўлса, менинг назаримда эрдан хотуннинг мартабаси улуғ. Бутун бир оиланинг тарбияси, ёзмуш саодати уй бошлуғи бўлгон хотун қўлида бўладур» — дейди Камол ва ҳар қандай оилани мутлақо эркин, хоҳишга, истак ва интилишлар бирлигига суянган асосларда қуришни ҳимоя қилади. Табиийки, турмуш ҳақиқати ундан устун келади. Уни зўрлаб Ортиқбойнинг қизига уйлантирадилар. Камол уни умрида кўрган эмас. Қизни совчилар топишган. Бу етмагандек, Ортиқбойнинг қизи бениҳоя кўримсиз эди. Камолнинг онаси ва холасига ўртада турган хотин бошқа бир кўҳликкина қизни кўрсатиб, уларни чалғитган эди. Воқеа-

лар шиддатли тус олади. II-парда куёвнинг изтиробли кечинмаларига тўла можаролар билан бошланади.

Марямнинг изтироблари ҳам Камолниқидан кам эмас. У Камолни вафосиз деб билмайди. У буларнинг бош айбдори адолатсиз замон эканлигини яхши тушунади:

«Эй, золим фалак, йиқил! Бузил! Йўқ бўл! Юлдузларинг тўкилсун! Ойинг, қуёшинг ер билан яксон бўлсун! Сен ҳам бизлар каби хонавайрон бўл!..— «Мана, уч-тўрт кун ичида икки оилани барбод, хонавайрон қилдинг. Ошларимизни заҳарга, уйларимизни мотамхонага айлантирдинг»...

Инсоний туйғуларни оёқ ости қилувчи бундай тошбағир кимсалар қаёқдан пайдо бўлди? Уларни бунёд қилган мана шу шафқатсиз замон. Улар мана шу мудҳиш жамиятнинг ҳосилаларидир.

«Бу золим фалакни ер юзиндаги тарбият қилгон инсонлари-да, золим, ваҳший, қонхўр... Бу ваҳший жаллодлар орасида яшамоқ учун ўзларига ўхшаш жаллод, золим, билимсиз, дунёдан хабарсиз бўлмоқ керак. Ўзларига ўхшамаган, эски турмушларига тиз чўкмагон кишиларни ичларидан уч кунда иккинчи дунёга узатдурлар».

Марям Камол қаршисида икки йўл турганини яхши билади. У фақат шунга ачинадики, Камол ёлғиз. Марям шундай оғир дамда унга ёрдам бера олмайди.

«Оҳ... Қошки иккимиз бир бўлганимизда эди. Онларнинг эски чуригон турмушларин кулларин кўкларга совурар эдик. Ер билан яксон қила олур эдик. Ёлғузлик қиласан. Афсус, локин ёлғузсан. Менча сенинг асло ғолиб бўлув эҳтимолинг йўқ. Фақат сенинг олдинда икки йўл турадур. Бири онлар билан қўшилуб, сен ҳам эскилик денгизига ғарқ бўлиб кетасан. Ёки менга ўхшаш тездан бу бевафо дунёга алвидо қиласан».

Дарҳақиқат, Камолнинг ўз ҳақ-ҳуқуқи учун интилишлари савдойиликка йўйилади. Унинг қўл-оёғига кишан соладилар. Азайимхонга боққизадилар, дуохонга ўқитадилар, табибга қаратадилар. Табиийки, фойдаси бўлмайди. Изтироб ва ҳаяжон сўнгги нуқтага кўтарилади. Дўсти Аҳмад дўхтир олиб келади. Дўхтир унинг қаттиқ изтироб ва ҳаяжонда эканлигини айтади ва кишанларни ечишни буюради. Шу пайт Марямнинг укаси Искандар Камолга ёзилган сўнгги мактубни олиб келади. Марямнинг ўлими Камолни ларзага солади. У энди чиндан ҳам телба бўлиб қолади. Икки ёшнинг умрини хазон

қилган замонга лаънат ўқийди ва ҳушидан кетиб йиқилади. Қаримбой ва онаси югуриб уйга кирадилар. Уни каравотга ётқизиб боғлаб ташлайдилар. Уни ёнида фақат синглиси Ҳабиба қолади. Ўзига келган Камол сув сўрайди. Ҳабиба акасининг қўл-оёғини ечиб сув беради.

Ўўқ, у «эскиларни», ота-она, қариндошларни душман дея олмайди. Улар аслида ёмонлик қилмоқчи эмаслар. Уларни шайтон, азозил, иблис йўлдан урган. Уни яна хаёл чулғаб олади. Ногаҳон саҳнада гулдурос эшитилади. Утлар орасидан Шайтон чиқиб келади. У тилга киради:

«Сиз, одам болалари, биз шайтонларни тушига кирмаган гуноҳларни қиласиз! Уёлмасдан ҳаммасини бизни бўйнимизга ағдарасиз!»— дашном беради Шайтон.

«Камол,— оҳиста шивирлайди у,— сан ўзинг уларни, ул қора кучларни қувватини билиб туриб улар билан олишдинг, курашдинг. Ёлғузлик қилдинг. Йиқилдинг. Қилгуликни ўзинг қиласан-де, биздан хафа бўласанми? Қўй, кўп хафа бўлма! Ўзингни кўп қийнама. Сани кўнглингдаги ишни ман биламан. Анув пиёладаги муздакки-на сувни ич. Ундан кейин анув арқонни ол. Аввал, анув ёғочга сол. Бўйнингдан сиртмоқ солиб ўзингни ос. Кўнглингдагини топдимми? Ана ундан кейин бу мотамхонадан, бу эски чуригон турмушдан қутулиб, боя сандан сал илгарироқ кетган суюкли маҳбубанг Марям билан қўши-лурсан.»

Саҳнада қариндошлари намоён бўлади. Камол улардан юзини ўгиради.

Драмага шунчаки бир кўз ташлаш шунини кўрсатиб турибдики, Авлоний, жуда муҳим бир масалани инсоннинг бахти ва турмушини асарнинг марказига қўйган ва жиддий социал конфликтни кескин вазиятларда очиб беришга уринган.

Иккинчи томондан эса бу драма Ҳамза ва Авлоний ҳамкорлигини ўрганишда ҳам қимматли материал бўла олади.

Ниҳоят Авлонийнинг тўртинчи драмаси «Португалия инқилоби»дир. Асар 5 парда 10 кўринишдан иборат бўлиб, муаллиф уни «фожиа (трагедия)» деб атаса-да, мазмунига кўра қаҳрамонлик драмасига яқин. Қўлёзма муқовасига «1921 йил 23 январда ёзилди» деб қўйилган. 20-йиллар адабиётимизда «жаҳон революцияси» деган гап кенг тарқалган пайт эди. Шу жиҳатдан буни ҳам шу йилларда ёзилган деб тахмин қилиш умуман мумкин. Лекин муаллифнинг таржимаи ҳолидаги фикри ва унинг

1917 йилдан бошлаб театр ишларидан узоқлашгани бизни ўйлатиб қўяди. Биз буни ҳам 1916 ёхуд 1917 йилнинг бошларида ёзилган деб тахмин қиламиз. Асар 20-йилларда саҳнага қўйилган. 1924 йилда ҳатто нашрга тайёрланган эди. Юқоридаги санани эса шу муносабатлар билан кўчирилган пайти бўлиш керак деб ҳисоблаймиз.

Бир-икки оғиз гап драманинг мазмуни ҳақида.

1910 йилнинг 5 октябрига ўтар кечаси Португалияда Англиянинг тазйиқидан, монархиянинг зулмидан тоқати тоқ бўлган халқ қўзғолон кўтарди. Унга республикачилар бош бўлдилар. Уларни армия қисмлари ҳамда ҳарбий-денгиз флоти кучлари қувватлаб чиқди. Лиссабонда бутун халқ оёққа туради. Қирол Мануэль қочиб кетади. Шоҳлик тугатилиб, Португалия республика деб эълон қилинади. Вақтли ҳукумат бошлиғи қилиб Брога тайинланади.

«Португалия инқилоби» драмаси заминиди мана шу конкрет тарихий воқеа ётади. Республикачилар ва шоҳнапарастлар ўртасидаги шиддатли кураш асарнинг бош конфликтидир. Асосий персонажлар — Долқорие, Брога, Гарсио, Дифроролар тарихий шахслар бўлиб, улар бир мақсад йўлида — Португалияда шоҳликни тугатиб, республика ўрнатиш учун курашадилар ва ғалаба қозонадилар.

Авлоний инқилобнинг сабаб ва моҳиятини очишга ҳаракат қилади. Унингча, бу ҳодисанинг бош сабаби Мануэль бошлиқ монархия тузумининг ич-ичидан чирганлиги, мамлакатдаги зулм ва қонунсизликнинг ниҳоясиз даражага етганлиги, буларнинг оқибати ўлароқ халқ ҳаётининг тоқати қилиб бўлмас ҳолга тушганлигидир. Бу фикр-мулоҳазалар республикачиларнинг яширин йиғинларида кўп тилга олинади. Муаллиф Ватани ва халқи озодлиги учун курашга чоғланган революционерларни фидойи сифатида талқин этади. Шундан бўлса керак, шахсий-маиший тафсилотларга кам ўрин беради. Езувчининг диққат марказида кўпроқ, уларнинг ижтимоий фаолиятлари, яна аниқроғи, инқилобни амалга ошириш йўлидаги кураш жараёнлари туради. Кўп ҳолларда қаҳрамонларнинг бой руҳий дунёлари етарли очилмайди. Образ ва персонажлар кўпинча эса қоладиган типлар даражасига кўтарилмайди. Индивидуаллаштиришга кам эътибор берилади. Табиийки, булар асарнинг бадиийлигига путур етказган.

Шу камчиликларига қарамасдан бу асар драматургиямизгина эмас, адабиётимизда ҳам янгилик бўлди.

Авлоний кўп асрлик адабиётимиз тарихида биринчи мартаба узоқ Португалия халқлари ҳаётига мурожаат қилди. Уларнинг тарихидаги масъулиятли бир пайтни — 1910 йилги революция воқеаларини ўз асари учун мавзу қилиб олди. Уларнинг орзу-умидлари, интилиш-кайфиятларини ўзбек ўқувчиларига етказди. Инқилоб ҳақида асар ёзиб яқинлашиб келаётган буюк ўзгариш садоларига жўр бўлди. Бугина эмас. Интернационал мавзуни революцион ғоя нуқтаи назаридан ёритишга ҳаракат қилди. Асардаги интернационал руҳ ўзга мамлакатдаги бошқа тил ва эътиқоддаги халқни шунчаки ҳурмат қилиш шаклида эмас. Авлоний воқеаларни тасвирлар экан, бутун вужуди билан Мануэль истибдодига қарши оёққа турган меҳнаткаш халқни ҳимоя қилади, уларни инқилобга бошлаган революционерларни шарафлайди. Бошқача қилиб айтганда, Авлонийдаги интернационализм пролетар интернационализмига яқин келади.

Революцион ғоя, интернационал мавзу Авлоний драмаларида етакчи ўрин эгаллайди. Унинг қўлёмалари орасида яна бир тугалланмаган пьеса бор. У «Икки севги» деб номланган. (Айрим тадқиқотчиларда у «Икки муҳаббат» деб санаб ўтилади.) 2 пардали фожиа шаклида мўлжалланган бу драма 1908 йилги Туркияда бўлиб ўтган ёш турклар инқилобига бағишланган. У ерда асар қаҳрамони Нозимбекнинг икки муҳаббати — ҳуррият ва ёр муҳаббати ҳақида гап кетади. Инқилобий мавзуга бўлган Авлонийнинг бу эътибори унинг таржимаи ҳолидаги: «Бу вақтларда бизнинг мақсадимиз зоҳирда театру бўлса ҳам ботинда Туркистон ёшларин сиёсий жиҳатдан бирлаштирув ва инқилобга ҳозирлов эди», деган сўзларини эсга туширади.

Дарвоқе, «Икки севги» ниҳоясига етмаган. Авлонийнинг уни «тўрт театр китоби» қаторига қўшмаганлиги ҳам шундан бўлса керак.

Авлоний ўнлаб драмалар таржима қилгани маълум. Проф. М. Раҳмонов унинг «Қотили Карима», «Уй тарбиясининг бир шакли», «Хиёнаткор оиласи», «Бадбахт келин», «Хўр-хўр», «Жаҳолат», «Уликлар» каби таржималарини санаб ўтади. Унинг қўлёмалари орасида «Жой ижарага олган киши», «Ман ўлмишам», «Ҳамшаҳари манзили», юқорида тилга олинган «Бадбахт келин» ва ниҳоят, Узеир Ҳожибековнинг машҳур «Лайли ва Мажнун»н таржималари сақланиб қолган. У таржима қилган драмалар рўйхати бундан каттароқ бўлиши, шубҳасиз.

Ҳозирча хулоса — шундай:

XX аср бошидаги ўзбек маданиятининг жуда кўп жабҳаларида самарали фаолият кўрсатган Абдулла Авлоний истеъдодли драматург сифатида ҳам атрофлича ўрганилиши ва ўзининг ҳақли ўрнини топиши лозим.

АСОСИЙ ФАЗИЛАТИ: САДОҚАТЛИ КОММУНИСТ

Абдулла Авлоний таржиман ҳолида ёзади: «1919 йил 15 июнда ТурЦИК томонидан Афғонистонга юбориладурғон ҳайъат ичида мен ҳам сиёсий вакил муовини таъйин бўлиб ўн беш ой хорижий хизматда етти ой кўнсуллик вазифасини ўтаб, касал бўлиб қайтдим».

Дарҳақиқат, адиб шахсий архивини кўздан кечирганда, унинг қизғин ва ҳаяжонли ижтимоий-адабий фаолиятига гувоҳлик берувчи ўнлаб ноёб ҳужжатлар орасида Афғонистон сафари билан боғлиқ материалларга ҳам дуч келдик. Булар — ҳисобот қоғозлари, амир Омонуллахон тақдим этган кумуш ён соат ва шоирнинг «Афғон саёҳати» кундалигидир.

Мазкур сафар маълум тарихга эга. 1919 йилнинг феврилида тахтга чиққан 27 ёшли Омонуллахон инглиз тажовузига қарши бориб, Афғонистонни мустақил деб эълон қилди. 7 апрелда В. И. Ленинга дўстлик-ҳамкорлик хатини юборди. В. И. Ленин ва М. И. Калинин ўз жавобларида амирнинг дўстона алоқалар ўрнатиш истагини табрикладилар. Шу тариқа Советлар Россияси Афғонистонни мустақил ва суверен давлат сифатида тан олган биринчи мамлакат бўлди. Ўша йилнинг ўзида амир Омонуллахоннинг мирзоси Абдулраҳимхон валади Абдулқайюм бош, қўриқчи аскарларини қўшиб ҳисоблаганда, 52 кишидан иборат вакиллар ҳайъати келган, Туркистон Марказий Ижроия комитети аъзоларидан ташкил топган эътиборли ҳайъат шунга жавоб сифатида Афғонистонга йўл олган ва у 1921 йилги машҳур совет-афғон шартномасининг тузилишида муҳим замин бўлиб хизмат қилган эди.

Оғир йиллар эди. Оренбургни оқлар эгаллаб Советлар Туркистони Марказдан узилиб қолган. Ғарбда Закаспийда, Шарқда Еттисувда, шимолда Казалинскда интервентлар билан шиддатли жанг кетарди. Фарғонада Мадаминбек хуруж қилган, Тошкентда Осипов исёни... Бир томонда очлик, иккинчи томонда буюк давлатчилик шовинизмига мубтало бўлган айрим раҳбарларнинг маҳаллий миллат меҳнаткашларини давлат ишларига тор-

тишга ҳар томонлама қаршилиқ кўрсатиши, буржуа миллатчиларининг эса Туркистонни Россиядан ажратиб олишга уринишлари... Хуллас, ўлка ҳам ҳарбий, ҳам сиёсий, ҳам иқтисодий, ҳам ички партиявий ёқдан ғоят оғир, таҳликали ҳолга тушиб, буларни бартараф этиш учун РКП(б) МК, Бутун Россия МИК ва РСФСР ХКС Турккомиссия тузган (1919 йил 8 октябрь), В. И. Лениннинг машҳур «Туркистондаги коммунист ўртоқлар»га хати ёзилган (1919 йил ноябрь) пайт. Агар доҳийнинг «Туркистон халқлари билан тўғри муносабат боғлаш «жаҳоншумул тарихий аҳамиятга эга»лиги ҳақидаги фикрларини,— «Мен сизлардан бу масалага айниқса эътибор беришингизни, Туркистон халқлари билан намуна кўрсатиб, амалий иш билан ўртоқларча муносабат ўрнатишга бутун кучингизни сарф қилишингизни, бошида Британия империализми турган жаҳон империализмига қарши астойдил курашиш учун великорус империализмининг изларини йўқотишни чин кўнгилдан истаганлигимизни уларга иш билан исбот қилишингизни... сизлардан жуда илтимос қиламан» деган таъкидини, эсласак, вазиятнинг нозик ва мураккаблигини ҳис қилишимиз қийин бўлмайди.

Еш советлар Россияси қўшни Афғонистон билан мана шундай шароитда дўстона муносабатлар ўрнатишга киришган эди.

Авлоний иштирок этган, 1919 йил 15 июнда Тошкентдан йўлга чиққан дипломатик корпус Туркистон ва Бухоро хонлигидаги контрреволюцион кучлар билан гоҳ курашиб, гоҳ чап бериб 21 августда, роппа-роса 68 кун деганда Қобулга кириб борган. Боргандан кейин ҳам ишлар кўп эди. Советлар Россиясининг шаъну шарафини, манфаат ва интилишларини ўзга мамлакатларда ҳимоя қилишдек қийин ва масъулиятли вазифа турарди. Инқилоб самараларини ҳимоя қилиш учун кураш четда, ҳатто дипломатик корпуснинг ичида ҳам шиддат билан давом этарди. Шуларга кўра Авлоний кундалиги муҳим аҳамиятга эга бўлиб, атрофлича, синчиклаб ўрганишни талаб қилади.

«Афғон саёҳати» кундалиги қора муқовали қалин дафтарга қизил сиёҳда муаллифнинг ўз қўли билан ёзилган. Ҳажми 79 бет, қўлёзма-мусаввада. Тузатиш ва киритмалар, такрорлар, саҳифаларни рақамлашда чалкашликлар анча бор.

Кундалик Тукистонлик вакилларнинг 1919 йил 15 июнда йўлга чиқишидан бошланиб, Авлонийнинг Қобулдан Ҳиротга қайтиб келиб мухтор вакил сифатида ишга

киришуви (ноябрь) билан тугайди. Дипломатик корпус дастлабки мўлжал бўйича, темир йўлдан Чоржўйгача бориши, сўнг эса Амударё бўйлаб пароходда Термизга етиши ва ундан Афғонистонга ўтиши лозим эди. Бироқ мавжуд ҳарбий-сиёсий шароит бунга имкон бермайди. Вакиллар Чоржўйгача бир амаллаб борадилару дарёга ўтганда қаттиқ қаршиликка дуч келадилар. Мачтасига оқ байроқ қадаб туркистонлик дипломатларни олиб бораётган пароход йўлга чиққанининг учинчи куни — 23 июнь тонгида Бурдалиқ билан Қарки ўртасида ўққа тугилади. Бухоро амири Туркистон ҳукумати вакиллари хавфсизлигини ўз чегарасида таъмин этиш тўғрисидаги ваъдасини хоинона бузади. Авлонийнинг музокара юриштиши натижа бермайди. «Олингон маълумотларга биноан душман тарафинда рус афисарлари ўлмақ ила баробар англис агентлари-да борлиғи маълум бўлди», — ўқиймиз Авлоний кундаликларига.

Кемадаги ҳарбийлар ва ҳар икки ҳайъат — Туркистон ҳамда Афғонистон вакиллари вазиятни муҳокама қилдилар. Кўпчилик ёриб ўтишга қарор беради. Кема ва унинг баржасида фавқулодда тайёргарлик кўрилади. «Парахўд ичида ҳамма аскарлар мукамал яроғландилар—ёзади Авлоний.— Бизим бу икки парахўдимизда (баржа кўзда тугилади — Б. Қ.) бир тўп, пулемёт, бир бўмбамёт, юз киши, интернационал Австрия — Мажор аскарлардан бошқа бизлар ила бирга Афғонистонга кетуб бораётган 11 киши — фирқа олойи ва бир неча парахўд ходимлари, қарийб бир юз қирқ киши ҳаммаси мукамал яроғланди. Тўп ва пулемётларнинг атрофлари тойланган пахта ила ўралди. Ҳамма аскарлар-да, ўзларини пахта тойлари ила иҳота қилдилар-да, парахўдимиз хуштагини чалди-да, «Ҳарчи бода бод» (Бўлганича бўлди), дея равона бўлдук» (10-бет). Бироқ душман ҳар икки соҳилдан қисиб кела бошлайди. Ниҳоят кема дарёнинг жуда тор жойига тўғри келиб қолади. «Бирдан ўнг тарафдан ҳам сўлдан отиш очдилар, — ўқиймиз «кундалик»да.— Толега қаршу бир ўқ келуб кемамизнинг пар қозонини тешуб юборди. Бир тарафдан, дўл ёқондек ўқ парахўднинг мошинхонасига қараб келса, иккинчи тарафдан каютларга қараб чизиллаб келмоқда эди. Парахўднинг пар қозонининг тешиливида бизим учун бало бўлди. Бутун кемадаги кишиларнинг қулоқлари (ни) шовуллаб гаранг қилиб юборди. Қулоқларимизга пахта тикуб қўйсак-да, чидаб турмоқ имкон хорижинда эди» (12-бет). Тўқнашувда 24 киши, шу жумладан, Туркистон

вакиллар ҳайъатининг бошлиғи Иванов оғир яраланади, 3 киши ҳалок бўлади. Шошилинич орқага қайтишга буйруқ берилади. Душман шундан кейин ҳам ярим соатча таъқибни давом эттиради.

Кундаликдан:

«Парахўднинг атрофидаги душман ўқиндан урилган тешуклар бир мингдан зиёда эди» (15-бет).

Кема 24 июнда Чоржўйга қайтгач, вакиллар ярадорларни касалхонага жойлаштириб, яна поездга ўтадилар ва 4 кун йўл юриб Кушкага етиб келадилар. Туркистонликларни Афғонистон сарҳадида Ҳирот волийси кишилари 1 июлда катта тайёргарлик билан кутиб оладилар ва Қобулга бошлаб кетадилар.

Кундаликда Советлар Туркистони шаҳарларидаги инқилобий жангчилар билан ҳаяжонли учрашувлар, жойларда ўтказилган турли-туман йиғинлар атрофлича берилганидек, Афғонистон сафари таассуротлари, шоирнинг қўшни мамлакат табиати, кишилар, у ердаги шаҳарлар, тарихий обидалар ҳақидаги ўйлари, давлат арбоблари билан мулоқотлари, жумладан, амир Омонуллахон билан суҳбатлари яхши тасвирланган.

Туркистонлик вакиллар турли миллатга мансуб бўлиб, улар орасида хотин-қизлар ҳам бор эди. Бинобарин, ҳайъат интернационал характеридан ташқари демократик қиёфага ҳам эга эдики, бунда катта рамзий маъно бор эди.

Авлоний ёзади: «Тошкентдан чиқондан буён ҳамма ерда бизим мажлисларимиз қизиқ ва мароқли борурди. Чунки аромизда турли-турли миллатлар ўлдиғи каби турли-турли лисонда сўйлашувлари ила баробар тўрт хотун киши ўлдиғиндан қўб вақтларда мажлисимиз гуллаб-қизуб кетар эди. Баъзи мажлисларда бир тарафда бир-икки киши инглизча сўзлашса, бир тарафда бир-икки киши немисча сўйлашадур. Бир тарафда хотунлар бир-бирлари ила ҳарзагўйлик қилсалар, бир тарафда бир-икки киши туркча гаплашур эдилар. Аксар вақт бир лисондан иккинчи лисонга таржима қилдирмоққа аромиздаги хотунлар сабабчи бўлур эдилар» (20-бет).

Яна ўқиймиз:

«Бизим йўл узоринда кетувимиз гўзал бир кетиш, суюмли бир юриш, мароқли бир саёҳатлар эди. Чунки бизлар турли миллатлардан мураккаб ўлсамиз-да, аромизда муҳаббат ва муваддад барпо ўлдиғиндан бир шокилан инсон ўлан, бир тўда инсон юғунтаси ташкил эдан юриш ҳар хил назарийётлари пешгоҳи назарга келтуради» (37-бет).

Шоир кишиларни тор миллий, диний белги-хусусиятлар эмас, улардан юксак турувчи умуминсоний маслакгина чинакамига бири-бири билан яқинлаштиради деб ҳисоблайди. Шу сабабли у ҳақиқий большевик, ҳайъат бошлиғи рус Ивановни мақтаб тилга олади. 26 июнда Чоржўй-Марв йўлида ўз биродарзодалари томонидан «маҳшаргоҳ»га айлантирилган манзарани кўрганда ларзага тушади. «Ҳукуматга қаршу қиём қилмиш кишилар тарафиндан» келган уч фарғоналикни амир ҳузурда кўриб ғазабга келади. Айни пайтда, «афғон тупроғига ўтгандан сўнг ўзини женерол чор ноил» эълон қилган, Омонуллахоннинг Туркистондаги аҳволга доир саволига, «Большевикларнинг оросинда дуруст одам оз ўлдиғиндан идора ишлари тартибсиздур», деб советлар ҳокимиятини обрўсизлантиришга уринган, газеталар маҳаллий халқ вакилларини давлат ишларига аралаштириш тўғрисидаги Ленин кўрсатмасини амалга оширишга астойдил бел боғлаган «Кўбўзўф (Қобозев)ни айрим «эски» раҳбарлар қамоққа олганлари хабарини етқизганда «шодлиқ ясаб, қиём кўтаришгон» «мушташриқ Бровин» сингари ҳайъат аъзоларига бўлган қаҳрини ҳам яширмайди.

Муаллиф Афғонистонда экан, меҳнаткаш халқ ҳаётига назар ташлайди. Ҳирот — Давлатёр йўли атрофидаги бўлиқ ҳосилдан қувонади. Лекин ғалласини сота олмай сарсон юрган, ҳосили «бов устига босилиб ёт»ган деҳқонларнинг аҳволдан ўқсийди. Давлатёр — Кобул йўлида тоғ оралиғларида яшовчи ҳазоралар билан Туркистондаги қирғизларнинг инқилобга қадарли бўлган тақдири ўртасида ўхшашлик кўради. Хусусан, Ҳабибуллахоннинг отаси Абдурахмон замонида ҳукумат билан тўқнашувлари кучайиб, уларнинг юзлаб қалъа-қўрғонлари вайрон қилинганини ачиниш билан сўзлайди. Сўнги даврда ҳам «бутун оғирлик фақир-фуқаронинг устига тушганлиғи»ни айтади. Ёғоч кесадиригон болтанинг софи ўзидан бўлганга ўхшаш ҳазораларнинг ўзлариндан бўлган кадомдор — арбоблари ҳукумат буйруғидан ортуқча ушр ва хирож олуб, бечора фуқарога жабр зулм қилур экан... Ҳатто устларида яхшироқ кийимлар, остларида яхшироқ отлар бўлса, зўрлиқ қилуб, тортуб олур эканлар. Туркистонликнинг «Уйнашмагил арбоб ила арбоб урар ҳар боб ила»,— дея сўйлайдиригон зарбулмасаллари шўйла арбоблар ҳақида бўлса керак». (49-бет.)

Авдоний хоҳ виқорли тоғларнинг юракка ғулғула солувчи дарбандларида юрсин, хоҳ Ҳиротнинг машҳур

Чаҳорбоғида — хоҳ Кобулнинг маъруф «Боғи Бобур»ини кезсин, хоҳ турк жарроҳи профессор Мизбекнинг шифохонасини айлансин — бутун хаёли олис Туркистонда туради. Кобулдан Туркистонга тайин этилган генерал Мирзо Муҳаммадхон группасида Тошкентга кетаётган истеъдодли шоиримиз Муҳаммад Шариф Сўфизодани кўриб, унга ҳавас билан боқади. Она-юрт хабарини ҳар дақиқада зориқиб кутади. Ҳаётдаги ҳар бир ўзгариш-ҳодисани диққат-эътибор билан кузатиб боради: «Мана шул кунгача Русия аҳволотидан, Туркистондаги саккизинчи қурултой натижасиндан ҳеч хабаримиз йўқ эди. Тошканда чиқадирғон русча «Коммунист» газтасининг 121 нўмири-(ни) қўрмоқга мушарраф бўлдик,— ёзади у 4 ноябрда.— Бу нўмир ғазитада шўролар Туркистонининг сайлов натижалари мукамал суратда ёзилиб, Туркистондаги тол чумчуқларнинг аксарларин хиёнатлари зоҳир бўлуб, баъзилари фирқа (дан) чиқорилуб, ҳукумат бошига «марказ»чилар, яъни «марказ Москванинг таълимоти-ни комил суратда Туркистонда ижро қилмоқ керак», деган фикрдаги одамлар ўтирганликлари очиқ суратда ёзилган эди. Ҳақиқат ўлсун бу хаёл, дея бир оз таскинни хотир ўлдук». (77-бет).

Туркфронт қошидаги миллий-сиёсий командирлар тайёрловчи ҳарбий мактаб 1924 йилнинг майида ҳар бир партияли офицер ўқитувчига анкета-характеристика тузган экан. Унда ҳар бир номзоднинг сиёсий барқарорлиги, партия қарорларини амалга оширишдаги қатъийлиги, ўзини тутиши, ўз хатоларига муносабати каби бир қатор саволлар бор эди. Мазкур ҳарбий мактабда шу йиллари дарс берган ва биринчи рота партиячейкасини бошқарган Абдулла Авлонийга тузилган анкетадаги — «Асосий фазилати ва нуқсонини» деган сўроққа ихчамгина қилиб, «Садоқатли коммунист» деб жавоб берилган.

Дарҳақиқат, шундай эди. Бунга, биз юқорида бир кўз ташлаганимиз, «Афғон саёҳати» ҳам далил.

ҚИЗИЛ ПРОФЕССОР

Уни ўша шиддатли йилларнинг услуб ва ифодасига кўра «қизил профессор» дейишган. «Қизиллар» дейилганда ҳар бир кишининг кўз ўнгига шўро ҳокимиятининг фидойи жангчилари келади. Дарҳақиқат, унинг ҳаёти ва фаолияти, шоир айтганидек, «каттакон жаҳон янги йўлга тушаётган», инсон инсонлик ҳаққини талаб қилиб, ин-

сондай яшашга аҳд этган замонга тўғри келди. Буюк Октябрь кишилиқ тарихини янги изга солиб юборди. Қўхна Туркистон ҳам ўзининг янги ҳаётини бошлади...

В. И. Ленин 1918 йилдаёқ Наркомпросга ёзган хатларида Туркистонда университет очиш идеясини илгари сурган эди. Кейинроқ В. И. Ленин ҳузурида бўлган Туркистон делегацияси Тошкентда университет очиш масаласини кўтарганда, бу масала совет ҳокимияти томонидан қизғин қўллаб-қувватланди ва тез орада «Туркистон Давлат Университетининг ташкилий комитети» тuzилди. Москвада мўъжазгина, икки қаватли бинога жойлашган бу комитет Совет давлатининг топшириғига биноан, шахсан В. И. Ленин назорати остида Тошкентда университет ташкил қилиш билан боғлиқ масалалар устида амалий иш бошлаб юборди. Москва, Петроград илмий мусасаларидан кадрлар танланди, бўлажак кутубхона учун илмий адабиётлар тўпланди, лаборатория ва кабинетлар учун асбоб-ускуналар йиғилди...

Тошкентда университетни ташкил қилиш пайтларида содир бўлган воқеалардан тарихда «Ленин поезди» деб ном олган машҳур эшелон жуда характерли. Университет учун керак яроғлар ортилган ва олимлар, мутахассислар жойлашган поезд Москвадан йўлга чиқиб, 52 кунда Тошкентга етиб келган эди. Бу машҳур сафарнинг иштирокчиларидан проф. И. А. Райкова «1920 йил 19 февралда Москвадан йўлга чиқдик, 10 апрелда Тошкентга етиб келдик...» — деб ёзган эди.

Атоқли рус олимлари, айниқса, математик В. Романовский, иқтисодчи Г. Черданцев, биолог Л. Ошанин, шарқшунослар — В. В. Бартольд, Е. Э. Бертельс, А. К. Боровков кабилар университетининг йирик илмий даргоҳга айланиб, шуҳрат қозонишида катта меҳнат сарф қилдилар. Абдулла Авлоний университетнинг маҳаллий халқ орасидан етишиб чиққан илк профессорларидан эди. 1906 йилдаёқ Мирободда янги типдаги мактаб очиб дарс берган Авлоний университетга катта тажриба билан келган эди. Чунончи, 1920 йилнинг сентябрида Тошкентда дастлаб эрлар, сўнграқ қизлар учун ўзига хос маориф институтлари — ўзбек инпрослари ташкил топди. Уларнинг илк ташкилотчиларидан бири Авлоний бўлган эди. 1922 йилнинг 12 январидан 4 декабригача ўзбек эрлар инпросида, 1923 йилнинг 10 мартидан 3 июнига қадар қизлар инпросида директорлик ҳам қилди. Элбек, Абдурахмон Саъдий, Шокиржон Раҳимий, У. Эшонхўжаев каби даврининг пешқадам зиёлилари

қаторида дарс берди. 1924 йилнинг 1 январидан В. И. Ленин номидаги Ўрта Осиё бирлашган ҳарбий мактабида ўқув бўлими мудири, сўнграқ ўқитувчи бўлиб ишлади. 1925 йилнинг 1 февралидан республика муаллимларининг «билимларини кўтарувчи курслар»да иш олиб борди. Худди ўша йили Ўрта Осиёдаги Ленин асос солган Давлат Университетининг ишчи факультетида ўзбек тилидан дарс бера бошлайди. 1926 йилнинг 30 сентябрида В. И. Ленин номидаги Коммунистик университет (САКУ) талабига мувофиқ Ўрта Осиё олий партия мактабига чақириб олинади. 1927 йилнинг 6 ноябрида Улуғ Октябрнинг 10 йиллик юбилейи муносабати билан маориф соҳасидаги юксак хизматлари учун Ўзбекистон зиёлиларидан 6 кишига Меҳнат қаҳрамони унвони берилди. Шулардан бири Авлоний эди.

1929 йилда САГУнинг асосий факультетларида иш олиб бораётган профессор-ўқитувчилар сафига ўзбек, қозоқ, қирғиз, туркман каби ерли халқ вакилларидан 7 киши келиб қўшилди. Улар орасида САГУнинг физика-математика факультетини эндигина битирган Қори Ниёзий, шарқ факультети аспиранти Мухтор Аvezов ва педагогика факультетининг ўзбек тили ва адабиёти кафедрасига ишга таклиф қилинган Абдулла Авлонийлар бор эди. Кўп ўтмай, 1930 йилнинг 11 декабрида Абдулла Авлоний педагогика факультетининг ўзбек тили ва адабиёти кафедрасига профессорликка тасдиқланди. 22 декабрдан бошлаб эса кафедранинг бошқарди. Шундан то умрининг охирига қадар самарали хизмат этди.

ВКП(б) Марказий Комитети Ўрта Осиё бюроси таклифи билан Ўлка миллий мактаблари учун она тили ва адабиёти ҳамда жамиятшунослик фанлари ўқитувчилари тайёрлашга даъват этилган бу кафедрада машҳур шарқшунос проф. А. Э. Шмидт, адабиётшунослар Миён Бузрук Солиҳов, М. Ф. Гаврилов, тилшунослар Улуғ Турсун ва аспирант Киссенларнинг ишлагани маълум.

Абдулла Авлоний республика илмий ҳаётида ҳам фаол иштирок этди. Айниқса унинг ўзбек тили, хусусан, ўзбек алфавити такомиллидаги хизматлари самарали бўлди. 1921 йилда туркий тилларнинг орфографиясини соддалаштиришга бағишланган съезднинг Ўлка ташкилий комиссиясида жонбозлик кўрсатган, 1921 йилнинг 2 январида Тошкент шаҳар конференциясида нутқ сўзлаган эди. 1928 йилда эса лотин алфавитига ўтиш масаласи қўзғалганда САКУ илмий кенгаши Олий партия мактаби номидан Авлоний номзодини кўрсатгани маълум. У Нар-

компрос ҳузуридаги Тил ва терминология Давлат комитети аъзоси эди. 1929 йилнинг апрелида Самарқандда бўлиб ўтган Янги алифбе Марказий Қўмита конференциясида иштирок этди. 15 майда ўзбек тил-имло конференциясида проф. Чўпонзода, проф. Л. В. Шчерба, Ғози Олим, Боту, Ориф Айюб, А. Хўжаевлар қаторида Абдулла Авлоний ҳам доклад билан иштирок этди. Хусусан, ўзбек адабий тилининг тараққиёти, қишлоқ ва шаҳар тилини яқинлаштириш масалаларига конференция қатнашчиларининг диққатини жалб этди. 1933 йилнинг 17 декабрида Ўзбекистон ССР Марказий Ижроия комитети 1934 йилнинг январиди бўладиган ўзбек тили имло-сига онд илмий конференцияда музокарада иштирок этишни топширган эди.

Айни пайтда у республика Халқ маорифи комиссариати ҳузуридаги Давлат илмий кенгаши (ГУС) президиумида дарсликлар ва болалар китоблари бўйича тузилган комиссиянинг, Ўзбекистон Давлат нашриёти правление-сининг аъзоси, нашриёт ўқув секторининг мудури сифатида мактаблар учун дарслик ва ўқув қўлланмалари чиқаришни йўлга қўйиш, ташкил қилиш ишларига бошқош бўлди. Узи ҳам программа ва дарсликлар тузишда бевосита иштирок этди. Жумладан, 1933 йилда ўрта мактабларнинг 7- синфлари учун «Адабиёт хрестоматия-си»ни тузган эди. Ҳали ўлкада совет мактаблари учун дарслик ва хрестоматиялар бўлмаган бир пайтда майдонга келган бу китобда 20—30-йиллардаги ўнлаб ўзбек адиблари, рус совет адабиётининг атоқли намоядалари ҳамда Европа адабиётининг қатор вакиллари ҳақида биографик маълумотлар келтирилиб, уларнинг машҳур асарларидан намуналар берилади. Ундан халқимизнинг шонли бир авлоди сабоқ олди.

Авлоний ҳаёти ва фаолиятининг сўнгги беш йили университет даргоҳида кечди. У университетда ўзбек филологияси фанининг бошловчиларидан бўлиб тарихга кирди. Унинг илмий-педогогик фаолияти XX аср боши ўзбек маданиятининг жуда кўп жабҳаларида самарали меҳнат қилган атоқли адиб сиймосини яна бир муҳим фазилат билан тўлдиради.

«ЭЛ БИРЛАДУР ЁЗУ ҚИШИМ...»

Тириклигидаёқ китоблари босилиб юртга овоза бўлган шоирлар унинг замонасида кўп эди. Мутахассисларнинг аниқлашича, сўнгги икки аср чорраҳасида Туркис-

гонда юздан ортиқ қаламкаш бадий ижод билан мунтазам шуғулланган, девон тузиб, китоб чоп эттирган.

Завқийнинг эса ҳаётлигида бирорта ҳам китоби чиқмади. Шеърларини йиғиб тўплам-девон тузгани ҳам маълум эмас. Бизгача сақланган 50 тача шеърининг оз қисми ўша давр баёз-тўпламлари, вақтли матбуот орқали етиб келган. Кўпчилиги эса оғиздан-оғизга, дафтардан-дафтарга ўтиб сақланди. Халқ асраб қолди.

Бир қарашда оддийгина туюлган бу фактда халқининг ўз шоирига меҳру муҳаббатини англатувчи жуда катта ибрат ва маъно бор. Дарҳақиқат, бутун умри «дўзанда — косиблик» билан кечган, элнинг ғаму шодлигида бирга бўлиб, «ёзу қиши»ни у билан баҳам кўрган серзавқ, ҳассос бу шоир ижтимоий аҳволига кўра ҳам, мақсад ва интилишларига кўра ҳам, ижодининг ғоя ва образлари-ю, ифода тарзига кўра ҳам бениҳоя халқчил эди.

Сиз қаҳрамон — ошиқнинг иқрору изҳорини ғоят сероҳанг тараннум этувчи — «Юзингни кўрсатиб аввал ўзинга бандалар қилдинг» сатри билан бошланувчи қўшиқни машҳур ҳофизларимиз ижросида кўп эшитгансиз. Унда ҳаётнинг ўзидай бетакрор, айна пайтда беқарор бир муҳаббатнинг тарихи ва тақдири ҳимоя қилинади. Шеър сокин-осойишта оҳангда бошланади. Ишқий можаро — бир томондан, ёрнинг садоқат ҳақидаги аҳд-паймони ва иккинчи ёқдан бузиши ўртага туша бошлагач, ранглар — қарама-қарши ранглар кўпайиб боради. Бу ҳол оҳангга ҳам ўтади. Шу тариқа ранглар ва оҳанглар зиддияти ҳамда мутаносиблиги юз беради. Мухаммаснинг ҳар бир банди икки асосга — оқ-қора ранглар, ҳазин-шодон, минор-мажор оҳанглар зидлигига ва бирлигига қатъий амал қилади...

Дарҳақиқат, ўз ижодини ишқий шеърлар билан бошлаган Завқий нозик дид ва туйғуга эга, сўздаги ингичка маънолару оҳангдаги нафис тебранишларгача теран ҳис қилувчи лирик шоир эди. Унинг бу хил шеърлари бой ва қадим классик адабиётимиздаги ҳаётий, инсоний муҳаббат, одамийлик сингари энг яхши анъаналарга суянади. Айрим тадқиқотчилар анъанавий Шарқ шеъриятини, шу жумладан ўзбек поэзиясини бир қадар торроқ, олайлик, ишқий, дидактик, фалсафий оҳанглардагина кўришга мойил бўлиб, ижтимоийлик ва сиёсатдан узоқ тутадилар. Бу унча тўғри эмас. Хусусан, жамият ҳаёти оз-кўп ҳамма даврда ўзбек адабиётида ифодаланган. Бироқ анъанавий ишқий лирика воситалар, тамсил ва тавсифлари

орқали. Бу бизни чалғитмаслиги керак. Завқий эса XIX асрнинг иккинчи ярми XX аср бошларидаги улкан воқеаларни ўз кўзи билан кўрди. Жумладан, ўлканинг Россияга қўшиб олинишидан тортиб буюк Октябрь воқеаларига гача гувоҳ бўлди. Бу ҳол унинг шеърлятида замон садоларини, ижтимоий-сиёсий оҳангни етакчи қилиб қўйди. Шу тариқа у демократик адабиётнинг таркибий қисмини ташкил этувчи сатиранинг, XX аср бошидаги гражданлик шеърлятининг, ўзбек инқилобий поэзиясининг истеъдодли вакили сифатида танилди. Шоир ўз шеърлярида «Замона кимники?» деган саволни қўйди. (Унинг шеърляридан бири шундай номланган ҳам эди.) Кишининг қадри ақли ва меҳнати билан эмас, мол-дунёси, мансаб-мартабаси билан белгиланган жамиятни адолатсиз топди. Меҳнат аҳлини оёқ ости қилган «даврон»ни ғайрининсоний, ғайрихлоқий ҳисоблади. Шоирнинг диққат марказида косиб билан деҳқон турди. «Хоҳ косиб, хоҳ деҳқон қайга борса бағри қон»лиги, «Бу замона гарч ковуш кийган силиқ саллоники» эканлиги айтилди. «Мунча кўп» номли бир мухаммасида тузум тафтиши тағин ҳам чуқурлашди. Энди ижтимоий қурилиш билан бирга синфларнинг ўзаро муносабатларига ҳам диққатини қаратади. Шоир янги туғилаётган буржуа муносабатларини, шу жумладан, ахлоқини ҳам рад этади. «Ажабким, қўл яқода юргудек турфа замон бўлди» деб ёзади. Энг муҳими, синфий жамиятни инкор этар экан, уни ҳал қилувчи тақдир ҳақидаги фалсафа билан мунозарага киришади. Бою камбағалликни, «улуғ»у «паст»ликни тақдир билан боғлашни «ёлғон эътиқод», «бидъат шиор» деб атайди. У ҳамма нарсага «шарафли номи билан хор» «инсон» манфаати нуқтаи назаридан қарайди. Шунинг учун ҳам қўли меҳнатдан қадоқ бўлса-да, совуқда очдан ўлаётган, қорни нонга, усти кийимга ёлчимаган косибу деҳқоннинг фожиаси уни ларзага солади. «Ташна ерлар», «беватан»лар, «қадди ҳам»лар сафида туриб, уларнинг инсоний ҳаққини талаб қилади. Шунинг учун ҳам у муаззам Россия бағрида кўтарилиб келаётган ижтимоий озодлик шабадаларини 1916 йилдаёқ пайқайди. «Муқаррардур замона инқилоб ўлса ажаб эрмас!» деб ёзди. Ҳатто уни яқин-орада амалга ошади, деб ҳисоблади:

Утур бир қарн, акроним, жаҳон обод кўргайсиз,
 Жаҳон аҳлини золим ҳаддидин озод кўргайсиз,
 Гирифтори алам эрмас, ҳамани шод кўргайсиз,

Бурунги ўтгану кетган, кўнгулда ёд кўргайсиз,
Қариган чоғда Завқий бир шабоб ўлса ажаб эрмас.

Бу Завқий ижодининггина эмас, Муқимий бошлаб берган демократик адабиётнинг ижтимоий ўзгариш ҳақидаги фикр-мулоҳазаларининг қонуний, мантиқий якуни эди.

Завқий Муқимий ва Фурқатдек улуғ замондошларининг шеърятини ҳам, хотирасини ҳам муқаддас тутди. 1916 йилда реакцион «Ал-ислоҳ» журнали ҳар икки шоирнинг ишқий шеърлари мисолида демократик адабиётга ҳужум бошлаганда уларни дадил ҳимоя қилиб чиқди. Улар билан ифтихор этди. Ал-ислоҳчи «афандилар»нинг ўзлари «норасо» эканликларини баралла айтди.

Ўзбек демократик адабиётидаги сатиранинг хос хусусиятларидан бири шуки, у кўпинча аниқ адресатга эга. Муқимий ва Завқийнинг туркум ҳажвлари бунга очиқ далил. Лекин, табиийки, Завқий замонда бу усулнинг мушкулотлари ҳам кам эмас эди. Табиатан ҳозиржавоб ва таптортмас шоирнинг «Аҳли раста ҳажви» тақдири бунга жуда яхши мисол бўла олади. Унда фойдахўр савдогарлардан, корчалон гумашталардан, «вагончи»дан вофурушгача бўлган Қўқоннинг манман деган бойларидан қирқ олтитасининг сатирик портрети ихчам, лекин ғоят кескин ва заҳарханда лавҳаларда ифодаланган эди. Бу етмагандек, шеърни Қўқоннинг гавжум жойларидан Мўйи муборакдаги баланд бир теракка осиб қўйди. Ўзи айтмоқчи, баланд теракка «осилурға» дор боғлади. Ҳақиқатан ҳам у таъқиб остига олинади. Уни маҳкамадан маҳкамага судрадилар, дўқ-пўписа қилдилар. Камбағални урма-сўкма, тўнини йирт, деганларидек, унга юз сўм жарима солдилар. Лекин шоир ўз эътиқодидан қайтмади. «Таладинг баринг!» шеърини ёзиб, уларни олдингидан ҳам баттарроқ шарманда қилди.

Завқийнинг деярли ҳар бир сатирик шеъри мана шундай ҳаяжонли драматик тарихга эга бўлиб, бир томондан муаллифнинг қатъий ва собит шахсини англашга, иккинчи томондан эса демократик адабиётда сатиранинг муҳим хусусиятларини белгилашга ёрдам беради.

Ниҳоят, XX аср бошидаги эпик поэзия тараққиётида, жумладан, дostonчилик ривожида ҳам Завқийнинг хизмати бор. Шоирнинг ҳажман унча катта бўлмаган «Воқеаи қози сайлов» (1909—1910), «Қаҳатчилик» (1916) дostonлари ўзбек адабиётида янги типдаги дostonчиликнинг ривожида маълум роль ўйнади. Ҳар икки асар ҳам

реал воқеаларга асосланган бўлиб, биринчисида чор идорасининг сохта сайлов системаси ва унинг тафсилотлари Қўқоннинг Хўжанд даҳаси қозилигига сайлов мисолида фош этилса, иккинчисида юртни ўз домига чулғаб олган 1916 йилдаги қаҳатчилик ва халқнинг ўз ҳақ-ҳуқуқи учун уйғониш воқеалари ҳикоя қилинади. Айниқса кейинги дoston ҳар жиҳатдан аҳамиятли бўлиб, у умуман бу давр адабиётининг ижодий-эстетик принципларида ҳам юз бераётган ўзгаришларни кўрсатар эди.

Бу 1916 йилдаги халқ ҳаракатининг бадий адабиётдаги илк ифодаси эди. Шоир халқ бошига тушган катта фожа — очарчилик муносабати билан инқилоб арафасидаги Туркистоннинг ёрқин бир лавҳасини катта маҳорат билан чизиб берди. Халойиқ тимсолида кундалик воқеалар таъсирида ҳақиқатни англаб, ўз ҳақ-ҳуқуқини талаб эта бошлаган Туркистон меҳнаткашларининг образини акс эттирди. Афсуски, шоир воқеани халойиқнинг «камитет садри» гапларига жавобан қилган «Нолла-ю, доди» билан узиб қўяди. Чамаси, бу тахлит воқеаларнинг қай тарзда ривожланишини кўра олмайди. Шу хил қўзғалишларнинг секин-асталик билан уюшган, тартибли революцион ҳаракатга айлануви кўрсатилмайди. Унинг ўрнига муаллиф «каждор замон»дан фарёд қилади. Бу ҳол ҳар жиҳатдан кенг халқ қатламларига яқин турган шоиримиз учун типик эди. Лекин бу Октябрнинг дастлабки кунлариданоқ «большевиклар» ишининг чинакам аҳамиятини, Инқилобнинг «рост йўлга» етаклаганини тушуниб олқишлашга, совет ҳокимияти ишларида фаол иштирок этишга, унинг қизғин тарғиботчиси ва ташвиқотчиси бўлишига халақит бермади. Унинг халқ қалбида эъзозда келишининг сири шунда.

ХАЛҚ ШОИРИ

Унинг асарлари революция арафасида, 20-йилларда оғиздан-оғизга ўтиб, кенг халқ оммаси қалбидан маҳкам ўрин олган. Унинг номи билан боғлиқ ҳикоялар кекса китобхонлар, адабиёт мухлислари орасида ҳалигача мавзу бўлиб келади. Очигини айтганда, бундай бахт камдан-кам шоиргагина муяссар бўлади.

Сўфизода 1869 йил 29 январда Чустда туғилди. Адабиёт даргоҳига 90-йилларда, Муқимий ўзининг машҳур сатиралари билан бадий ижодда демократик тенден-

цияни тайин этган, Фурқат маърифатпарварлик шеърлари билан бу давр адабиётининг муҳим бир хусусиятини белгилаб берган пайтларда кириб келди. Табиийки, унинг дастлабки шеърлари мана шу икки катта санъаткорнинг фусункор мисралари таъсирида вужудга келди. Унинг: «Губор дарду алам», «Упай» каби лирик ғазаллари, «Даканинг», «Бедананг», «Бургалар» каби сатира-лари, маърифат ҳақидаги қатор шеърлари демократик адабиёт оstonасига киришда ўзига хос йўлланма бўлди. Шоирнинг 1893 йиллар Муқимий тўғарагида фаол қатнашиши, дунёқарашининг шаклланишида, бадий маҳоратининг ўсишида бир мактаб бўлиб хизмат қилди. Жуда қисқа муддат ичида оддий пичоқчи Эгамберди сўфининг ўғли Муҳаммад Шариф «Ваҳший», «Сўфизода» тахаллуслари билан бутун Фарғона водийсида шуҳрат топди. Унинг ижтимоий тузум ҳомийларини шарманда қилувчи заҳарли ҳажвиялари шоир бошига катта ташвиш олиб келди. Уни «дахрий» деб эълон қилдилар. Унга «беадаб», «бадасл» деган тавқи лаънат тамғасини босдилар. Бу ҳам етмади. Уни қатл этишни лозим топдилар. Шоир қочишга мажбур бўлди. 1900 йилдан 1914 йилга қадар она дёнридан узоқда дарбадар ҳаёт кечирди. Бутун Урта Осиёни кезиб чиқди. Тифлис, Бокуда бўлиб, озарбайжон революцион-демократлари билан танишди. Арабистон, Ҳиндистон, Туркияда бўлди. Шоир қаерда бўлмасин ватанига қайтишдан умид узмади. У ўз шеърлари билан Кавказ ва Оренбург матбуотида, Тошкентда чиқадиган «Туркистон вилоятининг газети», «Садон Туркистон» газеталарида актив қатнашиб турди. Ниҳоят 1914 йилда Чустга қайтиб, янги типдаги мактаб очди. Лекин мактабни яна ёпиб қўядилар. Орадан кўп ўтмай, «Туркистон вилоятининг газети»да шоирнинг:

«Муаллимни қувиб, мактабни ёпган чустилар бизлар,
Бериб пора приставларни толган чустилар бизлар»,—

деб бошланадиган, ўтқир киноя ва қочириқларга тўла бўлган шеъри босилиб чиқади. Сўфизода мактаб ёпилиши фактини қуруқ қайд қилибгина қўя қолмайди. У масалага чуқурроқ киради. Мактаб баҳонасида, Чуст мисолида, умуман, Туркистондаги тоқат қилиб бўлмайдиган ижтимоий турмуш манзараларини чизиб беради:

Дуо қилсин дедик, қизларни сотдик оқсоқолларга,
Ва лекин қилгучи оламни вайрон чустилар бизлар.

Қўринг инсофни, пулсиз камбағал қирқ ёшида бўйдоқ,
Дағи бир чорасиз ҳар ерда сарсон чустилар бизлар.
Қалова сотса, тенг ярмин олурмиз бева занлардан,
Худони эрка абди, ҳар бири хон чустилар бизлар...
Есин тўқлар, эшик олдида турсин термулиб очлар,
Шу одатни чиқарган хўп пурдон чустилар бизлар.

Шеър маҳаллий реакцияни ларзага солди. Таъқиб ва тазйиқлар бошланди. Уни қамадилар. Оёғидан судраб сазойи қилдилар. Уламолар «Ваҳший учун боққол мол сотмасун, сартарош сочини олмасун, чойхона ва йиғинлар уни тағжойдан маҳрум қилсунлар» деб фатво бердилар. Шоир яна ватанидан бош олиб кетишга мажбур бўлди. Лекин у ўзи танлаган йўлдан, ҳақиқатни халққа етказишдан иборат бўлган маслак эътиқодидан ҳеч қачон қайтмади.

Қувди мени жоҳиллар ўшандоғ ватанимдан,
Лекин қуваолмас суҳанимни даҳанимдан,—

деб ёзган эди шоир.

Дарҳақиқат, Сўфизода адабиётга ижтимоий дард билан ёниб кирган шоирлардан бири эди. У ўзининг биринчи шеърларидаёқ ижтимоий ҳаётдаги тенгсизлик ва ноҳақликка, жаҳолат ва нодонликка қарши исён кўтарганлардан эди. У ҳам дастлаб ўз замондошлари, сафдошлари сингари маърифатпарвар шоир сифатида танилди. Унинг ҳам озарбайжон революцион-демократлари Жалил Мамадқулизода, Алиакбар Собир билан яқиндан танишуви прогрессив демократик дунёқарашининг шаклланишига катта ёрдам берди. 1905 йилдан кейин шоир ижоди янги босқичга кўтарилди. Унинг бу давр шеъриятида ижтимоий-озодлик мотивлари, революцион романтика пайдо бўлди.

Шоир тутқун, жирканч жамиятда шеъриятнинг ўткир ғоявий қурол бўлаолишини чуқур ҳис этади ва ўз қаламини ҳақиқат йўлида курашга сафарбар қилади. У ўз шеърларидан бирида:

Қадрдоним қалам мардона бўлгил, вақти хизматдир,
Агар мендан кейин қолсанг, либосинг сийму зардандур,—

деб ёзган эди. Дарҳақиқат, унинг қалами ҳам фаолияти сингари ҳақиқатгўй ва курашчан эди.

Шоирнинг инқилобгача бўлган шеърятининг марказида зулматга чулганган Ватан ташвишлари туради:

Ватан ҳолидин ўтру кўзларим сақфинда қон оғлар,
На ёлғиз кўзларим, мажруҳ ўлан жисмимда жон оғлар...
Ёзуқ олий ватан ўксиз каби бир ҳола душмушким,
Агар таҳрир эдарсан, хомаи муъжиз баён оғлар.

Шоир жафокаш эл аҳволига разм ташлайди. Умри жориялик билан ўтаётган маъсума қизлар, шўр пешона оналар, эшик олдида термулиб турган очлар шоирни изтиробга солади. Уларнинг инсонийлик ҳақ-ҳуқуқини ҳимоя қилиб чиқади. Замондошига қарата:

Қўлингдан келса ётган камбағални тур деб уйғотгил,—
Қараб кўр: шоҳу, барғу, мева асли бир шажардандур,—

деб хитоб қилади.

Мана, шоир фикрини банд этган муаммолар. Унинг ҳузур-ҳаловатини йўқотиб, унга тинчлик бермаган ўйлар.

Сўфизодани кўпроқ бадиҳагўй шоир дейишади. Дарҳақиқат, унинг турли муносабат билан кўча деворларига, дарвозалар тепасига, чойхоналар эшигига дафъатан ёзиб қолдирган шеърлари ҳалигача халқ ўртасида сақланиб келади. Гарчи унинг Октябрга қадар ёзган шеърлари жуда ҳам кам сақланиб қолган бўлса-да, улардан шоирнинг етук бадий маҳоратини илғаб олиш қийин эмас.

Туркистонда буюк Октябрь ғалаба қилган кезларда шоир чет элларда қувғинда эди. 1918 йилнинг охирларида Афғон давлат арбоблари составида ўлкага келган шоир унинг ютуқларини кўриб дил-дилдан қувонади. Афғон ҳукуматининг Тошкентдаги вакили ҳузурига кириб: «Ўз юртимизда яшашга имконият бўлмаган чоғларда ва оғир кунларимизда юртингизда ишлашга имкон бердиларингиз. Бунга ташаккур изҳор этаман. Ҳозирги пайтда бу мамлакат халқи озодликка чиққан ва менинг тилагим ҳосил бўлган. Бунга арз этмак бирла омонатларингизни топшираман»,— деб мурожаат қилади ва юртида қолади. Сўнграқ у она диёрида юз берган ўзгаришлардан олган таассуротларини шундай хотирлаган эди: «Мен камбағал оилада туғилиб, тор муҳит ичида хорлик ва зорлик тортиб юрган чоғларимда доҳий ва олим Маркс томонидан айтилган «Бутун дунё пролетарлари, бирлашингиз!» деган шиорни инқилобдан сўнг до-

ҳий Ленин томонидан амалга оширилаётган даврда Афғонистонда эшитдим. Шу вақтдан бошлаб шўролар Ўзбекистонига келдим. Ўзбекистонни гулшан ҳолда кўрдим. Доҳий Ленинга эътиқодим ниҳоятда ортди... Партия тарбиясини ола бошладим... Унинг йўлига қулочимни кенг кerdим...» Ҳақиқатан ҳам шоир биринчи кунларда ноқ бутун куч-қувватини мамлакатда революция ютуқларини мустаҳкамлашга, социалистик жамиятнинг пойдеворини қуришга қаратди. Унинг 20-йилларда ёзган: Революция, Ленин, социалистик ҳаёт темасидаги қатор шеърлари ўзбек революцион поэзиясининг 20-йиллар ўзбек шеърятининг энг яхши намуналаридан бўлиб қолди. У Ҳамза, Айний, Авлонийлар билан бир сафда туриб ўзбек совет поэзиясини яратишда баракали ҳисса қўшди.

Шоирнинг буюк Октябрга бағишланган шеърларидан бири шундай бошланади:

Бу кун байрам кунидур, соқийё, сун жоми саҳбони,
Қизартир Октябрь чашнида сархуш хаста сиймони,
Қарилик аввали, ёшлик ахири-айши айвони,
Мани май бирла қондир, сўнгра сан сайр эт тамошони,
Бориб барҳам берай масжидни ҳамда калисони,
Амирлар ҳайкали мавҳумларидин дори дунёни.

Кўринганидек, анъанавий классик услубда ёзилган бу мусаддас соқийга мурожаат билан бошланыпти. Лекин мазкур услуб ва ифода революцион гоани ўқувчи қалбига етказишга халақит бермаган. Аксинча бу гоа қиймига етган типик образларда, фавқулодда умумлашмаларда чиройли очиб берилган. 1929 йилдаги Узоқ Шарқда Совет ҳукуматига қарши уюштирилган ифвогарликларни кескин қоралаб чиқувчи ушбу шеърда шоир революциянинг оламшумул аҳамиятини чуқур ҳис қилган ҳолда уни қаттиқ туриб ҳимоя қилишга чақиради:

Саноатхоналарни гулдуратган ишчи ўртоқлар,
Эзилган майда косиб, ўрта деҳқон, барча батрақлар,
Хужум қилган эмиш Шарқий темир йўл устига оқлар,
Қизил арслон билан гўё ҳазиллашмоқчи аҳмоқлар,
Магар қайнаб чиқибдур телбаларнинг бошига қони,
Ажал қувган кишининг ўлмагунча тинчимас жони.

Шеър барча большевикларни Ленин байроғи остида янада мустаҳкамроқ жипслашишга ундаш руҳи билан тугайди:

Ҳақиқий большевик ўртоқлар, қўлни беринг қўлга,
Мабодо майл қилманг, ошнолар, «ўнг» билан «сўл»га.
Юринг Ленин шиори остида байналминал йўлга,
Қи бу йўлдан чиқиб энди «саёҳат» айламанг чўлга.
Жаҳон йўқсиллари, ер куррасининг ишчи-деҳқони,
Яшайлик, бирлашайлик, яшнатайлик шонли Шўрони!

ёки шоирнинг маснавий йўлида ёзилган:

«Бу кун йиқилди у кунги ҳисори аҳли фасод,
Бу кун йиқилди у кунги шиканжаи бедод»,—

деб бошланадиган «Октябрь таронаси» шеърини ҳам олиб кўриш мумкин. Сўфизода ўзининг бу шеърида ҳам, баъзи замондошларидан фарқли ўлароқ, Октябрни кўруқ мадҳ қилиш йўлидан бормади, балки инсоният тарихидаги бу буюқ ҳодисани конкрет ифодалашга, реалистик тасвир этишга ҳаракат қилади. Шеърдаги бу руҳ унинг биринчи мисралариданоқ кўриниб турибди. Шоирнинг революциядан кейинги ижодида унинг «Ҳақиқатдан кўз юмганларга» шеъри ўзининг ғоявий-бадий етуклиги билан алоҳида ажралиб туради. Шоир унда ўзининг Улуғ Ленинга бўлган эътиқод ва эҳтиромини миннатдорлик оҳанги билан тўла самимий мисраларда ифода этади. Қамбағалнинг у «чизиб берган чизиқ»дан чиқмаганлиги, йўқсиллар «роҳат кун кўриб» эркин яшаётганлиги, у тузиб кетган партия, у барпо қилган мамлакат мустаҳкам темир қўрғондек турганлиги ҳақида доҳийга ҳисоб бергандек бўлади. Айни пайтда ҳақиқатдан кўз юмиб «ишчи-деҳқон ўртасини бузмоқчи», «Фирқавий бирликка қарши фирқалар тузмоқчи» бўлган фракционерларни қаттиқ қоралайди.

Шеър:

Ўз ҳудудидин тажовуз қилса ким бўлғай забун,
Енгиллиб мафкура майдонида бўлғай сарнигун,
Чунки шўролар бутун дуёни титратди бугун,
Оҳанин бир қалъадир гўё қизил шонли кўшин.
Бирлашинг энди жаҳон йўқсуллари боғлаб камар,
Токи бўлсин мустабид сармоялар зеру забар,—

деган Ленин ва партия ишига катта ишонч сатрлари билан тугайди.

Янги социалистик тузум учун синов йиллари бўлган 20-йилларда Сўфизода ўзининг бутун куч-қувватини

янги турмушнинг ҳимоясига бағишлади. Партия сафига кириб «Особий отдел»да ички аксилинқилобий кучларга қарши фаол курашди. Ўз шеърларида йўқсуллик даъво қилиб давлат аппаратиغا ўрнашиб олган синфий душманларнинг ҳақиқий қиёфаларини халққа очиб кўрсатди. Айниқса унинг контрреволюцион миллатчиларга қарши олиб борган кураш фаолияти, уларни шафқатсиз фош этувчи шеърлари алоҳида аҳамиятга эга. Шоир миллатчи адибларни «маданий макиёнлар» деб атайти. Уларнинг баландпарвоз, дабдабали гаплари ортида қандай сиёсий мақсад турганлигини яхши англайти. Шоирнинг фикрича, улар «сармоя аҳли қўлидаги чирмандадир». Уларнинг асосий мақсади содда халқни чалғитиб ўз йўлига солиб олиш ва эски чиркин ҳокимиятни тиклашдир. Шоирнинг уларга жавоби шу:

Торт оёғингни муфаттин инқилобий саҳнадан,
Ер шари бирликда бўлсин барча халққа бир ватан.
Мода маслак ҳез бўлиб, миллатчилик қилмоқчисан,
Элни кўп оғуладнинг диний хурофотнинг билан.
Ҳеч тузалмайду сенинг қалби хиёнатпарваринг,
Бўлғонинг шулдир Чўқоев бўлса топган раҳбаринг.

Сўфизода шу йилларда социалистик ҳаётимиздаги ҳар бир янги ҳодисага ўзининг актив муносабатини билдириб борди. Сайлов, ер ислоҳати, хотин-қизлар озодлиги ҳақида шеърлар ёзиб, ёш Совет ҳокимияти юргизаётган чинакам демократик, камбағалпарвар сиёсатни олқишлади, унинг моҳиятини кенг халққа тушунтирди. Унинг: «Беш ёрлар тилидан», «Қалайсизлар?», «Сайловга», «Ўқинг, оналар» шеърлари Ҳамзанинг шу темадаги шеърларига ҳам шакл, ҳам мазмун жиҳатидан жуда яқин туради.

Сўфизода деярли ҳамма шеърларини минг йиллик традицияга эга бўлган аруз вазнида ёзди. Эски шаклда революцион мазмунни катта маҳорат билан ифодалаб берди. Таниқли адабиётшунос Озод Шарафиддинов жуда ўринли қайд қилганидек, Сўфизода шеърлари «революцион поэзия имкониятларини кенгайтиришда, унинг қуроолларини хилма-хил қилишда, поэзиядаги оҳанглари ранг-баранглаштиришда жуда муҳим аҳамиятга эга бўлди».

Партия ва ҳукуватимиз шоирнинг Ватан ва халқ олдидаги, адабиётимизнинг ривожини йўлидаги улкан хизматларини муносиб тақдирлади. Ўзбекистон Шўролар

жумҳурияти Марказий Ижроқўми 1926 йил 27 февралда унга «Халқ шоири» унвонини берди. 1935 йилнинг 29 январида шоирнинг туғилган кунига 65 йил тўлиши муносабати билан юбилей ўтказилди.

Сўфизода 1937 йилда вафот этди.

Узоқ муддат ҳасос шоирнинг сермазмун ижоди маълум сабабларга кўра ўрганилмасдан келди. 60-йиллардан бошлаб унинг шарафли номи яна адабиётимиз тарихидан ўзининг ҳаққоний ўрнини олди. У ҳақда мақолалар эълон қилинди. Унинг ижодий биографияси «Ўзбек совет адабиёти тарихи» очеркидан жой олди. 1968 йилда унинг бир даста шеърлари жамланиб нашр қилинди.

Дарҳақиқат, 1905—17-йиллар поэзиясини, 20-йиллар шеърятини Сўфизода ижодисиз ўрганиш, бу даврлар адабиёти ҳақида номукамал тасаввур туғдириш, бой адабий меросимизни сунъий камбағаллаштириш бўлур эди.

Айниқса, у ўз шеърларидаги юксак бадиийлик билан ўзининг кўпчилик замондошларидан ажралиб турар эди. Кулги ва фожиага, шодлик ва қайғуга тўла бўлган шоир яшаган давр унинг шеърларида ўзининг такрорланмас ифодасини топган. Сўфизода кулгини фожиа билан, фожиани кулги билан бера олган шоир. Унинг поэзияси халқ ижодидаги турфа оҳанглари ажиб бир суратда жамулжам эта олган халқона шеърятдир.

ШОИРНИНГ ҲАҚИҚАТ СУЗИ

Устоз Ойбекнинг «Болалик»даги хотираси эсингиздами?

«Айвонда мук тушиб, Таваллонинг шеърларини ўқишга киришаман... Уқийман, диққат билан берилиб узоқ ўқийман... Шеърлар рангдор, жонли, тили ўзига хос, равон...»

Тавалло — Тўлаган Хўжамёров асримиз бошидаги истеъдодли шоирлардан эди. У 1882 йилда Тошкентнинг Кўкча даҳасида туғилди. Эски мактаб-мадрасада ўқиди. Кўпроқ хусусий мутолаа билан шуғулланди. Ёшлигидан шеърга ҳавас боғлади. Дастлабки машқлари замонасининг эътиборли шоирлардан Юсуф Сарёмийнинг назарига тушди. Тўлаганга тахаллусни ҳам мана шу мураккаб, дунёқараши зиддиятли шоир берган эди.

Сўнгроқ у рус тилини ўрганди. Даврий матбуотни, айниқса, Қозону Кавказда чиққан газета-журналларни синчиклаб кузатиб борди. «Ёшгина шоир» Абдулла Тўқайнинг дардли ва исёнкор шеъриятини севиб қолди. Узини ҳам, шеърини ҳам кўнглига гоят яқин тутди. 1913 йилда эса вафотидан қаттиқ қайғурди. Матбуотда чиқди. «Шеърларидан кўб баҳралар олгонлиғи»ни, турмуши ҳам «Тажримаи ҳолига ниҳоятда ўхшаб келган»лигини (у ҳам етим ўсган эди) ёзди. Шеърларига тазмин боғлади. Тўқай унинг учун ҳаётда ҳам, ижодда ҳам ўрناق ва тимсол бўлиб қолди. Шу тариқа у шеъриятимизда қисқа муддатда истеъдодли гражданин — шоир сифатида танилди. Ҳазал ва мухаммасларида асосий ўринни XX аср бошидаги турғун ва тутқун Туркистоннинг фажеъ манзаралари эгаллади. У ватан ва миллатнинг энг катта фожиасини жаҳолат ва нодонликдан деб билди: йўқ, замон тескари эмас. Биз, кишилар тескаримиз. Нафсимиздан, қорнимиздан бошқа нарсани ўйламаймиз. Энди эскича яшаб бўлмайди. «Бўрө (бўйра) узра риё» қилмоқ инсоннинг иши эмас. Харобатхонани — ватанни тузатмоқ керак. Турмушни — ҳаётни янгилаш лозим.

Лекин буним ким қилади? Давлатини фил, ҳимматини пашша кўтара олмайдиган «ағниё»ми? Мутлақо. Дунёни сув босса, унинг тўпиғига чиқмайди. Негаки, унинг «қорни тўқ». Мутаассиб оталарми? Улар замон воқеаларидан, дунёнинг бориш-келишидан юзлаб йиллар орқада қолиб кетганлар. Буним фақат ватанни жону тан ҳисоблаб, миллат қайғусини муқаддас тутганларгина қила оладилар. Бундайлар эса ёшлардир. Тўғрироғи, ёшларнинг ҳам фидойи бўлган демократик қисмидир. Шоирнинг фикрлаш тарзи шундай.

Бунда ҳали аниқлик етишмайди, албатта. Масалан, унда халқ эмас — миллат. Бундай қарашда буржуача майлга имкон бор. Лекин сир эмас, бундаги миллат халқ маъносини ташийди. Иккинчидан, деярли ҳар бир сатрида унинг миллатни иккига — ағниё ва камбағалга ажратиши, бутун вужуди билан мана шу меҳнат аҳли — камбағал тарафида туриши маълум бўлади. Тўйда камбағалнинг пастда қолиб, бойнинг тўрга олинишидан ғазабга минади. Уни «ағниё»дан «минг ҳисса ортуқ» ҳисоблайди. «Оч, муҳтож, яланғоч»га «эшик оч»ади. Уларни «бойлар молиға алданма»сликка чақиради. Айни пайтда «сағир оши»дан «парҳезланмаган»лардан «элни қони»ни «еб-ичар»лардан, «рибоу ришва»

(фойда ва пора) пайдан тушганлардан қаҳрини яширмайди.

Француз социал утописти Шарл Фурье «муайян табиҳий давр тараққиётини ҳаммавақт хотин-қизларнинг озодлик йўлида қанчалик илгарилаб борганлиги билан белгилаш мумкин... Аёлларнинг озодлик даражаси — умумий озодликнинг табиий ўлчовидир»,— деб ёзган экан. Маркс ва Энгельс бу фикрни гоёт қадрлаган эдилар. Шу жиҳатдан Таваллонинг хотин-қизлар эрки масаласида ўша 10-йиллардаёқ билдирган мулоҳазалари ҳозир ҳам кишини ҳайратга солади. Масалан, унинг бир шеърида қизлар оталаридан уларни «ҳалокатдан», «маломатдан» қутқаришни — ўқитишни, эрк ва ҳурлик беришни сўрайдилар. Бугина эмас. Келажак оила, тенг ва саодатли турмуш масаласини ўртага қўядилар. Ҳолбуки, худди шу йилларда ўлканинг энг эътиборли журналларидан бири — «Ойина» «Хотин олами вужуди фидойи ўлмак узра келмиш бир махлуқли латифдур», деб ёзган, энг обрўли шоирлардан бири эса, «Қайси хотунким очиқ юздур бале фоҳишадур» дейишгача борган эди.

1914 йилда биринчи бор Тошкентда миллий театр ўйналган бир пайтда Тавалло бу ҳодисани «ҳаёт асари (белгиси)», «тараққийнинг хабари» сифатида юксак баҳолади. «Саҳнада»гилар «жасорати»ни олқиш этди. «Русу арман, ўзбеку тоторимиз»нинг ёнма-ён ўтириб ундан «баҳра олгани»ни — халқлар дўстлигини, ҳамдардлиги-ю, ҳамкорлигини улуғлади. Русиядек муаззам ватанга «ҳамватан»лигидан фахрланди.

Тавалло шеърнинг, шоирликининг бурчи ва қадрини баланд тутар эди.

Шоирлик, бу унингча, бир умр уйғоқ виждон билан яшамоқ. Халқи, ватани ҳаётидаги ҳар бир ташвишу қувончдан чақмоқдек ёнмоқ. Унинг биргина қуроли бор. У ҳам бўлса — ҳақиқат сўзи. Ундан чекиниш қаламга ҳам, виждонга ҳам хиёнатдир.

Шеърят, бу — кураш. Узининг омонат фароғати эмас, кўпнинг нафи-манфаати учун адолат ва адолатсизлик, яхшилик ва ёмонлик, эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги кураш.

Бас, шундай экан:

Кел, Тавалло, бўл мусаввир, ол қаламни қўлга сан,
Чек фронтлар сувратин, кўрсун ҳама нақдошлар.

Шоир «ҳақиқат сўзи»ни, дилбанд диёри дард-арини айтиш билан кифояланмайди. Уни тузатишга диққатни қаратади (Камчиликни назму таҳрири Тавалло қилмасанг, Кел, бу кун манзур эмас, ёзма бўлак ашъор ҳеч). 1914 йилда ёзган бир шеърда у шоирлик вазифасини миллатни, халқни чиркин иллатлардан тозаловчи, жисми ва руҳини покловчи деб кўрсатган эди (Маяковскийнинг «Ҳайқириқ» поэмасида ўзининг «ассенизатор» деб таништирганини эсланг).

Мана шу нарса Таваллони 1914 йилда Авлониининг «мақсадимиз зоҳирда театру бўлса ҳам ботинда Туркистон ёшларини сиёсий жиҳатдан бирлаштирув ва инқилобга ҳозирлов эди»,— деб изоҳлаган тараққийчилар тўдаси—«Турон»га бошлаб келди. Уша йили 30 августда эса «Нашриёт» ширкатига аъзо бўлиб кирган эди...

Тавалло юқоридаги сабабларга кўра буюк Октябрь қаршисида тараддудга тушмади. Уни олқиш билан кутиб олди. 1918 йилданоқ партия сафига ўтиб революция иши учун жонбозлик қилди. Хусусан, Эски шаҳар фавқулодда комиссияси бошлиғи сифатида ниҳоятда керакли ва самарали фаолият кўрсатди. Сўнгра «Муштум» журналининг муассисларидан бўлди. Унлаб ғоявий-бадий бақувват шеърлар ёзди. Ўзбек совет поэзиясининг майдонга келишида ўзининг муносиб ҳиссасини қўшди.

Шоир 1939 йилда Тошкентда вафот этди.

ШОИР МИСКИН

Ўз ҳаёти давомида юзлаб шеърлар ёзган, лекин бирорта шеъри халқ қалбида сақланиб қолмаган шоирлар кўп бўлган. Шундай шоирлар ҳам борки, уларнинг ёзган шеърларини йиғиштириб келса, эҳтимол 30-40 тадан ошмас, лекин улардан, албатта уч-тўрттасини халқ билади.

Мулла Қўшоқ Мискин мана шундай шоирлардан.

Сиз «Тошкент Ироғи»ни эшитгансиз, албатта. Машҳур «Сарахбори Ироқ»нинг нолакор оҳангига ниҳоятда уйғун тушган эҳтирос тўла сатрларни эсланг:

Манап Мажнун ишқ, дўстлар ки, бир Лайлони изларман,
Жамоли гул, сочи сунбул, кўзи шаҳлони изларман,
Ажаб бир тийра дилдурман, қамар сиймони изларман,

Мани ишқида зор этган қади зебони изларман,
Ушандоқ офати шўхи бепарвони изларман.

Асири гул юзидурман, жаҳон гулзорини найлай,
Анга кўнглумни олдирдим, булак дилдорини найлай,
Деюрга сирри маҳрам йўқ, бу гам изҳорини найлай
Маломат қилса қилсун эл, алар гуфторини найлай.
Кечиб ман ору номусдан ўшал барнони изларман.

Бу Мискиннинг энг машҳур шеърларидан бири — «Изларман». Унинг бошқа бир талай ғазал ва мухаммаслари ҳам борки, улар бугунги кунда ҳам ҳофизу хонандаларимиз томонидан севиб куйлаб келинади. Масалан, «Бизни ташлаб қайга кетди ул қаро қошим менинг» ғазали ёки:

Кўрдим хатингиз, зебо санамлар,
Қатлимга эркан ёзган рақамлар.
Бераҳм айлаб бизга ситамлар,
Раҳм айламайсиз қоши қаламлар,—

деган банд билан бошланадиган шўхчан, сўзлари ҳар мақомда учиб-қўниб турадиган мураббасини олинг. Умуман, Мискин халқимиз хотирасида, биринчи навбатда, муҳаббат куйчиси, ғазалхон шоир сифатида қолган. Ўзига хоксорлик билан «Мискин» тахаллусини танлаган бу шоирнинг шеърляти кўлами, аслида анчагина кенг. У фақатгина ишқий шеърлар битган, шунчаки ғазалхон шоиргина эмас, замонасининг муҳим ижтимоий-сиёсий масалаларидан четда турмаган, уларга акс-садо берган гражданин шоир ҳам эди.

Мискин 1880 йилда Тошкентдаги машҳур Чорсу маҳалласида туғилди. Унинг асл номи Ғулом Ҳалил эди. Отаси Тошмуҳаммад ака темирчилик, михчагарлик билан шуғулланган. Мискин 10-12 ёшларида отадан етим қолади. Онаси Тешиққопқалик бир кишига турмушга чиқиб кетади. Угайлик, ўксизлик бошланади. Орадан бир оз ўтгач, Девонбеги маҳалласида турувчи тоғаси Ҳошим новвой уни ўз тарбиясига олади. Ғулом Ҳалил (уни чап оёғида қўш бармоғи бўлгани учун «Кўшоқ» ҳам дер эдилар) тоғасининг Расул деган биттаю битта ўғли билан Баландмасжиддаги мактабдор домлада савод чиқаради. Сўнг бир муддат Чорсудаги ҳозир ҳам салобат тўкиб турган «Кўкалдош» мадрасасида ўқийди. «Кўкалдош»да шу пайтлари маълум ижодий муҳит

мавжуд эди. Унда бир оз илгарн, 1890 йилда Фурқат тўхтаган, ҳужраларидан бирида 9 ойча истиқомат қилган эди. Бу ерда машҳур Муқимий ҳам кўп бўлган, 1899 йилги Тошкент сафари пайтида бир муддат яшаган ҳам эди. Мискин мана шу мадрасада, Фурқат шеърларининг жаранги ҳали кетмаган «Кўкалдош»да таҳсил кўрди. Муқимий даврасига мушарраф бўлди. Унинг суҳбатини тинглади. Шеърларини ўз оғзидан эшитди. Табиийки, булар мадрасанинг ёш талабасида ўчмас таассурот қолдирди. У шеър ёза бошлади. Унинг илк шеърлари Муқимий, Камий каби устоз шоирлар таъсирида майдонга келди. Унинг шоирлик қалами Шавкат, Хислат каби истеъдодли тенгдошлари даврасида чархланиб борди («Шавкат» тахаллуси билан шеърлар ёзган Сидқий Хондайлиқий, Ҳайбатулло Хислат Мискин билан бирга ўқишарди). Ўзига хос бу адабий тўғаракда Тошкентнинг машҳур хонанда ва созандалари ҳам иштирок этардилар. Жумладан, Туркистонга ном таратган хонанда Мулла Тўйчи Тошмуҳамедов уларга ҳомийлик қилди. Асримиз бошларида майдонга келган баёз ва тўпламларда уларнинг ҳамкорликлари туфайли яратилган кўплаб ғазалларни учратиш мумкин.

Мискин шу тариқа адабиётимизга шоир сифатида кириб келди. Унинг дастлабки шеърлари азалий ва абадий мавзу бўлган муҳаббат ҳақида, висол қувончлари, ҳижрон изтироблари ҳақида эди. Лекин кўп ўтмай, унинг шеъриятига замон садолари келиб кирди. Жумладан, у 1907 йилда Абдулла Авлоний томонидан чиқарилган, халқимизни эрк ва маърифатга уйғотишда катта хизмат қилган «Шуҳрат» газетасини шеър ёзиб қўллаб-қувватлайди. Сўнграқ «Садои Туркистон» газетасида маърифатчилик билан йўғрилган қатор шеърлар эълон қилди. Кенг халқ оммасини асрий жаҳолатдан уйғонишга чақиради:

Оҳ миллат, еб ғамингда куйди жоним, кимга дей?

Бир эшитмайсан фигоним, бу фигоним кимга дей?

Дарди ҳажринг торта-торта тарҳи рангим ўлди зард,

Мен сенинг қайғунгда доим, бағри қоним кимга дей?—

деб бошланарди унинг ғазалларидан бири. Бу хил шеърлари билан халқимизга эрк ва озодлик руҳини сингдириш, уларни ҳақ-ҳуқуқ учун уйғотишда ҳиссасини қўшди. Табиийки, Улар Октябрни зўр мамнуният билан қарши олди. Совет идораларида ишлади. Шеър-

лар ёзиб буюк инқилобнинг оламшумул аҳамиятини,
янги давроннинг мазмун-моҳиятини халққа тушунтирди.

Мана, унинг бу мавзудаги шеърларидан бири:

Дединг: Уктабр — соҳиби шондур!
Забонинг, ука, на хуш забондур.
Агёрлари танг, вужуди қондур.
Ҳайратда десам жумла жаҳондур,
Омон-омондур, доруламондур,
Бахтимга Мискин, янги замондур

Кетди разолат, жабру жафолар,
Қолди бизим ҳам нашъу намолар.
Яйра севингил, аҳли вафолар,
Омон-омондур, доруламондур,
Бахтимга Мискин, янги замондур.

Чўкканда кўзлар узра булутлар,
Зогларга маскан эрди бу юртлар.
Қирди бу кун ер қаърига ютлар,
Қанотин мағрур ёзди бургутлар.
Омон-омондур, доруламондур,
Бахтимга Мискин, янги замондур.

Минг йиллар яшар бу ҳурлик туроб,
Партия гамхўр, бошларда офтоб.
Очди умрлар сафҳаси бир боб,
Йўқ муштумзўрга ҳеч тоқати тоб.
Омон-омондур, доруламондур,
Бахтимга Мискин, янги замондур.

Мискиннинг Инқилоб, Совет қурилиши ҳақида ёзган шеърлари ҳам анча-мунча. Булар илк ўзбек совет шеърятининг дастлабки намуналаридан бўлиши билан ҳам катта аҳамиятга эга.

Мискин 1937 йилда вафот этди. Унинг бизгача сақланиб қолган шеърлари 60 та атрофида. Унинг девон тартиб қилганлиги, ҳатто 2 та девони бўлганлиги ҳақида тахминлар бор. Бироқ уларнинг тақдири номаълум. Мискин шеърлари шу пайтга қадар тўпланган, ўрганилган эмас. Шоирнинг сақланиб қолган шеърлари унинг ўз қаламига, ўз овозига эга бўлган, адабиётимиз тарихида сезиларли из қолдирган истеъдод эканлигини кўрсатиб турибди. Бу эса унинг ижодини ўрганишни ва объектив баҳолашни талаб этади.

III. Шеърият садолари

ПОРЛОҚ ИНСОНГА ҚАСИДА

Тип-тиниқ осмон. Қуёш тикка кўтарилади. Ариқларда сувлар шарқираб оқади. Қалдирғочлар юксак парвоз қилиб, жилғаларга тўш уради. Боғлар ва дала-лар яшил либосга бурканган. Анвои ҳидлар қушларнинг шодон чуғур-чуғури сизни сархуш қилади. Кўнглингиз ёруғ туйғуларга тўлиб-тошади. Бу табиатнинг энг дилбар фасли—баҳор! У—ёшлик, гўзаллик, уйғониш рамзи!

Яна баҳор келди. Яна оламда,
Ажиб бир гўзаллик, ажиб бир баёт.
Мен сени қутлайман шу улуг дамда,
Улуғ елкадошим, музаффар, ҳаёт!

Абдулланинг «Баҳор» шеъри шу сатрлар билан бошланган. Шоир ўз одатича тўғри мақсадга кўчади. Баҳорнинг аён хислатларидан энг муҳими — уйғониш фаслилигини танлаб олади. Шундан сўнг бор-йўғи ўн сатрда табиатнинг уйғониш манзараси чизилган. У ғоят ихчам ва ундаги деярли ҳар бир тафсил — деталь аниқ ҳамда тиниқ:

Еллар ҳам уйғонди ишқалаб кафтин,
Офтоб ҳам юксалди — тик келар қуёш.
Тоғлар ҳам юк ташлаб кўтарди кифтин,
Безавол майса ҳам силкитади бош.
Тарновлар бўғзида лола ҳам кўркам,
Терак учларида изғир мавжудот.
Ҳаттоки туйғусиз чирик хазон ҳам
Яшил пўпанақдан боғлабди қанот.
Ҳовлиқма жилғалар чопар беэга,
Қушлар қий-чувиға тўлмиш дала-боғ.

Баҳор — бу табиатнинг, борлиқ мавжудотнинг рутубатли қиш устидан тантанавор қаҳқаҳаси. Музаффар

ҳаётнинг голибона қадами. Эзгулик ва гўзаллик гантанаси. Шу азалий ҳикматнинг ўзи ҳам бир шеърига арзигулик эди. Лекин шоир бундан каттароқ мақсад қўйган.

Баҳор ҳар йили келади. Ҳар баҳорда эса юқоридаги ҳол такрор бўлади. Лекин бу такрорнинг ўзида қанчалар бетакрорлик бор. Негаки, биз ҳамиша баҳорни, умуман ҳар қандай ҳодисани муайян ҳолат ва туйғулар билан идрок этамиз. Қайси бир донишманд, биз ҳаммамиз битта ҳақиқатни айтаемиз, фарқимиз шуки, унга турли йўллар орқали келамиз деган экан.

Шеърга қайтайлик. Шоир хаёли чарх уради. Унинг дилидан икки баҳор оралиғидаги йўқотишлар ўтади. Шеърнинг қамрови кенгайди. Ранглар алмашади:

Мен сизни эслайман, аммо шу дамда,
Мангуга кўз юмган азиз инсонлар...

Булар — шоирнинг донгдор замондоши, сурур куйчиси Фафур Фулом, шеър лочини Шайхзода. Шу тариқа шеър тобора конкрет тус ола бошлайди. Ҳаётнинг азалий фалсафасига конкрет ҳодисалар талқини сингдирилиб боради. Буюк йўқотишнинг аламли ҳасрати баҳорнинг рангин манзаралари фонида янада бўртиб кўрилади.

Шеърни ўқишда давом этайлик. Хаёл шоирни «сокин эл»га— Чигатой бўйига етаклайди. Бу ерда ҳам баҳор. Фақат бу ерда «ивирсиб»гина юради. Ана, ястанган қабрлар. Маъсум бинафшадан сирғалар таққан гул кимнингдир кўксига энгашиганича мармар сағанадан байт ўқимоқда.

Ногаҳон чақиндек бир туйғу шоир қалбини ларзага солади. У кўзда ёш билан баҳорга мурожаат қилади:

Баҳор, қатра ёшим айлагил қабул,
Онам бошига ҳам бордингмикан, айт?!
Унинг оромгоҳи бундан олис жой,
Олисда ётибди менинг паноҳим.
Бугун кетганига тўлибди беш ой,
Беш ойким, кўксимда ёнади оҳим...

У ерларда ҳам балки баҳор. Балки майсалар унинг атрофида ҳам бўй чўзгандир. Лекин фақат у — Она бош кўтара олмайди.

«Она адабиётнинг, масалан бирор асарнинг мавзуи,

ўрганиш предмети эмас, балки ўйлар, муҳаббат ва изтироблар предметидир. Инсон умрининг сўнгги онларига гача ҳамроҳ бўлувчи буюк туйғудир»,— деган эди Расул Ҳамзатов. Бу ерда ҳам у худди шу шаклда намоён бўлмоқда.

Шоир дунё билан баҳсга киришади:

Бунчалар қаттолсан, о, сирли олам,
Бунчалар бедилсан, бепоён ҳилат.
Сенинг ҳикматингнинг сўнги-ку одам,
Наҳотки, шунга ҳам қилмайсан шафқат.
Майса ҳам уйғонар қайта қиш ўтиб,
Заррача бўлса ҳам бир ҳиммат унга.
Наҳотки энг улуг фарзандинг кетиб,
Бошин кўтаролмай ётса мангуга.

Лекин унинг дардли саволга соқов даҳо жавоб бера олмайди. Бу азалий саволга ҳеч ким жавоб ололмаган. Лекин инсоннинг бу чанқоқ интилишида теран бир хаёл бор, маъно бор. Бу — эзгуликнинг, яхши номнинг абадияти учун жонбахшлик.

Умр ўтаверади, авлодлар алмашаверади, лекин дунё собит тураверади. У — боқий. Шунинг учунки, унинг бағрида тинимсиз ҳаёт бор. Туғилиш бор, ўсиш бор. Жудолик қанчалик оғир бўлмасин, уни бир умр кўтариб юриш мумкин эмас, Ҳаётнинг ўз қонунлари бор.

Фақат ўтмиш билан яшамас инсон,
Гарчанд бўлолмайди, ундан ҳеч озод...
Кечаги гамини ўйласа обдон,
Букчайиб қоларди бугун одамзод.

Тасвирдан яна ёруғ ранглар ўрин ола бошлайди. Шеърга музаффар ҳаётнинг тантанавор оҳанги кириб келади. Баҳорнинг ҳаётбахш нафаси димоғингизга урилгандек бўлади. Шоир қўлингиздан тутиб «Баҳор сайли»га бошлайди. Бейхтиёр эргашасиз. Она-юртнинг, дилбар Ўзбекистоннинг баҳорда юз очган фусункор жамолидан кўнглингиз яйраб кетади. Борлигингизни ширин ва нурли туйғулар чулғаб олади. Она-диёрни ардоқли фасл билан дилдан табрик этасиз. Шоирга қўшилиб, шу дилбанд Ватаннинг қутлуғ ва азизлигига, мангулигига имон келтирасиз. Белинский «Поэзия шоирнинг бутун дунёни ўз эътиқодининг ҳаққонийлигига ишонтирмоқ...» деб шуни айтмаганмиди?!

Шоирнинг тафаккур ва хаёл дунёси қанчалар кенг. Шу биргина шеърда қанчалар хилма-хил ранг бор. Гоҳ нурдай енгил ва майин, гоҳ шалоладай шўх ва шаддод, гоҳ довулдай исёнкор ва нолакор оҳанг-чи?!

Булар шубҳасиз, катта истеъдод нишонларидир.

Абдулла бугунги ўзбек совет поэзиясининг энг олдинги вакилларида, унинг шеърляти адабиётимизда чинакам ҳодиса десак, ўйлаймизки, кўпчиликнинг фикрини айтган бўламиз. Шоирнинг яқиндагина босилиб чиққан ва унинг ҳозиргача ёзган шеърларининг деярли ҳаммасини қамраб олган «Юзма-юз» китоби ҳақида ҳали жуда кўп ёзилади. Бир ёки бир неча мақола доирасида ундаги шеърларнинг энг муҳимларини ҳам тўла шарҳлаш, талқин қилиб бериш қийин. Қолаверса, уларни қайта ўқиган сайин янги фикр-мулоҳазалар туғилиши, янги қирралари намоён бўлиши, бинобарин, янги талқинга ҳожат сезилиши эҳтимолдан узоқ эмас. Машҳур Белинский Пушкин ҳақида гапириб, «унинг жами асарларини қамраб олиш ва ҳар бирининг руҳини аниқлашнинг иложи йўқ: бу Артемида боғидаги барча дарахт ва гулларни сарҳисоб қилиш ва таърифлаш билан баб-баравар» — деган экан. «Юзма-юз»даги барча шеърлар ҳақида бир мақола доирасида бекам-кўст ва сўнгги гапни айтмоқни даъво қилган кишининг имконияти ҳам тахминан, шу даражада десак ўқувчи муболағага йўймас. Шу сабабли биз шоир ижодидаги биргина хусусият ҳақида тўхтаб, тўпламдан жой олган уч-тўрт шеър мисолида жузъий кузатишларимизни ўртага ташламоқчимиз холос.

Олдиндан айтиб қўя қолайлик. Абдулла — бугунги куннинг шоири. Социалистик турмуш тарзининг чинакам инсоний ва ҳаётбахш моҳиятини жуда теран ҳис қилувчи, айни пайтда партия ва ҳукуматимизнинг ҳаётимизни янада гўзалроқ, янада мазмунлироқ, янада мукамалроқ этишга қаратилган ленинча сиёсатини қайноқ бир илҳом билан шеърлятда ўтказаятган шоир. Гап шундаки, у инсоният излай-излай топган бу буюк ҳақиқатни, биз яшаб турган совет давронининг мазмунмаъносини идрок этар ва шарафлар экан, мутлақо оригинал усул ва йўллар билан иш кўради. Кўпинча инсон руҳининг камалакдай рангин ҳолатларидан келиб чиқади. Гоҳ олис ўтмишга сянчков назар ташлайди. Жаҳон ва Инсон тарихининг буюк бурилишларидан маъно ва ҳикмат қидиради. Инсониятнинг буюк одимлари, ғолиб ва мағлуб лаҳзалари устида файласуфона

ўйга толади. Гоҳ қутлуғ совет диёрининг шонли со-
номасини теран коммунистик эътиқод билан мушоҳада
қилади, жонажон Ўзбекистоннинг тарих ва тақдиридан
надомат ва шукронасини ҳукмингизга ҳавола этади.
Гоҳ гап юлдузларга кўчади. Қўйнида сирли ва дилбар
хаёл сақлаган юлдузли кечалар ва юлдуздан юлдузлар
қадар йироқ инсонлар... Фазога юлдуздек кўтарилган,
лекин аскар елкасидаги юлдузни ўрнидан қўзғата ол-
маган, буюкликда ҳам, тубанликда ҳам беназир аср...

Шоир шеърларидаги бу хил турфа ранглилик, нур-
лар жилваси, қутилмаган ташбиҳ-тафсиллар, муқоьса-
лар юзаки қараганда, бир-бирига унча яқин турмаган,
аксинча паришон сочилгандек туюлади. Лекин синчик-
лаб қараган киши улар орасидаги бениҳоя таранг тор-
тилган ҳиссий, фикрий, мантиқий боғланишни сезмас-
лиги мумкин эмас.

Биз бу ҳақда яна ўрни билан тўхтармиз. Ҳозир
Абдулла ижоди билан боғлиқ юқоридаги гапимизга
ҳам қай даражададир алоқадор бўлган муҳим ва но-
зик бир масала хусусида фикр билдиришни истардик.

У бир шеърда ёзади:

Бир ёқдан туганмас бахт берди жаҳон,
Бир ёқдан туганмас ўкинч ва кадар.

Бахт ҳақидаги гап тушунарли, албатта. Бу, бирин-
чи навбатда советлар даврони туфайли эришилган
озодлик, тенглик, ўқиш ва бунёд этиш, севиш ва наф-
ратланиш, ўз тақдирини ўзи яратиш, меҳнатининг
самараларидан баҳраманд бўлиш, бир сўз билан айт-
ганда, инсоний яшаш ҳуқуқи. Иккинчидан, у шоир.
Унча-мунча эмас, халқининг назарига тушган, меҳри-
ни қозонган, доврўқ таратган шоир. Шубҳасиз бу ҳам-
мага ҳам насиб қилавермайдиган мумтоз бахт..

Лекин «ўкинч ва кадар-чи? Унинг бу «туганмас»
дардини қандай тушунмоқ керак? Дарди бор шоир бў-
лади, деймиз. Бу гап, умуман, тўғри ва юқоридаги сатр-
ни тушунишда бирмунча ёрдам берса-да, лекин бари
бир унинг моҳиятини тугал оча олмайди.

Яна шеърларига мурожаат қиламиз. Мана, Тафак-
кур тилидан айтилган бир гап:

Ҳа, менга ҳеч эрур коинот, жаҳон,
Лекин мени қийнар фақат бир армон.
Мени қачонлардир яратган зотдан,

Қарздорман, яъни ким, одамзоддан.
У гоҳ буюк эрур, гоҳ забун, барбод,
Сира тушунмадим мен уни, ҳайҳот.
Фақат идрокимга занжирдир шу ғам,
Сени эплолмадим жувонмарг одам...

Тафаккур... У бемисл, беҳудуд. Унга на ибтидо бор, на интиҳо. Унинг қудратига чегара, унинг шуҳратига ниҳоя йўқ. Ажаб, шундай буюк кучнинг бағрида армон бор. Бу армон шундаки, уни яратган инсон—сирли хилқатнинг шавкатли тожи гоҳ юксак, гоҳ забун. Инсоният оламининг, хусусан, шиддатли асримизнинг олақуроқ қиёфасини нақадар теран ифодаловчи фикр!

Бир дақиқа хаёл суринг. Бугунги кунда ер юзида бир миллиардга яқин киши қорни тўйиб овқат емайди, қурғоқчилик кезлари йилига 30 миллион киши нобуд бўлмоқда. Ҳолбуки қуролланишга, инсонни маҳв этишга қаратилган сарфу ҳаракат бир йилда 400 миллиард долларни ташкил қилади. Инсон ақлу заковати олис сайёраларни кашф этмоқда. Одамнинг қадами ойга етди. Бир ёқда эса 800 миллион аҳоли саводсиз. Исминини ёзишни билмайди. Машҳур ёзувчи, Нобель мукофоти лауреати Джон Стейнбек эса Американинг Вьетнамдаги ғайринсоний урушини мамнуният билан томоша қилиб, ўз қўли билан тинч вьетнамликка қарата ўқ отади... Булар инсоннинг «гоҳ буюк, гоҳ забун» эканлиги эмасми?!

Абдулла қайд этган «ўкинч ва қадар» кенгроқ олиб қаралганда, шу нуқтадан бошланади. «Яшамоқ — бу ҳис этмоқ ва фикрламоқ, изтироб чекмоқ ва роҳат қилмоқдир. Булардан бошқа ҳар қандай ҳаёт ўлимдир. Бизнинг туйғу ва тафаккуримиз қанчалик катта мазмунни қамраб олса, изтироб ва роҳатланиш қобилиятимиз қанчалик кучли ва теран бўлса, демакки биз шу қадар кўп яшайпмиз»,— деган эди В. Г. Белинский. Абдулланинг лирик қаҳрамонлари шундай катта ташвишлар, дунё ташвишлари билан яшайди.

Мана яна бир шеър — «Генетика». Юқоридаги «Тафаккур монолоғи»да инсоният оламига хос бўлиб келган икки асосий қутб бениҳоя умумий тарзда тилга олинган эди. Негаки шеър конкретлиликни кўтармасди. Бу ердаги инсон ва инсонийлик нисбатан конкрет. Шоирнинг лирик қаҳрамони бугунги замондошимиз, коммунист инсон. Томчи сувда борлиқ ҳаёт жамулжам бўлганидек, инсонлар ҳам ўзлари сезмаган ҳолда аж-

додларнинг «қош-кўз»ларидан тортиб, феъл-одатлари-гача мерос қилиб оладилар. Ирсият қонуни деб аталмиш ҳодиса шоир учун баҳона бўлади-ю, у бундан катта умумлашмалар чиқаради. Аввало, у инсониятга яхлит ҳодиса, бир-бирига қайсидир жиҳатлари билан ўхшаб турган, лекин тобора такомиллашиб борадиган ниҳоясиз ҳалқалардан иборат улкан силсиладек қарайди. Эрайигитовнинг вазмин фидойилигида ёвқур Широқнинг салобатини, Раҳимовнинг ларзакор ҳамласида Алпомиш шиддатини кўради. Шу тариқа коммунист инсоннинг қиёфаси намоён бўла бошлайди. У—замонамизнинг энг мукамал инсони. У жаҳонда неки эзгулик бўлса, барини қалбида ва қонида жо этиб, буюк замонага чинакам фарзанд бўла олган инсон. Айни пайтда у гулнинг муаттар ҳидларидан, шаффоф капалакнинг дилни яйратувчи ўйинидан завқланади, гулзордаги хасчўпдан, қарға-зоғдан эса ларзага тушади. Унинг юрагига муҳаббат ҳам, нафрат ҳам ёт эмас.

Бу муҳим гап яна давом этади. Хўш:

Ироқ авлодларга бизлардан аммо,
Қай бир хислатимиз қоларкан, ажаб?..
Нима қолар экан? Қай эзгу тилак,
Қай ҳис — юракларда тополган камол?

Инсоннинг тарих деб аталмиш силсиласида масъуллигини алоҳида таъкид билан уқтирувчи нақадар ўринли савол!

Асримиз яловбардори — коммунист инсондан авлодларга қоладиган мерос, келгуси насллар билан уни боғлайдиган нуқталар кўп. Бу, биринчи навбатда, «курашларда тобланган хаёл», «буюк бардош». Муҳаббатга, ҳақиқатга, нурга ташналик. Лекин эртанги кун яна нурлироқ. Эртанги инсон эса яна мукамалроқ. Қачонлардир бутун дунё гўзал бир ҳилқатга, буюк сайёра ягона Ватанга айланади. Энг олий, энг мукамал инсон—нурдай пок, ишқдай безавол инсон майдонга келади.

Унинг «риштаи жони»да бугунги коммунист инсон «қони»нинг ҳам гупуриб уриши, шубҳасиз.

Абдулла жуда юксак мезонда, энг порлоқ инсон нуқтаи назаридан атрофидаги кишилар ва ҳодисаларга ёндашмоқда. Табиийки, мезоннинг бундай юксаклиги инсон ва ҳаётнинг бугунги энг етук ҳисобланган дара-

жаси билан ҳам қаноат қилишга йўл қўймайди. Уни яна такомиллаштириш, яна гўзаллаштиришни шарт қилиб қўяди. Йўқ, гап инсонни тамоман янгилаш устида кетаётгани йўқ. Гап уни янада баркамолроқ кўриш ҳақида.

Энг порлоқ инсоннинг—«ўз бахтидан ўзи ҳам сархуш», «гўдакдай беғубор» келажак авлоднинг қиёфасини шоир яхши тасаввур қилади. У — коммунист инсоннинг ҳар жиҳатдан юксак даражада шаклланган мумтоз тимсоли. Келажак, иқболни ҳам шоир «коммунистик кенгликлар оша» кўради:

Коммунизм эзгу сўздирким, зотан,
Унинг замирида энг олий қисмат...
Унда мен ахтарган энг порлоқ Инсон,
Унда мен истаган синмас ҳақиқат!

Бу сатрлар унинг «Альбомга» шеъридан олинган. Бу шеър 1964 йилда босилиб чиққан эди. Шундан буён Абдулланинг ижодида бу мавзу марказий ўринни эгаллаб келади. «Мутлақо бокира инсон», «энг гўзал замона» ҳақидаги ўй ва мулоҳазалар деярли ҳар бир шеърида учрайди. Шоир бу тушунчаларни юксак ва муқаддас билади. Уларнинг ҳассос муборизи сифатида ўртага чиқади.

Бир ҳайкал турибди,
У — Робот эмиш.
Темирдан ясалган, одам тимсоли.
Илмда энг сўнгги кашфиёт эмиш,
Ақлли зот эмиш, қусурдан холи.

XX аср илму фанининг мўъжизаларидан бўлган электрон робот ҳақида ўқигансиз, эшитгансиз, кўргансиз. Одамзод асрлар бўйи оғирини енгил қиладиган, жонига оро кирадиган, сувда чўкмас, ўтда куймас темир одамларни орзу қилган. Лекин бари бир одам — одам. Робот ҳар қанча мумтоз бўлмасин, у жонли одамнинг ўрнини боса олмайди. Шоир «қусурдан холи» роботнинг худди мана шу кемтигини асос қилиб олади ва ундан фавқулодда муҳим поэтик муқојаса ясайди. Йўқ, бу кашфиёт эмас.

Мен сизга темирнинг худди шундайин,
Ажиб бир нусхасин топиб бераман.

У ҳам ишлай билар, унинг қошида
 Сизнинг темирингиз ожиз бир буюм.
 У ҳам санай билар, унинг бошида
 Алжабр усули уюм ва уюм.
 Балки у донодир, беқиёс, якка,
 Балки йўқ унинг-чун бирор муаммо.
 Балки у ҳеч қандай темир-терсакка
 Аъло вужудини эгмайди, аммо,
 Устоз, қалби йўқдир унинг ҳам ҳайҳот,
 На нафрат, на ишқни танламас у ҳам,
 Унинг ҳам кўзида чақнамас ҳаёт,
 Мунис боқишларни анграмас у ҳам.
 У ҳам тўлғаноламас, инграмас кўлмас,
 Йиғлаган гўдакни юпатоламас ул.
 У ҳам юлдузларнинг ҳидини билмас,
 Бағрини тирнамас сўлаётган гул.
 Қимсанинг меҳридан, балки, о, балки,
 Сизнинг темирингиз бўлар миннатдор.
 Азиз дўст меҳрини билмас бу ҳали,
 Дўст кутиб, йўлларга чиқмас интизор.
 Дунё-ю одамлар тақдири зарра
 Ташвишга солмагай, йўқ зўру зори.
 Ташвишга солмагай на қўшиқ ва на,
 Менинг юрагимда нималар бори.
 Балки темирлар ҳам йиғлайди чиндан,
 Бу-чи йиғлаёлмас, айланган тошга!

Аввало, айтиш керакки, давримиз маънавий ҳаёти-
 нинг ҳам барча жабҳаларига кириб келаётган фан-тех-
 ника революцияси кишиларнинг юриш-туришига, феъл-
 одатига, умуман характерининг шаклланишига оз-кўп
 таъсирни ўтказаяётгани аниқ. Тиббиёт олимлари инсон
 организмнинг шароитга фавқулодда мослашувчанлик
 қобилиятини кўп таъкидлайдилар. Бугунги одамнинг
 хатти-ҳаракати, ўй-тушунчаси шиддатли асрнинг тез-
 кор ритми билан ҳамоҳанг бормаса, мувозанат бузили-
 ши табиий. Секундига 8 км тезликда учаётган космик
 ракетадаги кишининг фикрлаш суръати ҳам шунга му-
 вофиқ бўлиши ҳақидаги гапда асос бор, албатта. За-
 моннинг тезкор суръатига мумкин қадар мослашиш,
 ақл ва тадбиркорлик билан иш кўриш, ҳис-туйғуларда
 қатъий меъёр ва мувозанатларга риоя қилишга инти-
 лиш космик аср одамнинг характерли хусусиятига
 айланмоқда. Бу ҳолнинг салбий томонлари ҳам йўқ
 эмас. Жумладан, кунлик ишчи, хатти-ҳаракатни, ҳатто

ҳис-туйғуни муайян тартибга, режага солишга уриниш салбий маънодаги «ҳисоб-китоблилик»ка, ҳар бир нарсани биргина «фойда-зарар» тарозуси билан ўлчаб баҳолашга йўл очади. Социологлар асримиз одамида ҳис-туйғулар камбағаллашиб бораётганидан, унинг кундалик ҳаёти ва фаолиятида ақл-интеллектнинг роли бениҳоя ошиб, ҳиссий мушоҳаданинг қадрсизланаётганидан ташвишга тушмоқдалар. Бунинг инсон табиийлигига, самимийлигига таъсири бўлмай иложи йўқ, албатта.

Иккинчи томондан эса, инсондаги туйғулар оламнинг бойлиги, ранг-баранглиги унинг ҳаётини тўлақонли, мазмунли бўлишида энг муҳим воситалардандир.

Шеър мана шу диалектик жараёни тушунишга ёрдам беради. Шоир жўшқин эҳтирос билан инсоний туйғуларни ҳимоя қилиб чиқади. Уларни инсоннинг инсонлик белгиси деб билади. Улардан маҳрум бўлган инсон — ғариб, нотавон. Келажак замонда бундайларга ўрин йўқ.

Аслида,

Шундайлар бўлмаса, азалдан тупроқ
Яшнарди тагин ҳам гўзалу мумтоз.

Шундай қилиб шеърдаги баҳс шоир ижодидаги бош оҳангга — энг порлоқ инсон, энг гўзал замонга келиб тақалади. Шоир «жонли темир»лар муаммосини қаттиқ дард деб ҳисоблайди ва уни поклаш, тузатишга даъват билан шеърни яқунлайди.

Дарҳақиқат, яшамоқ ҳузурни кўзлаб қайсидир қавакда ўргимчакмисол тириклик қилмоқ эмас, қайноқ ҳаётнинг гувиллаган оқимида баробар сузмоқ. «Тилла балиқча»дек кўлмак ҳовузни дунё билиб, ўшанинг қаноати билан умр кечирмоқ чинакам инсон учун фожиа. Бу жиҳатдан, китобдаги «Маломат тошлари» шеъри характерли. У кишиларни сергак ва ҳамиша уйғоқ виждон билан яшашга чорловчи эҳтиросли ҳайқириқдек янграйди.

Биз талпиниб интилган «энг гўзал замон» — коммунизм ҳақидаги гап тўқиб чиқарилган эрмак эмас. У инсониятнинг асрий дарди, армони бўлиб майдонга келган. «Юзма-юз» шеърида мана шу қутлуғ келажак, уни яқинлаштирувчилар, уни узоқлаштирувчилар ҳақида гап кетади. Сирасини айтганда, бу Абдулланинг программ шеърларидан. Унда тилга олинган жуда кўп

масалалар бошқаларида тўлдирилади, кенгайтирилади. Унинг тўплам сарлавҳасига чиқарилгани бежиз эмас.

Шеър мунозара руҳида. Шоир сиз билан очиқ, юзма-юз сўзлашмоқчи. У гапни узоқдан бошлайди. Ихчам бир манзара — «ташбиҳ» орқали кишилик оламининг илк қадамларига кўз ташлайди.

Яна бир-биридан ваҳшийроқ бўлган мамонтлар ва одамлар тўдаси тўқнашди. Яна ҳаёт учун узоқ жанг кетди. Яна ваҳший оломон ғолиб келди.

Бироқ:

Уша кун бузилди азалий удум,
Уни инсон ўзи бузиб ташлади.
Қундузги ошқора ўгрилардай у
Ўлжасин уй-уйга торта бошлади.

Инсониятнинг табиат кучларига қарши курашдаги ҳамкорлиги ва ўзаро тенглиги шу тариқа барҳам топди. Зулм ва зулмат, хусусий мулк деб аталган кулфат шундай бошланди...

Шоирни тарихнинг қайди эмас, фалсафаси қизиқтиради.

Ижтимоий мулк асосига қурилган ибтидоий жамоа инсоният ёшлиги, маъсум, беғубор болалик эди. Ким ўз ёшлигини ҳавас қилмайди?! Шоир учун мана шу табиий, инсоний интилиш туйғуси муҳим. Лекин бу шунчаки бесабр туйғу эмас. Унда маъно бор. Қадим аждодлар ҳаётининг андаза олгулик томонлари йўқ эмас. Жумладан, ижтимоий мулк, коллектив турмуш тарзи. Шунга қарамасдан биз уни орзу қилмаймиз. Чунки «иштонсиз аждод»га ҳеч кимнинг тоқати йўқ.

Биз турмуши мукамал, ўзи баркамол инсонни ҳавас қиламиз.

Шундай ҳолда ҳам инсоният тараққиётидаги бу нуқта шоирга буюк адашиш бўлиб кўринади. Шундан сўнг ёрқин тимсоллар воситасида йўлдан «адашган» дунёнинг, бир қўли билан тузган, иккинчиси билан бузган, дили дардга, кўзи ёшга тўла кишилик оламининг кечмиш тарихини мушоҳада қилади.

Кичик экскурсия шундай мантиқий хулосага олиб келади:

Фақат коммунизм — ул эзгу ният,
Инсонга софлигини берар қайтариб.

Ҳа, коммунизм — инсониятнинг ўз ёшлигига қайтиши. Лекин у буюк қайтиш. Баркамол бўлиб қайтиш. Бу ёшлик — етук ёшлик, нуруний ёшлик. Коммунизм — инсониятнинг излай-излай топган бахти, адаша-адаша етишган манзили.

Шеърнинг мунозаравий руҳи шоирга яна муҳим бир масалани қўзғашга имкон беради. У гапни ижодкор масъулиятига, китоб билан ҳаётнинг, сўз билан ишнинг бениҳоя мутаносиб бўлиши лозимлигига буради:

Осон қутуламиз мавзудан баъзан,
Хаспўшлаб ўтамиз, ура-уралаб.
Сўнгра дод соламиз: Фалону пистон,
Қулоққа ёқмайди деймиз — ўша гап.
Ҳолбуки ўзимиз ахтарган бахтлар,
Бўғзимизда турган ҳар эзгу армон,
Барчаси бир сўзда жамланди, агар
Ёқмаса топингиз бошқа бирор ном!
Ҳа, мен истиқболни куйлайман, балли,
Унда халқ йўлига туташар йўлим.
Бироқ урраларни севмайман ҳали,
Урра демоқликка қисққидир тилим.

Коммунизм — муқаддас тушунча. Унинг қадри бениҳоя юксак. Шу сабабли у ҳақда айтиладиган беҳуда гапдан ғоятда эҳтиёт бўлиш керак. Уни қадрсизлантирмаслик лозим. Коммунизм ҳақидагина эмас, ҳар бир нарса ҳақида гапирганда ҳам бу даркор. Сўзнинг рутбаси ғоят баланд. Айниқса ижодкор учун. Дарвоқе, бу гап унинг кўп шеърларида кўтарилган. Бунга оид ҳатто махсус шеърлари ҳам бор. Чунончи, «Жаннат» номли ҳазил шеърида у буни шундай ифодалайди: Шоир «мен»и бир куни укасига эртак сўзлайди. Эртак афсонавий жаннат ҳақида эди. Дам ўтмай, бола, ўша жаннатни топиб бер, дея йиғи бошлайди. Алдаб, қанд-қурс бериб боққа бошладим, жаннат — шу, деб уни зўрға юпатдим, давом этади шоир.

Шеър шундай тугайди:

Лекин катталарга сўйламанг эртак,
Улардан қутулиш қийин бўлади.

Хўш, борингки, коммунизмни ердаги жаннат дейлик. Бироқ уни бунёд этиш керак. Яратиш керак. Моддий бойликларни яратиш, саноат ва қишлоқ хўжалиги-

да мўл-кўлчиликка эришиш у қадар қийин эмас. Социалистик жамият учун характерли бўлган планли ишлаб чиқариш асосида унга эришса бўлади. Ва бу соҳада ҳозирнинг ўзида жиддий ютуқлар ҳам қўлга киритилди. Лекин у «жаннат»га муносиб одамни — баркамол инсонни тарбиялаш-чи?

Бу, шубҳасиз, энг қийин, энг мураккаб иш. Негаки уни декрет ва қарорлар чиқариш йўли билан план ва режалар асосида тайёрлаб бўлмайди. У жуда қийинлик ва секинлик билан бўладиган жараён. Қолаверса, бутун бошли жамиятни мутлақ бегард, бенуқсон тасаввур қилишнинг ўзи ҳам имкондан ташқари. Ҳаётки бор экан, унда нимадир эскириши, нимадир янгидан туғилиши табиий. Бу ҳолат эса зиддиятсиз, бинобарин, курашсиз кечмайди, албатта. Лекин адабиёт, жумладан шеърият инсон ижодининг юксак маҳсули сифатида ҳамиша идеалга интилади. Жамият ва инсонни ҳамиша энг ёрқин ва энг тиниқ рангларда кўришни истайди. Ижодкор ҳаётдаги эскирган ва эскираётган, турмушимизга номувофиқ ва номуносиб бўлиб, тараққиётимизга тўсқинлик қила бошлаган ҳар бир нарсани бошқалардан олдинроқ, тезроқ пайқайди. Инсон ва инсонийликни талқин этар экан, унга бизнинг бу ҳақдаги тушунча ва тасаввурларимиздан кенгроқ, чуқурроқ ёндашади, уни теранроқ англайди, нозикроқ ҳис қилади...

Шеърга қайтайлик:

Баъзи одамларни кўрсатиб ҳали,
Қийиндир соф инсон, дея атамоқ.
Гарчи инсон зоти бўлолмас пари,
Бироқ ҳали бордир шайтонга ўртоқ.
Қора булут ёғмай кетса-да, магар,
Тиниқ кўзгуларга тўшаб ўтар нам.
Ҳали осмонларда булутлар учрар,
Ҳали найзалар бор, баъзан менга ҳам
Шундайин тиканлар санчилар гоҳо...

Шоирнинг хаёли юлдузларга кўчади. Нақадар соф, нақадар маъсум, нақадар рўйирост улар. Қани одамлар ҳам юлдузлардай бўлса...

Лекин шоирнинг фикр-зикри ерда. Унинг саждагоҳи — она-юрти, она-халқи. У ишпараст, жўмард халқи билан ифтихор этади. Уни юлдузларга кўз-кўз қилади. Инсонлар юлдузлардан юз чандон улуғроқ, қутлуғроқ.

Юлдузларнинг пок ва маъсумлигига шоир «шайтонга ўртоқ»ларни кўргандагина ҳавас қилади.

Ҳа, қани «тўққизинг тугал» бўлса. Ҳамма одам комил мукамал, ҳаммаёқ бекам-кўст бўлса.

Мозий-ку халққа толе бермади. У пиширган таомнинг ҳузурини бошқалар кўрди. У топган кийимни бошқалар кийди. Юлдузни кашф этиб, «авом» номини олди. Фақат унга янги давронгина бахт берди. Коммунизмда эса бу бахт янада тугал, янада мумтоз бўлади.

Бироқ коммунизм дегани ўз-ўзидан бўлмайди. Унинг учун курашмоқ керак. Бу ҳам жанг. Бошқаларидан осон бўлмаган жанг.

Дейдилар: дунёни кураш айлар бир,
Инсон жанг-жадалда бўлар жуфту тоқ.
Ахир қон оқиши шартмикан, ахир,
Коммуна қайси бир жангдан осонроқ?
Деймизки, оламни бугдойзор боссин,
Ер юзиде фақат янграсин кулгу.
Ахир бугдойзорнинг ўзи унмаским,
Дилдан кула билиш осон эмас-ку.

Бейхтиёр шоирнинг «Маяковскийга» шеъри эсга тушади. Шоир шеърда унинг шижоатини, унинг социалистик гояга ишонч ва садоқатини ҳамишалик ўрнак билган,

Зотан коммунизм ўзи ҳам
Миллион-миллион Маяковский
демак!—

деган эди. «Юзма-юз»да ҳам у Набиевлар шиддатини бугунги авлод қониде гупуриб уришини истайди. Эрка замондошидан гина қилади. «Худбин тенгдоши»га ғамгин «нигоҳ ташлайди», «кўлмак давра» кўрса кўнгли эзилади..

Шеър давомида эл-юртнинг ғаму шодлигига камарбаста турган, уни ўз жонидан ортиқ кўрган, унинг ташвишини ўз ташвишидай билган лирик қаҳрамоннинг кечинмалари сизга ҳамроҳ бўлади.

Мана унинг истаги:

Истайман, қора ранг қолмаса жиндай,
Истайман ботмаса шу рангин қуёш.
Аканинг сингилга ачинганидай

Инсон-инсон учун тўка олса ёш.
Она халқ бахти деб ҳар вақт, ҳар қачон,
Истайман, бир сафда турса одамлар.

Ватан тушунчасининг маъноси жуда кенг. Туғилган уйинг, сен ўсиб катта бўлган жой, сени вояга етказган мамлакат ҳаммаси — Ватан. Демак, ҳаммаси — муқаддас.

Мана, парчагина булут тиниқ кўл бағридан мовий осмонга кўтарилди. Шамоллар қанотида олис-олисларга хушнуд йўл олди. Тоғ-тошлар ошди, чўллар ошди. Кезишлар жонига тегди-ю, ортига қайтмоқ истади. Бироқ шамоллар уни янада олисга ҳайдамоқчи бўлар, орқага қайтишга эса йўл бермасди. Булут бу иложсиз ҳолдан йиғлаб адо бўлди, кўз ёш селга айланди. Сўнг ирмоқ бўлди-ю, маконини ахтариб бош олиб кетди.

Абдулла инсондаги нажиб туйғу Ватанни севишни мана шундай тамсил билан ифодалаган эди. «Қарши қўшиғи», «Ўзбекистон» шеърларида она-Ватан ҳақидаги теран ўйлар ўз аксини топди.

Поэзиямизда Ватан мавзуйининг янгича ишланишида муҳим роль ўйнаган «Ўзбекистон»да фидойи фарзандлик руҳи, она-юртнинг ўтмиш ва истиқболига замондошимизнинг баркамол, зукко нигоҳи бўртиб кўришиб туради.

Буюк замон Одамни ҳам, Оламни ҳам ўзгартириб юборди. Бугунги қилинаётган улкан ишларни кеча хаёлга сиғдириш ҳам қийин эди. Эртанги ишларнинг кўлами ва салмоғи эса бугунгидан ҳам катта. Бинобарин, эрта бугундан улугроқ, қутлуғроқ..

«Қарши қўшиғи» шеъри Амударё сувининг Қарши чўлига чиқарилиши муносабати билан туғилган чуқур кечинмаларни ифода этган. Карл Маркс жаҳон тарихини синчиклаб кузатар экан, Осиё халқларида сув муаммосининг ҳаёт-мамот масаласи эканлигини таъкидлаб кўрсатган эди. Ўзбек тупроғи учун ҳам у биринчи даражали аҳамиятга эга бўлиб келди. Шoir ўзи туғилиб вояга етган жонажон тупроқнинг дилбанд фарзанди сифатида у билан диклаш суҳбат қуради. Унинг тарих ва тақдири, орзу ва армони билан сизни таништиради. Беадад кенгликларда ястанган Қарши даштининг баҳорги чаман манзарасидан энтикиб кетасиз. Лекин «шаддод қиз»нинг бу илтифоти кўпга чўзилмайди. Дашт қипқизил саҳрога айланади.

Бу ерлардан Искандар, Қутайба от суриб ўтдилар. Лекин улардан работлар вайронаси, сонсиз даҳмалар қолди. Темурдан тортиб Саид Олимгача ҳеч ким бу қовжироқ чўлга қайрилиб қарамади. Замон ўтаверди, чўлнинг армони қўйнида кетаверди.

Шоир Қарши чўлининг бугунги иқболига мамнун ва шодон кўз ташлайди. Буюк замон дастурини олган буюк халқнинг шижоатидан фахр этади.

Одамзодда ғалати бир туйғу бор. Агар туғилган қишлоғингдан бир умр ташқарига чиқмаган бўлсанг, Ватан деганда шундан бошқа жойни кўз олдингга келтира олмайсан. Борди-ю, инсониятнинг орзусини елкангга ортиб, Ер бағридан узилиб, фазога парвоз қилсанг-чи? Унда олисдаги Ер кўзингга тўтиё кўринмай-дими?! Ҳа, ўшандай дақиқада сени вояга етказган Ватанинггина эмас, Ернинг ҳам фарзанди бўлиб қоласан. Абдулла ўз шеърларидан бирини «Она сайёра» деб атади ва мана шу туйғуни ифода қилди.

Космик ракетадан олинган Ер шарининг сурати шоирда тубсиз хаёллар қўзғайди.

Наҳот, бу ўша танҳо ва муқаддас курраи замин. Қайга у бунчалар шошиб кетмоқда? Балки ўз фарзандини кўксига босганча йиғлаб кетаётгандир?

Мана бу сатрларга диққат қилнинг:

Фарзандларинг бордир сонсиз-саноқсиз,
Вожаб қадрингни гоҳида билмас.
Улар-ку, қошингда чангдай салмоқсиз,
Лекин бағрингга ҳам сиққувси келмас.
Осмон торлик қилган гала чумчуқдек
Макон талашади гоҳо бетартиб.
Сен-чи, маҳварингда айланасан тек,
Яхшию ёмонни елкангга ортиб.

Унинг дардкаш юраги лахта-лахта қон, жафокаш сийнаси садпора... Шоир мўъжаз, «салмоғи Қуванинг анорича» бўлган Ер шарининг суратига интиқ тикилади.

Ана — ложувард Баҳри Муҳит, заъфарон Саҳрон Кабир. Оқ сочли пурвиқор тоғлар, гул япроғидек тўзғиб ётган эллар... Мана бу эса Боғи Эрамдек буюк ва бетимсол — Ватан! У ернинг шаҳаншоҳи — адолат. У жойнинг маликаси — эзгулик. Дўстликнинг рутбаси бу ерда бениҳоя юксак. Инсониятнинг асрий орзулари бирин-кетин шу ерда ушалмоқда. Қачонлардир бутун курраи замин бизнинг Ватан мисол мусаффо ва қутлур

бўлади. Бутун ер юзи бахтга, чаманга чулғанади. Қадим ва танҳо Замин нурли давронга юз буради. Унинг номи — Коммуна!

Мана шу қутлуғ истиқбол бизнинг Ватандан бошланган. Бинобарин, у Она сайёранинг дардларини бениҳоя теран англайди. Угина дардкаш сайёрага биринчи нажоткор бўла олади.

Шу тариқа ҳар бир шеърда шоирдаги — «ўкинч ва қадар»нинг маъно-моҳияти англашила боради ва у ҳаётни янада кўркамоқ, турмушимизни янада тотлироқ, замонамизни мусаффо, замондошимизни мукамал кўришга бўлган сўнгсиз иштиёқдан эканлиги маълум бўлади. Бундай дардни биз нурли дард деймиз. Бундай туйғуларни «доим бор бўлсин» деймиз. Негаки улар турмушимизга рўйрост қарашни, унинг қадрига етишни ўргатади. Уни янада яхшилашга ундайди.

Абдулла Орипов — мана шундай шеърлари билан халқимизнинг тилига тушиб, меҳрини қозониб келаётган шоиримиз.

Шоир «Юзма-юз»дан кейин ҳам даста-даста шеърлар эълон қилди. Умуман, у кейинги йилларда анча самарали ишламоқда. Муҳими «ўз мавзуи»га садоқат билан, ўз истеъдодига муносиб ижод этмоқда. «Нажот қалъаси», «Қўриқхона», афғонистонлик ёшларга бағишланган «Ёруғ кунлар тилаги», «Учинчи одам» каби шеърлари, ниҳоят, буюк Ибн Сино ҳақидаги «Ҳаким ва ажал» дostonи бунга далил. Унинг шеърларида халқчил шакллар излаш, жумладан, халқ ривоятлари, афсона ва латифаларини қайта ишлаб, улардан теран фалсафий фикрлар, муҳим фавқулодда умумлашмалар чиқариш кучайди. Бу, айниқса, унинг дostonида яққол кўринади. Шоир ўрта аср тиббиётининг бетимсол сиймоси сифатида тан олинган буюк аждодимиз ҳаётининг мазмун-моҳиятини фалсафий планда мушоҳада этишга ҳаракат қилади. Асосий гап, асосий воқеалар ўша бизга маълум азалий, балки абадий фалсафа — дунёдаги бор мушкулотни ечишга ҳам, барбод қилишга ҳам қодир инсон зотининг буюк ва тубанлигига келиб тақалади. Инсон даҳоси беҳудуд. У олижаноб қалб билан дуч келса, бу — инсоният учун мумтоз бахт. Негаки у олижаноб қалбдагина буюк жасоратларга қодир бўлади. Жасоратлар эса Олам ва Одам тараққиёти босқичларининг намоён бўлиш шаклларида бири. Ибн Сино тақдири бунга тимсол. Асардаги Ҳаким образини хаёлга олинг. У шуури ва меҳнати билан ўспирин чоғидаёқ

ҳаммаёққа донг таратди. Бухоро маликаси қиёфасидаги Инсон қалбига йўл топди. Инсон туйғуларининг ҳур ва эркин бўлишини тарғиб этди. Ажалга — ўлимга чора излади. Тан ва руҳнинг яхлит — ягоналигини англаб етди. Сирли хилқат — инсоннинг ботиний дунёсини биргина онгу идрок билан эмас, қўл ва кўз билан ҳам кўрди. Юртдан-юртга кўчувчи «кўкдан» келадиган офатларнинг сир-асрорини очиб берди. У ўлимга чора топди... Ва буларнинг ҳар бири қанчалар жасорат ва қаҳрамонликни талаб қилди.

Лекин инсон шажарига заволлик ҳам ҳамиша йўлдош келган. Достондаги Мирзо образи мана шу аччиқ ҳақиқатни ҳар лаҳза эсимизга солиб туради. Ҳаётнинг буюк Ҳаким тақдирида жонлантирилган бу кўҳна фалсафаси ғоят содда, беҳад халқона ифода ва йўлда берилади. Асарнинг номланишидан қурилишигача, образлар талқинидан воқеалар баёнигача ривоят услуби етакчилик қилади. Бироқ буюк аллома ҳаётига оид ривоятларга у ҳақдаги ҳақиқат усталик билан сингдириб юборилади. Натижада ҳаётнинг чуқур реалистик фалсафаси, замон ва замонлар ҳақиқати халқ даҳоси билан яратилган рангин ривоят ва афсоналар фонида ёрқин ва таъсирчан бир тус олади.

Абдуллага учрашувлардан бирида шундай савол беришган эди:

— Шеър учун нима биринчи даражали? Гражданликми, эҳтиросми, оҳангми?

Абдулла бир лаҳза ўйлаб олди-да, саволга савол билан жавоб қайтарди:

— Одам учун нима муҳим деб ўйлайсиз: миями, юракми, жигарми?

Сўнг қўшиб қўйди:

— Ҳар бирининг ўз ўрни бор. Уччаласи ҳам керак.

Дарҳақиқат, унинг шеърларида ғоя ҳам, шакл ҳам, ифода ҳам тобора мукаммаллашиб бормоқда.

КУРАШЛАРДА БОҚИЙДИР ДУНЕ

Муҳаммад Али 1973 йилда «Боқий дунё» асарининг биринчи қисмини эълон қилган эди. 1980 йилда «Шарқ юлдузи» журналида сўнги икки қисми босилиб чиқди. 1981 йилда эса алоҳида китоб ҳолида нашр қилинди. Яна бир шеърӣ роман майдонга келди. Шеърӣ роман бугунги кунда, керакми, йўқми — у ҳақда баҳс очмоқ-

чи эмасмиз. Жаҳон адабиётининг, кўп миллатли совет адабиётининг тажрибалари унинг яшашга ҳақли эканлигини кўрсатиб турибди. Асосий гап маҳоратда, лирик ва эпик тасвирини ўзида жамулжам этувчи, лирика ва эпос бағрида дунёга келувчи бу жанрнинг салмоғига муносиб воқеа-мазмунни белгилаб, ўқувчига малол келмайдиган бичим ва андозага тушира олишда эканлиги ҳаммага маълум.

Муҳаммад Али романига халқимизнинг озодлик учун кураш йўлини — буюк Октябрга келиш йўлини асос қилиб олади. Инсон ва инсоният тақдири ҳамма замонларда масалалар масаласи бўлиб келган. Жаҳоннинг тақдирини ўзга йўлга солиб юборган Октябрь революциясининг ҳал қилувчи босқичи — Қишки саройнинг олиншига тўрт ярим соат кифоя бўлган эди. Бироқ бу дард инсоният кўксига минг йиллардан буён йиғилиб, тугилиб келган. Ўзбек халқининг ҳам шонли озодлик тарихи бор. Бугунги нурли ҳаётимизнинг таг-замини кўҳна тарихнинг олис қатларига бориб тақалади. Бироқ ўтган асрнинг сўнггида ўлкамиз тарихида юз берган улкан ҳодисалар, сўнгги юз йиллик бошидаги буюк инқилобий ўзгаришлар халқимизнинг озодлик йўлида олиб борган курашини янги изга солиб юборди. Кўҳна Туркистонда инқилоб юз берди. Озод ва ҳур социалистик Ўзбекистон бунёдга келди... Шарафли ва ҳаяжонли бу тарих бениҳоя муҳим ва муқаддас мавзу. У бугунги кунда ҳам ғоят катта тарбиявий ва маърифий аҳамият касб этиб турибди. Ғоявий муҳолифларимиз ҳали-ҳанузгача Урта Осиёдаги, шу жумладан Ўзбекистондаги инқилобга шубҳа билан қарайдилар, уни Россиядан «экспорт қилинди» деб сафсата сотадилар. Бинобарин, инқилобий-озодлик мавзуидаги асарлар Ўзбекистондаги Октябрнинг ҳақиқий ва қонуний эканлигини бадий далолатлаб беришига кўра ҳам ниҳоятда муҳим.

Инқилоб ва Озодлик, аслида адабиётимизнинг туб мавзуларидан бўлиб келган. Унинг ўзига хос традицияси шаклланган. Эҳтимолки, бунини Ҳамзадан, унинг машҳур «Бой ила хизматчи»сидан бошлаш керак бўлар. Инқилобнинг буюк ҳақиқати, қон ва жон эвазига қўлга киритилган янги турмушнинг қарор топиш жараёни, мазмун-моҳияти, мана яқин етмиш йилдирки, бадий адабиётимизда тадқиқ этиб келинади. Бу мутлақо табиий, қонуний ҳол. Негаки ҳар бир авлоднинг, балки ҳар бир ижодкорнинг бу муқаддас ҳақиқат ҳақида айтмоқчи бўлган ўз гапи, ўз ҳақиқати бор. Ҳар бир қаламкаш уни

Ўзича мушоҳада этгиси келади. Лекин шуларга қарамасдан, тарихий-революцион мавзуда ёзилган асарларимиз, айниқса, йирик асарларимиз у қадар кўп эмас. Шу жиҳатдан, «Боқий дунё» адабиётимизда тарихий-революцион мавзунини ишлашдаги яхши традицияларимизни давом эттиради, тўлдиради.

Муҳаммад Али бундай катта нарсага бирдан, дабурустдан уринган эмас. Унинг биринчи шеърий тўплами, «Фазодаги ҳислар»га 15 йилча бўлди. Ўтган муддатда у жуда интенсив ишлади. Ундан ортиқ китоб эълон қилди. Унга яқин дoston ёзди. Асарлари адабий жамоатчилик томонидан илиқ кутиб олинди. 1976 йида Республика Ленин косомили мукофотига сазовор бўлди. Жаҳон адабиётидан, СССР халқлари адабиётидан бир қатор муваффақиятли таржималар қилди. Айниқса, сўнги таржимаси «Рамаёна» матбуотда юксак баҳо олди. «Яқинда мен Ҳиндистонда бўлдим,— ёзади адабиётимиз оқсоқоли, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Комил Яшин,—«Рамаёна»нинг ўзбек тилига таржима этилганини ҳиндистонлик дўстлар эшитишган экан, таржима ҳақида, таржимон Муҳаммад Али ҳақида қизиқишиб турли саволлар беришди, масруру мамнун бўлиб миннатдорчилик билдиришди». Дарҳақиқат, атоқли адабиётимиз қайд қилганидек, «ўзбекона таржима қилинган бу асар шеъриятимизни бойитди, ўзбек тилининг улкан имкониятларини намоёиш этди». Хуллас, Муҳаммад Али бу катта масъулиятли ишга — шеърий романга ҳаёт ва ижод тажрибасини орттириб, шундан кейингина қўл урди.

Роман ҳам ҳажман, ҳам мазмунан салмоқли: 8000 сатр атрофида, 30—35 йиллик тарихни қамраб олган. Асар ўтган асрнинг 90-йилларидаги воқеалар, хусусан 1898 йилги Андижон қўзғолонидан бошланиб, 1925 йил февралда Бухорода бўлиб ўтган Ўзбекистон советларининг Биринчи таъсис съезди тасвири билан тугайди. Шоирнинг диққат марказида халқимизнинг эрк ва ҳуқуқ учун уйғониши, унинг учун кураши ва бу кураш самаралари туради. Ўзбекистон ижтимоий-озодлик тарихидаги асосий нуқталар, энг муҳим тарихий-революцион воқеалар асарга жалб этилган. 1873—76-йиллардаги Пўлатхон қўзғолони 1892 йилги —«Тош отар воқеаси» деб ном олган Тошкентдаги вабо исёни, «Дукчи эшон» воқеаси, машҳур 1905 йил, 1912 йилги Тошкентдаги сапёрлар қўзғолони, Туркистонни ларзага солган мардикорлик воқеаси, февраль, ниҳоят Октябрь, сўнг эса контрреволю-

ция, босмачилик, ер-сув ислоҳоти, қўйингки, халқимиз тарихида из қолдирган барча ҳодисалар бор. Муаллиф бу воқеаларга ёндошишда, уларни талқин этишда тарих фанининг энг кейинги ютуқларидан келиб чиқиб иш кўради. Маълумки, тарих фани сўнгги 15-20 йил ичида бир қатор тарихий ҳодисаларга, шахсларга берилган баҳони қайта кўриб чиқди. Масалан, Пўлатхон қўзғолони, Андижон воқеаси бугунги кунда халқ озодлик ҳаракати саҳифалари сифатида қаралмоқда. 1916 йилги миллий-озодлик ҳаракатининг янги-янги саҳифалари инкишоф этилмоқда. Булар асарда ўз ифодасини топган.

Муҳаммад Али ўзбек халқининг ижтимоий уйғониши, курашини кенг планда тасвирлашни ўз олдига мақсад қилиб қўяди. Бугунги кунда классикамизга айланиб қолган «Қутлуғ қон»да 1913—16-йил воқеалари асос қилиб олинган эди. Унинг давоми «Улуғ йўл»да 1916 йилларнинг охири ва 1917 йил ҳақида гап кетарди. Тарихий-революцион мавзудаги «Инқилоб тонги»да Бухоро инқилобининг асосий нуқталари қамраб олинган эди. Шунингдек, бир қатор биографик, автобиографик қиссароманларимизда ҳам бу соҳада маълум тажриба ортирилган эди. 70-йилларда ёзилган «Боқий дунё»да бу тажрибанинг қай бир даражада ўзлаштирилганини сезиш қийин эмас. Лекин айтиш пайтда, Муҳаммад Алининг мазкур мавзунини ишлашда ўзига хос томонлари ҳам бор. У аввало, ижтимоий тарихимизнинг кенгроқ, каттароқ даврини кўздан кечиради. Унингча халқимиз ижтимоий-озодлик ҳаракати тарихи ва босқичлари ҳақида ўз фикри, концепциясига эга. Унингча, халқимизнинг ижтимоий-озодлик ҳаракати тарихида уч босқич бор. Бу босқичлар ўзаро силсиласининг учта ҳалқасидек бир-бирига уланади. Бу ўша «оқ пошшо»нинг ҳам бошини қотириб қўйган 1898 йилги Андижон қўзғолони, 1916 йилги мардикорлик воқеаси ва буюк Октябрь. Бу воқеалар бири иккинчисининг тадрижий давомидир. Асарнинг сюжет қурилишида, воқеа-ҳодисалар тасвирида, персонажлар тақдирини беришда автор мана шу концепциядан келиб чиқади. Ўзбек инқилобий тарихидаги бу уч йирик нуқта ва бу уч нуқтанинг бир-бирига алоқаси, мазкур даврнинг энг эътиборли билимдони Комил Яшин романга ёзган сўз бошида таъкидлаганидек, адабиётимизда биринчи марта таҳлил этилади.

Шуни айтиш керакки, совет фани XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларидаги ижтимоий-маънавий тарихимиз тараққиётининг асосий йўналишларини кўрсатиб

берган. Масалан, тарих фани Туркистонда Октябрь революциясининг тайёрланиши ва амалга ошишида буюк роль ўйнаган миллий-озодлик ҳаракатларини уч босқичга бўлади. 1. Урта Осиё Россия таркибига қўшиб олинганидан 1905 йилгача. (Бу даврда ўлкадаги ҳаракатлар Россиядагидан мустасно ривожланди ва асосан диний парда остида ўтди). 2. 1905—1917 февраль. (Рус ижтимоий-озодлик ҳаракати билан ўлкадаги миллий-озодлик ҳаракати ўртасида боғланиш юз берди). 3. 1917 февраль-октябрь (миллий-озодлик ҳаракати ижтимоий-озодлик ҳаракатига, социалистик ҳаракатга органик қўшилиб кетди).

Файласуфларимиз ишларидан XX аср бошидаги илғор ижтимоий тафаккур уч йўналишда кетганлиги маълум бўлади. 1. Тараққийпарвар маърифатпарварлик (буни И. Мўминов «тараққийпарвар ижтимоий тафаккур» деб атайди). 2. Революцион-демократик. 3. Социалистик. Давр тараққийпарвар ижтимоий тафаккур ва революцион-демократик идеологияга ўз таҳририни киритиб борди. Уларнинг социалистик фикр билан яқинлашуви кучайди. Февраль ва Октябрь оралигида ҳар икки идеологиянинг собит ва изчил намояндалари даврнинг бош ҳақиқати — илмий социализмни англаб етдилар ва унинг ғоялари учун курашдилар. Кенг меҳнаткаш омма билан биргаликда миллий-озодликдан ижтимоий-озодликка, социалистик революцияга томон юрдилар. Ва ниҳоят бу деярли анъанавий характерда бўлган адабиётимизнинг 1905—1917 йиллар оралигида, қандайдир 10-12 йил давомида чинакам инқилобий адабиётга айланиш фактида ҳам кўриниб туради. Маълум бўляптики, шоир концепцияси фанимизнинг ижтимоий ва инқилобий тарих хусусидаги энг сўнги факт ва хулосаларига таянган.

Асар тасодифмас, 3 қисмдан иборат. Ва ҳар бир қисмнинг марказида юқорида тилга олинган 3 ҳодисанинг бири туради. Сарлавҳаларнинг «Сукунат», «Шабада», «Бўрон» деб номланиши улардаги рамзийликка, давомийликка ишора қилади.

Асарнинг тасвир кўлами ҳам анча кенг. Унда ўнлаб қишлоқлар, юзлаб киши номлари бор. Воқеалар асосан Шаҳрихон, Жиззах, Тошкентда бўлиб ўтса-да, гоҳо бир ёғи Верхоленски-ю, иккинчи ёғи Москва, Харьковгача боради. Персонажлар ҳам юзга яқин. Шундан ўн бештачаси кенг планда тасвирланган. Шулар орасида уч авлоднинг тақдирини батафсил ҳикоя қилинган. Асарда кўп-

лаб пухта ўйланган ва ниҳоясига етказилган сюжет чиқиқлари бор. Лекин уларнинг ҳаммаси битта йўлга — халқимизнинг инқилоб йўлига келиб туташади.

Романда Азимбой, Қудрат, Иванов, Насриддин каби тарихий-реалистик асосларда яратилган, узоқ муддат эсда сақланиб қоладиган бир қатор образларга дуч келасиз. Асримиз боши — яқин тарихимиз. Унинг асосий воқеалари, асосий тенденциялари, ҳатто асосий қаҳрамонлари маълум эди. Шоирнинг булардан четга чиқиши қийин эди. Шу сабабли биз унда кўпгина тарихий шахсларни учратамиз. Лекин, табиийки, бу роман-хроника эмас. (Гарчи айрим воқеалар тасвирида, хусусан 1917 йил сентябрь воқеаларини беришда шунга мойиллик кўринса-да.) Шу сабабли у айрим тарихий шахс ва воқеаларга эркин ёндошади. Бадий ижоднинг қонуниятлари асосида иш кўради.

Романнинг марказий қаҳрамони, шубҳасиз, Насриддиндир. У содда, ҳатто хиёл тўпори, лекин ҳазил-мутойибага мойил, жиндак шоирлик завқи ҳам бор, хуллас жуда халқчил асосга эга бўлган образ. Эътибор берган бўлсангиз, у асарнинг бошидан-охиригача ўтадиган ягона образ. Унинг ҳаёт йўли ҳам анча мураккаб. Бу образ халқимизнинг кенг қатламларини (авангард қисмини эмас) инқилобга келиш йўлини ўзида яхши ифодалаган.

Шу ўринда бир нарсани алоҳида таъкидлаш керак. Ўзбек халқи ниҳоятда қийин ва мураккаб йўл босиб Октябрга етиб келди. Табиийки, тарихий тақдир боғланган революцион рус халқининг улкан ёрдами ва ҳамкорлиги билан етиб келди. Лекин ўз ақли, ўз оёғи билан етиб келди. Бу икки тушунча бири-бирини инкор қилмайди. Бу икки тушунчани бир-биридан ажратишга, бир-бирига зид қўйишга бўлган ҳар қандай уриниш ғайриилмий, бинобарин, ғайритарихийдир. Бу муҳим ҳақиқат асарнинг бошидан-охиригача қизил ип бўлиб ўтади. Насриддин — Иван муносабатлари, чизиги бунни жуда яхши далиллайди.

Асар шундай бошланади: Азимбой туш кўрибди. Москвага кетаётганмиш. Вагонга эшон (Дукчи) чиқиб қолибди. Дастори чувалган, кийимлари лой. Бой туриб салом берай деса, туролмасмиш. Эшон ўтириб хат ёзибди. Хатдан ўт чиқиб эшон ёниб кетибди. Эшоним хафа, ўйлайди бой. Шу аснода дарвозадан Москвадаги гимназист ўғли кириб келади. Азимбой ўғли Қудрат, хизматкори Насриддин билан эшон ҳузурига йўл олади. Воқеа-

лар мана шунақа тигиз, ўқувчини маҳкам ушлайдиган тарзда бошланади. Ҳар бири 20 сатрлик пухта, сиқик бандлар енгил ўқилади. Йўл-йўлакай шоир қаҳрамонлари билан таништириб боради. Уларнинг хатти-ҳаракатини, воқеалар оқимини сиз билан кузатгандек бўлади. Зарур ўринларда уларга изоҳ беради. Тарих билан бугуннинг нуқталарини боғлаб боради. Инқилоб ҳақиқати билан унга келиш йўлларидаги қийинчилик ва мураккабликларни қиёслаб кўрсатади. Натижада Насриддин тимсолида халқимизнинг инқилоб йўли бутун мураккаблиги билан намоён бўлади.

Асарнинг бошланишига қайтайлик. Азимбой фойтунда, Қудрат, Насриддин от миниб олишган, Дукчи эшонниқига кетишмоқда. Йўлда улар ҳовли-жойи тортиб олиниб, кўчини судраб юрган деҳқонлардан бирига—Бойдарвишга дуч келишади. Пачоқ арава. Қирчанғи от. Арава йўл четига тикилиб қолган. Реал тарихий факт асосига қурилган бу деталнинг аҳамияти ҳаётдаги ҳақсизликни кўрсатиш билангина чекланмайди. Шоир уни бадиий фактга айлантиради. Ундан қаҳрамонлари қиёфасини чизишда, савия-сажиясини кўрсатишда муваффақият билан фойдаланади. Чунончи ҳангоматалаб Насриддин гупчакка елкасини тираб бир суради-ю, аравани чиқариб қўяди. «Сендай полвонларимиз турганда ҳовли-жойдан қувилиб саргардон юрибмиз»,— дейди Бойдарвиш. Эътибор қилинг, Насриддин ҳаётдаги ҳақсизликни кўрди, лекин унинг ҳақсизлик эканлигини билгани йўқ. Уни ўйлаб ҳам кўргани йўқ. Шоир Қудратни кўрсатади: у Масковда ўқийдиган бойвачча, интеллигент.

Шаҳрихонга боринг, ер ҳам кўп, жой ҳам кўп. Бошпана ҳам топиб берамиз,— дейди у.

Бу ҳамдардлик эмас. Бу ўзидан, аҳволидан мамнун одамнинг гапи.

Ана, улар эшон ҳузурда. Гап Қудратнинг Масковда, «кофир»лар орасида ўқишидан бошланиб, «куфрий зулумот»нинг авж олганига кўчади. Эшон гапни узоқдан олиб келиб яқин ўртадаги «жиҳод»—газовотга ишора қилади...

1898 йилги Андижон қўзғолони халқимизнинг мустамлака зулмига қарши миллий-озодлик ҳаракати эди. Бироқ унинг раҳбарлигини феодал-клерикал кучлар ўз қўлларига олган, шу сабабли у халқнинг кенг қатламларини ўзига жалб этса-да, уларнинг манфаатини ифода қила олмаган ва мағлубиятга учраган эди. «Тақдир-

нинг иши ўзгачароқ», ҳақиқий раҳнамо — одил партия ва унинг тарихини тонг қолдирган ишлари олдинда эди...

Бой Насриддинни 30-35 йигит билан Мингтепага юборади. Йўлда Асакада улар тамадди қилишга тушадилар. Бой берган танга-пулга майхўрлик қилиб ўша ерда қолиб кетадилар. Ҳаракатнинг характерини бу деталь яхши таъкидлаган. Лекин Андижон воқеаси «бир авлодни хазон этган» бўлса, иккинчи авлоднинг «кўзини очиб» ҳам кетган эди. Насриддин шериклари билан қамоққа олинади. Тақдир уни бир тасодиф билан танишган рус ишчиси Иванга дуч қилади. У Иван ёрдамида қамоқдан қочади. Ҳақ-ноҳақни тушуна бошлайди. Ноҳақликлар уни ўйлата бошлайди. Суюкли Жаннатнинг ўлими, Бойдарвиш фожиаси, ўзига ўхшаган хизматкор-чоракорлар қисмати унда бойларга қаҳру ғазаб уйғотади. У Иван билан эрк ва озодлик ҳақида баҳс қилади. Лекин унинг тушунчалари ҳали содда. Масалан, у Иваннинг: «Илоннинг бошини янчмоқ керак», «Оқ пошшони ағдармоқ керак» деган фикрларини тушуниб етмайди, ҳазилга йўяди. Ивандан кетиб Намозга қўшилади. Қанчадан-қанча бойларга қирон келтиради. Лекин улар кўкариб чиқаверадилар. Ўзгариш йўқ. Намознинг ўзи ҳам хиёнат қурбони бўлади. Бир кеч, Жиззахнинг ваҳмали тунида бойбосар Насриддин онаси ва қадрдонлари устидан чиқиб қолади. Ўз уйига ўғриликка тушган ношуд фарзанддек изтироб чекади. Шабхунликни йиғиштириб, таъқибдан қутулиш, мақсадга эришиш муддаосида миршаб бўлиб юради. Яна Иванга дуч келади. Ундан Ленинни эшитиши, ҳақиқатни ўрганади. Ўзининг ҳақиқат излаган саргардон кечмишини мушоҳада қилиб чиқади. Ҳақсизликнинг туб сабабини билмай, моҳиятини равшан англамай, уюшмай курашиш «зимистонга тусмоллаб ўқ отиш» эканлигини тушуниб етади. Хуллас, 1916 йилдаги Жиззах воқеаларига қадар, «пошшо бошқа, бу ўрис бошқа» деб ўзига ўхшаган камбағал Иванни кўзи қонга тўлган оломондан онгли равишда ҳимоя қилгунига қадар бўлган катта йўлни босиб ўтади. Сўнг эса Харьковда мардикорликда бўлади. Ниҳоят Октябрни амалга оширади. Советлар ҳокимиятини ўрнатади. РКП(б)нинг тарихий VIII съездида иштирок этади. Ленинни кўради. У билан суҳбатлашади. Совет Ўзбекистонини бунёд этишда иштирок этади.

Уч авлод — Азимбой, Қудрат, Фарҳод тақдири ҳам романда кенг ўрин эгаллайди, ўзининг талқини билан

яхши таассурот қолдиради. Булар ҳам йиғма образ бўлса-да, уларнинг хатти-ҳаракатида тарихийлик кучли.

Азимбой — Шаҳрихоннинг доврўқли бойи. Унинг бобоси Ражаббой бир замонлар юз элликча қўйи изидан Қувадан шу ерларга келиб қолган. Ушанда Насриддиннинг катта бобоси унинг ишбошиси эди. Замонлар ўтиб, Умархоннинг «оқ уйлик»лари кучи билан Шаҳрихондай шаҳар майдонга келди. Азимбой эндиликда заводчи бой. Замонасининг бойи — дунёнинг борди-келдисидан хабардор. Пушкинни эшитган, «Москов»да ўзига ўхшаш Пётр Юрьевич билан зиёфатлар-балларда бўлган, вақтихушлик қилган. Умуман, унинг ҳаракат майдони ҳам, фикрлаш доираси ҳам анча кенг. Руҳий дунёси биз кўнцккан бойларникидан мураккаброқ. Аслини олганда, Азимбойнинг Масков саргузаштлари ўқувчини ажаблантирмаслиги керак. Муқимий «масковчи» Ҳодихўжасини юз йил олдин ёзган, адресини ҳам кўрсатган эди. 1905 йил декабрдаги Биринчи Давлат думасида мусулмон бойлардан 15 та, 1906 йилги Иккинчи Давлат думасида 35 та бўлганлиги маълум. Улар орасида тошкентлик Абдурауф қори, фарғоналик Солиҳжон Муҳаммадхоновлар бор эди. Азимбойнинг ўғли Қудрат Москвада гимназияда, сўнгроқ дорулфунунда ўқийди. Бунга ҳам асос бор, албатта. Марказий шаҳарларда ўқиган ўзбеклар бўлган. Узоққа бормайлик. Москвадаги Лазарев номли жонли шарқ тиллари институтида ўқиган Муқимийнинг жияни Рўзимухаммад Дўстматовни эслайлик. Майли, унинг тақдири бошқачароқ, у истисно ҳол дейлик. «Вақт» газетасининг муҳбири Ш. Муҳаммадёрв 1916 йилги «Туркистон мактублари» мақоласида Петербург ҳарбий медицина академиясини тугатган самарқандлик олий маълумотли врач Абдурахмон Али ўғли ҳақида гапиради. Бундай фактларни изласа, яна чиқар. Гап у ёки бу персонажнинг марказда ўқиш-ўқимаслигида эмас, халқимизнинг маълум тарихий шароитдаги аҳволи, интилиш-савиясини ҳаққоний кўрсатишда. Юқоридаги факт шу жиҳати билан айниқса муҳим.

Азимбойга қайтайлик. Шоир Азимбойнинг хатти-ҳаракатини психологик планда очишга кўпроқ эътибор беради. У ўғли Қудратни Ҳазратдан — Дукчи эшондан тилаб олган. Шундан унинг бир умр ихлосманд муриди. Тақдирнинг тақозоси билан бу арзанда ўғил хизматкор Насриддиннинг онаси Ойчучукнинг сути билан катта бўлади. Қудрат ва Насриддин кўкалдош. Бинобарин, Азимбой Насриддинга ола қарай олмайди. Айниқса Қудрат

олдида. Қудрат ҳам Насриддин билан бирга ўсди. Насриддин туфайли Муса, Бойдарвиш каби камбағал-чоракорлар даврасида кўп бўлди. Бу жиҳатлар Азимбойнинг Дукчи эшонга ва Насриддинга муносабатини белгиловчи омиллардир. Шу сабабли, Дукчи эшон қўзғолони кўндаланг бўлганда, унинг қалбида давлат ва имоннинг шиддатли кураши кечади. Қизи Жаннат билан Насриддиннинг севгиси ҳақида эшитганида ларзага тушса ҳам, гоҳо хизматкорининг шаддодлигидан ғазабга тўлса ҳам бирдан ёниб кетмайди, ўзини босади. Зимдан иш қилади. У Насриддин билан шеър ва шоирлик ҳақида дилкаш суҳбатлар ҳам қуради. Насриддиннинг кўнглига шеър ва шоирлик меҳрини, сўнгроқ бутун умри давомида эзгу ва муқаддас бир армон бўлиб келган «Туркистоннома»ни ҳам солган ўша. Айни пайтда беайб Насриддинни қаматган, ўз қизи Жаннатнинг ўлимига сабаб бўлган ҳам Азимбой. Лекин у ҳамиятдан, инсоф-диёнатдан тамом йироқ эмас. Масалан, у тергов пайтида ўзи жўнатган Насриддин бошлиқ 30 йигитнинг дарагини эшитганда қалқиб кетади. Сири очилишидан эмас, йўқ, уларнинг тақдиридан ташвишга тушади. Ҳатто айбни ўзига олиб, уларни бўшатишни сўрайди. Бир юртга келиб, бош силаш ўрнига жабру жафо ёғдираётганларга қарши ўз фикрини очиқ айтади. Элнинг бош кўтарганини табиий, қонуний ҳисоблайди. Булар унинг синфий қиёфасини кўрсатишга халақит бермайди, аксинча, тўлақонли бўлишини таъминлайди. Шуни эсдан чиқармаслик керакки, Андижон қўзғолони миллий-озодлик ҳаракати эди. Миллий мустақиллик учун кураш эди. Бундай курашдан маҳаллий бойлар манфаатдор эдилар.

Азимбой даврининг пешқадам бойларидан. Дукчи воқеасининг оқибатлари, вайрон бўлган хонадонлар, бадарга қилинган юртдошлар уни ўйлантирмай қўймайди. Улар учун ўзини ҳам айбдордек ҳис қилади. Виждони қўзғалади. Шу жиҳатдан унинг қамоқдаги ўйлари, поезддан ўзини ташлаб ҳалок қилиши асосли ва таъсирчан берилган.

Қудратнинг ҳаёти драматик воқеаларга яна ҳам бой бўлди. Уқимишли, лекин табиатан қўрқоқ бу йигит Мингтепа фожиасини жаҳолатдан кўради. Жадидларга қўшилади. Хотини Гунчақиз билан мактаб очади. Сўнгроқ эса чинакам маърифатпарварга айланади. Ҳамза, Авлоний, Ажзий, Шакурийлар билан ҳамкорлик қилади. Лекин Насриддин айтганидек, «мактаб ўзи ризқи рўз бўлмас» эди. Қудрат ва Насриддин орасидаги эҳтиросли

Шаҳсларда халқимиз озодлик йўлининг ўзига хослиги, мураккаблиги яхши ифодаланган. Биргина маърифатнинг кифоя эмаслигини Қудрат 1916 йилда, яна бир фожиадан сўнггина англайди. Жиззахлик машҳур Суюнбойнинг биттаю битта қизига уйланган Қудрат ўз оиласи бошига тушган бахтсизликдан сўнг Шаҳрихонни ташлаб келиб улар билан турар эди. 1916 йил воқеасига у шу тариқа дуч келди. Жиззах халқи Қийли чўлига қувилган. Қудрат шу эл билан бўлишни истайди. Уларга талпинади, лекин қайнотасининг юзидан ўта олмайди. Уни ташлаб кета олмайди. Қайнотаси эса ҳовли-жойи, мол-дунёсига боғланган. Унинг ҳовлиси дахлсиз, подшоҳликнинг оқ туғи осилган. Бироқ 1916 йил алангаси ҳўл-қуруқни барабар бағрига олади. Оқ туғли ҳовли ҳам таланади. Гунчақиз булғаб ўлдирилади. Ногоҳ бу ҳодисанинг устидан чиққан Қудрат лол бўлиб қолади. Қўлида теша ушлаганча полковник ҳузурига жўнайди. Икки ўртоқ, икки душман — Пётр Иванов ва Қудрат юзма-юз бўладилар. Қонун ва адолат устида шиддатли ва шафқатсиз баҳс кетади. Уларнинг ҳар бири ўз адолат ва қонунини ҳимоя қилади. Қудрат қонунсизликдан иборат қонунни фош этиб ташлайди. Маҳаллий халқнинг — «сарт»нинг ҳам ўз уйида эркин яшашга ҳаққи бор эканлигини, у ҳам инсон эканлигини эҳтирос билан ҳимоя қилади. Романдаги гоят ҳаяжонли, драматик воқеалардан бўлган бу тўқнашув Қудратнинг ўлими билан тугайди. Уни Ивановнинг ўзи отиб ташлайди.

Учинчи авлод — Фарҳоднинг йигитлик йиллари инқилобга тўғри келди. Қудрат бир вақтлар ҳарбийга, ўша манфур поручик Ивановга ўчакишиб ўғлини Тошкентдаги кадет мактабига берган эди. (Бундан кейин у қаттиқ афсусланди, албатта.) Ота-онасининг фожиали ўлимидан сўнг Фарҳод Қудратнинг дўсти Авлонийга суяниб қолди. У туфайли инқилобчиларга қўшилди. Отаси ҳам, онаси ҳам инқилоб бўлди. Авлонийнинг қизи Ситоранинг муҳаббатини қозонди. Севди. Севилди. Туркистон инқилобини амалга оширувчилардан бўлди. Унинг душманларига қарши мардона курашди. Сўнг Москвада ҳарбий саркардалар мактабини битирди, чапдаст ҳарбий қўмондон бўлиб танилди.

Романда бу хил ўз ҳаёти ва ўз тақдирига эга бўлган, қиёфаси эсда узоқ сақланиб қоладиган образлар анчагина. Чунончи, Пётр Иванов, Иван Лапин, Валентина образлари ҳам тугал, ҳам ҳар томонлама пухта ишланган.

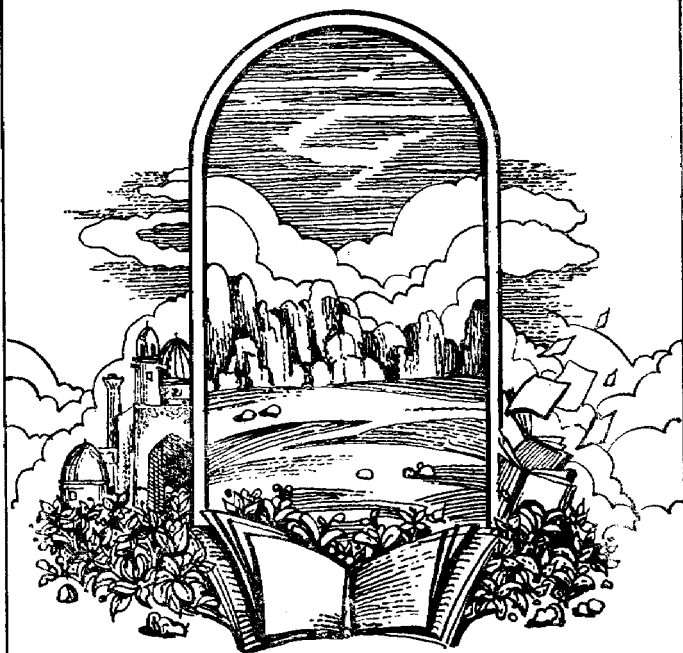
Биз кўпроқ асардаги бош масаланинг қўйилиши ва

ҳал қилинишига қаҳрамонларнинг ижтимоий қиёфасига, уларнинг тарихий асосларига тўхталдик. Романда маънавий деталлар, қаҳрамонлар шахсияти, халқимизнинг урф-адодлари, хос жиҳатларига оид топилмалар, назоратчилик ҳам борки, улар ҳақида бир мақола доирасида тўхтаб ўтиш қийин албатта. Шунингдек, романда поэтика нуқтаи назаридан ҳам янги нарсалар мавжуд.

Асар ўқишли ёзилган. Қўлланган йўл — гоҳ кенг эпик тасвир, гоҳ муваффақиятли лирик чекинликлар, гоҳ кинодраматургиямизга хос умумий манзарани бир ситра кўрсатиб, керакли лавҳани йирик планда бериш ўқувчини зериктирмайди. Реализм ва романтика уйғунлиги яхши таассурот қолдиради. Қизиқарли, мазмундор деталлар кўп. (Роман бошида 34 газлик Дукчи эшон минорасининг бир қишда тўсатдан қулаши ва Азимбой кўнглида нохуш ўйлар кечиши, 2-қисмда Насриддиннинг онаси уйига поручикнинг иона сўраб кириб, ошқовоғини кўтариб кетиши, Ойчучукнинг «кампирнинг ошқовоғига суяниб уришиб юрибсанми?!» дейиши, Қийлидаги тўй ва ҳоказо.)

Кўпинча асарлар, айниқса шеърий асарлар ҳажми ошган сайин шираси камайиб борар эди. Бунда шу нарса деярли сезилмайди. 8000 сатрли салмоқли роман айрим истисноларни ҳисобга олмаганда, бошдан-охиригача ўқувчини таранг ушлаб туради. Бу, шубҳасиз, жуда катта меҳнатнинг самарасидир. Муҳаммад Али унинг устида ўн йил меҳнат қилди. Жуда кўп бобларини қайта кўриб чиқди. 1-қисм кескин ўзгарди. Тўғри, асарда ишловни қиёмага етмаган ўринлар ҳам йўқ эмас. Бу асарнинг бадий қийматига маълум путур етказган. Айрим персонажлар ҳам такомиллаштириш нуқтаи назаридан ишлов талаб қилади. Масалан, Дукчи эшон портретидан улфворлик етишмайди. Ҳолбуки одамларга руҳий таъсир ўтказа олган, йўлга бошлаган одамда бу нарса бўлиши керак. Шунингдек, Насриддин ҳам 30 йигит билан Мингтепага боришда қўлга тушиб қамалади-ю, чиқиши билан бойларнинг қаттол душманига айланади. Буни ҳам олдиндан етиштириб келинса, (асослар етарли эди), сўнг қамоқдаги кечинмалари берилса, образнинг реалистик кучи ошган бўларди.

Шуларга қарамасдан, роман адабиётимизнинг тарихий-революцион мавзудаги муваффақиятли тажрибаларидан бири, истеъдодли шоиримиз Муҳаммад Алининг эса жиддий ютуғидир.

Акрам Каттабеков

ТАРИХ САБОҚЛАРИ

МУҚАДДИМА

«Инсониятнинг чинакам тарихини тарихчи эмас, санъаткор яратади»¹, деган эди социалистик реализм асосчиси М. Горький.

Дарҳақиқат, халқимизнинг узоқ ва яқин ўтмишини жонли турмуш манзараларида кўрсатиб бериш, унинг озодлик, тенглик ва адолатли тузум учун олиб борган тинимсиз кураши ва бу курашларнинг қонуний якуни Октябрь революцияси ғалабасини мадҳ этиш кўп миллатли совет адабиётининг фахрли вазифасидир.

Октябрь социалистик революцияси халқларимиз тарихий онгининг ўсишида жуда катта босқич бўлди. Инқилоб ғалабаси СССР халқлари тарихини янгича ёритиш билан бирга янгича тарихий фикрлаш учун ҳам кенг йўл очиб берди. Тарихда халқ оммасининг ҳал қилувчи роли ва жамият тарихи синфлар кураши тарихидан иборат эканлиги ҳақидаги марксистик ғоялар халқ онгига тобора кенгроқ синга бошлади.

Ўтмишни бадний акс эттириш халқнинг тарихда ўз ҳуқуқи ҳамда озодлиги учун кураш йўлини, унинг маданий ва маънавий бойликлар яратиш учун олиб борган кураш йўлини қайта жонлантириш, яъни ватанпарварликни куйлаш, тарбиялашнинг зарур воситаси ҳамдир.

СССР Ёзувчилар Союзининг 1984 йил 25 декабрда бўлиб ўтган юбилей Пленумида жуда ўринли таъкидланганидек: «Тарих асосида тарбиялаш — гражданликни, совет ватанпарварлиги, интернационализмни тарбиялашнинг муҳим воситаси бўлиб келди ва шундай бўлиб қолади. Адабиётда, санъатда тарихий мавзу ўзига хос тарзда қайта жонлантирилаётганлиги яхши иш. Ўтмиш тўғрисида жиддий, марксча-ленинча дунёқараш позициясидан туриб вазминлик билан гапира олиш маҳора-

¹ Горький М., Собр. соч., т. 27, М., 1953, стр. 33.

ли шу ишда муваффақият келтиражagini практика кўра-
тиб турибди»¹.

Миллий адабиётларда яратилган тарихий проза асарлари халқлар ўртасида тенглик ва дўстлик, уларнинг кўп асрлик озодлик курашида бирлик ва ҳамжиҳатлик ғояларини тарғиб этади, асрлар давомида турли халқлар томонидан яратилган миллий маданият бойликларининг такрорланмас хусусиятлари ва қирраларини очади, мазкур миллатларнинг тарихий тараққиёт жараёнини, уларнинг инқилобга келишдаги ўзига хос йўлини аниқлаб олиш имконини беради. Ўтмишнинг ҳозирги кун нуқтаи назаридан «қайта баҳоланиши», ўзлаштирилиши, пировардида, қардош халқлар адабиёти фалсафий-эстетик мундарижасининг кескин бойишига олиб келади. Худди ана шу сабабларга кўра, бошқа қардош адабиётларда бўлганидек, ўзбек адабиётида ҳам тарихий мавзу кенг ўрин эгаллаб келмоқда.

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, ўзбек совет адабиёти тарихида ўзига хос чўққи саналган асарларнинг аксариятида ўтмиш мавзун ёритилган. Ўзбек романчилигининг отаси А. Қодирийнинг гўзал асарлари «Ўтган кунлар» ва «Меҳробдан чаён», С. Айнийнинг «Дохунда» ва «Қуллар», Ойбекнинг «Қутлуғ қон» ва «Навойи», бугунги ўзбек ёзувчиларининг, жумладан, О. Ёқубовнинг «Улуғбек хазинаси», «Кўҳна дунё», П. Қодировнинг «Юлдузли тунлар», Мирмуҳсиннинг «Меъмор», Х. Тўхтабоевнинг «Қасоскорнинг олтин боши» романлари, Ойбек, А. Қаҳҳор, Н. Сафаровнинг автобиографик повестлари, А. Мухторнинг «Бухоронинг жин кўчалари» қиссаси ва бошқа асарлар ўзбек адабиётининг бугунги камолотини кўрсатади, уларда ўзбек халқининг узоқ ёки яқин ўтмишдаги ҳаёти, кураши ўзининг реалистик ифодасини топган.

Замонавийлик — тарихий романнинг ҳам қалби саналади. Тарихий асарда халқ ўтмишининг қайси бир даври қаламга олинмасин, ёзувчи материалга ўзи яшаб турган кун нуқтаи назаридан ёндашади. Чунки, адабиётшунос И. К. Горский ёзганидек, «Ўтмиш ҳақидаги хотиралар китобхонга шунчаки, улар бўлиб ўтганлигини билиб қўйиш учунгина керак бўлмай, балки бугунги кунни яхшироқ англаб етиш ва келажакни кўра билиш учун зарурдир»².

¹ «Совет Ўзбекистони», 1984 йил, 26 декабрь.

² Горский И. К. Исторический роман Сенкевича. Изд. Наука, М., 1966, стр 24-25.

Шунинг учун ҳам биз мазкур рисолада ўзбек адабиётида мавжуд бўлган тарихий проза асарларини батафсил таҳлил қилишга уринмай, диққатни кўпроқ уларнинг замон учун хизмати масаласига қаратамиз.

Рус ва бошқа қатор қардош халқлар адабиётида тарихий роман тараққиётининг хронологик очерклари ёзилган. Буларнинг орасида С. М. Петров, Ю. А. Андреев, Р. Мессер, А. И. Пауткин, М. Сиротюк¹ каби олимларнинг ишларини алоҳида таъкидлаш керак. С. Мирвалиевнинг «Ўзбек романи» китобида ўзбек тарихий романларининг маълум хронологик характеристикаси берилган. Шунингдек, А. Алиевнинг «Ижод ва изланишлар» китобига кирган айрим мақолаларда ҳам тарихий проза асарларини маълум тарихий-хронологик ўрганишга уриниш бор. 1980 йили СССР Ёзувчилар союзининг махсус йигинида «Ўзбек тарихий романлари муҳокамаси»нинг уюштирилиши, адабиётимиз ва танқидчилигимизда муҳим воқеа бўлди. Кўриниб турибдики, тарихий проза тараққиётининг босқичлари ва ривожланиши хусусиятларини умумлаштириш бугунги куннинг муҳим вазифаси бўлиб турибди.

Шу нуқтаи назардан, мазкур рисолаи ўзбек адабиётида тарихий проза тараққиётининг қисқа хронологик очерки деб қаралиши керак.

Тарихий прозамиз тараққиёти босқичларини ҳам умуман ўзбек совет адабиёти тарихи этаплари билан боғлиқ ҳолда ўрганиш, бизнингча, энг маъқул йўлдир. Прозанинг мазкур турини махсус ўрганган М. Қўшжонов, Ҳ. Еқубов, С. Мирвалиев, У. Норматов, П. Шермухамедов, Н. Худойберганов каби олимларнинг фикрича ҳам ўзбек адабиётида тарихий тематиканинг тараққиёти бир неча «тўлқин»лардан иборат. Булар— тарихий романинг дастлабки намуналари яратилган ва жанрнинг муҳим принциплари биринчи бор шаклланган 20-йиллар (асосан А. Қодирий ва С. Айний асарлари), тарихни акс эттиришда марксистик методологик ва реалистик принциплар чуқурлашган 30-40-йиллар (асосан Ойбек романлари) ва тарихий проза тараққиё-

¹ Петров С. М. Советский исторический роман. 2 изд. М., «Современник»; 1980, Андреев Ю. А. Русский советский исторический роман. Изд-во АН СССР, М.—Л., 1962; Мессер Р., Советская историческая проза, М., «Сов. писатель», 1962; Пауткин А. И. Советский исторический роман. М., Изд-во «Знание», 1970; Сиротюк М., Украинская исторична проза за 40 рокив. Киев, 1958.

тида илгари кўрилмаган жонланиш сезилган, жанрнинг бир қатор юксак намуналари дунёга келган сўнгги давр бўлиб, тадқиқ объектини шу тараққиёт босқичлари асосида ўрганиш унинг ички эволюциясини кузатиш ва замон билан алоқасини ёрқинроқ кўрсатиш имконини яратади.

Шуни таъкидлаб қўйишимиз лозимки, сўнгги давр тарихий прозасининг йирик муваффақиятлари бўлган Мирмуҳсиннинг «Меъмор», П. Қодировнинг «Юлдузли тунлар», К. Яшиннинг «Ҳамза», Ҳ. Фуломнинг «Мангулик» романлари «Тарихий ҳақиқат ва бадий маҳорат», «Олис юлдузлар жилоси» китобларимизда батафсил таҳлил қилингани учун сўнгги бобда бу асарлар хусусида маҳсус тўхталиб ўтирмадик.

ТАРИХИЙ РОМАН ХУСУСИДА БАҲСЛАР

Тарихий роман ўзи нима, унинг фақат ўзига хос бўлган жанр спецификаси мавжудми, деган масала ҳали-ҳамон турли мунозараларга сабаб бўлиб келмоқда. Бу табиий ҳол. Адабиёт тинимсиз ривожланмоқда, ҳар бир тараққиёт босқичи эса унинг жанр назариясига ҳам ўзига хос «тузатишлар» киритмоқда. Зеро, жанр белгилари ва чегараларини аниқлаб олиш—мавжуд адабий ҳодисаларни, асарларни таҳлил қилишда ўзига хос калит ролини ўйнайдикки, бу масалада муайян нуқтаи назарга келмай туриб, тарихий проза тараққиётининг очеркни яратиб бўлмайди.

Маълумки, тарихий роман замонавий роман ёки умуман роман билан бир қатор муштарак хусусиятларга эга бўлса-да, унинг ўзига хос специфик белгилари ҳам мавжуд. Хўш, жанрга хос бу специфик белгилар нималардан иборат?

Бу ҳақда фикр юритган олим ва ёзувчилар биринчи навбатда «Қандай асарларни тарихий деб аташ керак?» деган саволга жавоб излайдилар. Бу масалада гўё ҳамма нарса равшандек туюлади, албатта, ўтмиш ҳақида ҳикоя қилувчи асаргина тарихий бўла олади. Лекин бу жавобнинг ўзи яна шундай қонуний саволни юзага келтиради: ўтмиш билан бугунги куннинг, тарих билан замоннинг чегараси қаерда? Қайси аср, қайси йилдан нариёғини тарих, бериёғини ҳозирги замон деб ҳисоблаш зарур? Бу масалада нима ўлчов бўла олади: йилларми, воқеаларми?

Айтайлик, Улуғ Ватан уруши даври воқеалари бу-

гунги ёш авлод учун чинакам тарихга айланган. Лекин нега уруш темасида ёзилган асарларни тарихий роман, повесть дея олмаймиз? Бу саволлар ёзувчи ва танқидчиларнинг бир неча авлодини қизиқтириб келади.

Ёзувчи С. Злобин ўтмиш ва ҳозирги замонни бир жараён деб тушунишини айтиб, тарихни бугунги кунга қарши қўйиш ва унинг чегарасини излашни нотўғри деб топса¹, адабиётшунос И. К. Горский «узлуксиз жараён ичида ҳам узилишлар бор»лигини таъкидлаб, С. Злобинни ном ва тушунчани аралаштириб юборганликда айблайди. Бу фикрга ўзбек олими С. Мирвалиев ҳам қўшилади.

С. Злобинни танқид қила туриб, И. К. Горский ўзи ҳам чалкашликка йўл қўяди, унинг фикрича бугунги кунга нисбатан фақат тушунча нуқтаи назаридан ўтмиш бўлган тарих ҳақида ҳикоя қилувчи роман, агар у замонавий эмоция ва ҳис-туйғуларга асосланган бўлса, ярим тарихий, ярим замонавий роман бўлади, деб уқтиради².

Ёш ўзбек олими Б. Йўлдошев эса бундай таърифга «Тарихий-замонавий роман» деган термин ҳам ўйлаб топади³.

Албатта, масалани бундай ҳал қилиш жиддий хулосаларга олиб келиши қийин. Ёш тожик олими А. Бобоев эса «Бадий адабиётда тарих ва замонавийлик» деб номланган мақоласида бундан ҳам қўпол чалкашликларга йўл қўяди. У бизга тарихий романнинг қуйидаги «таснифи»ни таклиф қилади: «Баъзи асарларда биз тарихийлик, яъни тарихий тенденция билан, бошқаларида — историзм, яъни тарих элементлари (?) билан рўпара келамиз, учинчилари эса бутунисича тарихий воқеаларга бағишланган бўлиб, тўлиқ маънодаги тарихий романлардир»⁴.

Тарихийлик, историзм, тарихий романни бундай тушуниш билан бу мураккаб масалаларга бирон равшанлик киритиш амримаҳол, албатта.

Украин олими М. Сиротюкнинг тарихий романнинг

¹ С. Злобин. О моей работе над историческим романом. В сб. «Советская литература», Вопросы мастерства, М., «СП» 1957, стр. 145.

² И. К. Горский, Исторический роман Сенкевича. М., «Наука», 1966, стр. 18.

³ Б. Юлдашев. Узбекский историко-революционный роман, АҚД, Т., 1972, стр. 5.

⁴ «Дружба народов», 1970, № 2, стр. 253.

умумий хусусиятлари ҳақидаги қуйидаги фикрлари эътиборга лойиқ: «Ўтмиш ҳақидаги ҳар қандай асар ҳам тарихий роман бўлавермайди» деган тезисга асосланган олим ёзади: «Тарихий роман бошқа асарлардан шу хусусияти билан ажралиб турадики, у шунчаки қандайдир тарихни эмас, ҳар сафар конкрет тарихни, ўтмиш авлодларнинг конкрет тажрибасини акс эттиради. Бунинг устига реал тарих унинг учун фақат умумий фонгина бўлиб қолмасдан, балки унинг мазмунини ҳам ташкил этади, унга сюжет ва конфликт ҳам беради, қисқаси, тўлиқ унинг композицияси ва бадий тўқимасида намоён бўлади»¹.

Агар олимларнинг фикрларини умумлаштирадик, тарихий романнинг жанр хусусиятларини уч гурпуага ажратиш мумкин.

1. Бир гурпуа тадқиқотчиларнинг фикрича, тарихий романга асос қилиб олинган шахс ва воқеалар ҳужжатли асосга эга бўлиши лозим. Баъзилар олинган воқеалар миқёси кенг ва муҳим бўлиши керак, деб қўшиб ҳам қўядилар.

2. Бошқа бир гуруҳ тадқиқотчилар тарихий романнинг асосий белгиси сифатида воқеа ва қаҳрамонларнинг реаллигини эмас, балки материалга нисбатан автор қарашларини асос қилиб оладилар. Агар асар тарихий даврни ва жамият ҳаёти қонуниятларини тўғри акс эттиради, жонли қиёфалар ярата олса, документал ва фактик асос бор-йўқлигидан қатъий назар, бу — тарихий роман бўлади.

3. Учинчи тоифа олимлар фикрича, тарихий романнинг етакчи белгиси автор билан тасвир объекти, ўтмиш билан замон ўртасидаги дистанцияни тўғри кўрсата билишда. Уларнинг фикрича, тарихий роман — ўтмиш ҳақидаги ҳикоядир. Баъзилар бунга объект яқин ўтмиш бўлиши ҳам мумкин, лекин у албатта ўтилган этап бўлиши лозим деган фикрни ҳам қўшиб қўядилар.

Юқорида кўрганмиздек, олимларнинг аксарияти тарихий романнинг зарурий шarti сифатида унинг марказида тарихий реал шахс туриши лозимлигини таъкидлайдилар. Аммо нисбатан кейинги давр тадқиқотларида (Оскоцкий, Мирвалиев) бу нарса зарурий шарт саналмайди. Бу нима? Айрим кишиларнинг хусусий фикрими ёки тарихий жанр назариясига давр киритган ўзгаришми?

¹ «Радяньске литературознаство», 1961, № 6, стр. 32.

Шу муносабат билан тарихий романда реал шахснинг ўрни ҳақида бир оз тўхталиш лозим.

«Тарихий асарда улуғ сиймолар йўл-йўлакайгина кўрсатилиши мумкин». О. Бальзакнинг бу сўзларида XIX аср классик тарихий романчилигининг асосий қондаси акс этган. Тарихий роман асосчилари В. Скотт ва В. Гюгодан тортиб Л. Толстой ва А. С. Пушкин асарларигача бу фикрни тасдиқлайди.

Марказида буюк тарихий сиймолар ҳаракат қиладиган романлар совет адабиётининг новаторлик хусусияти бўлиб, у 20—30-йилларда Степан Разин, Пугачев, Болотников, Кюхельбекер, Радищев образлари яратилган асарлар орқали кириб келди. В. Скотт кенг тасвирланган оддий одамлар ва оддий воқеалар тарихий роман саҳифаларидан тушиб, улар ўрнига тарихнинг оламшумул, йирик воқеалари ва бу воқеаларда етакчилик қилган буюк кишилар саҳнага чиқдилар. Шунинг учун ҳам 30—40-йиллар ва ҳатто 50-йиллар адабиётшунослигида реал тарихий шахснинг киритилиши тарихий ромanning энг зарурий белгиси деб қаралди.

60-йилларга келиб бу талаб бир оз юмшаб, «халқ ва қаҳрамон» проблемаси етакчи ўринга чиқди. 70-йилларга келиб эса, реал шахс ромanning тарихий бўлиши учун зарурий шарт эмас, деган фикрлар пайдо бўлди. Буюк тарихий шахсларнинг ҳаёти ва фаолиятини акс эттириш тарихий-биографик роман зиммасига юклатилди. Албатта, тарихий романда шахс масаласига қарашнинг бундай эволюцияси ўзича содир бўлмаган бўлиб, жамият тараққиёти этаплари, ҳаётдаги ўзгаришлар, тарих, фалсафа фанларининг тараққий этиб бориши билан боғлиқ ҳолда ривожланди.

«Тарихий роман учун буюк тарихий сиймо образи шарт» деган талаб биринчи марта СССР Ёзувчиларининг II съездида (1956) К. Симонов докладда шубҳа остига олинди. Ёзувчи тарихий конкретлиликни таъминлашнинг биринчи шarti фақат буюк тарихий шахс образини яратиш деб тушуниш бир томонлама эканлигини таъкидлади. «Марказида ўтмишнинг буюк сиймолари турган тарихий романлар пайдо бўлиши қонуний ҳол,— деб таъкидлади К. Симонов,— лекин бу белгини принцип ва талаб даражасига кўтариш адабиётимизга зарар келтиради»¹.

¹ Второй Всесоюзный съезд советских писателей. Стенографический отчет. М., «СП», 1956, стр. 96.

Тарихий романда буюк тарихий сиймолар образини яратиш масаласида ҳозирги адабиётшунослик ва танқидчиликда ҳам икки қарама-қарши фикр мавжуд.

С. Петров, Л. П. Александрова, В. К. Цискаридзе каби бир гуруҳ олимлар ҳозир ҳам реал тарихий шахс образини яратиш тарихий романнинг муҳим шартини деб санайдилар.

Француз тарихий романи тадқиқотчиси Б. Г. Реизов, ёзувчи С. Злобин эса буюк тарихий шахс образини яратишни фақат «шахсга сиғиниш» иллати билан боғлаб, «тарихий романда буюк шахс авторнинг эркини бўғиб, унга фақат халақит беради, холос»¹, деган тезисни илгари сурадилар.

Бизнингча, ҳар иккала гуруҳ олимларининг ҳам фикрига қўшилиб бўлмайди.

Марказида буюк шахс турмаган романи тарихий деб ҳисобламаслик қанчалик нотўғри бўлса, ўтмишнинг буюк сиймолари образини яратишнинг ҳожати йўқлиги ҳақидаги фикр ҳам шунчалик асоссиздир. Буни миллий адабиётлар тажрибаси ҳам равшан исботлаб турибди. Айтайлик, ўзбек адабиётида «Фарғона тонг отгунча», «Меъмор», «Машъал» каби марказида реал шахслар турмаган тарихий ва тарихий-инқилобий романлар пайдо бўлиши қанчалик қонуний бўлса, «Улуғбек хазинаси», «Юлдузли тунлар», «Қасоскорнинг олтин боши», «Бухоронинг жинкўчалари» каби буюк ва машҳур сиймолар образи яратилган асарлар ҳам шунчалик зарур ва фойдалидир.

Бизнингча, бугунги тарихий прозада ўтмиш материалга ижодий ёндашишнинг кучайиши, ёзувчиларнинг тўқима фабула ва образларга кўпроқ мойиллик билдириши ҳамда шу асосда тарихий буюк шахслар образининг асарни ушлаб турувчи марказга айланмай қолганлигининг сабабларини бошқа томондан излаш керак. Бу ҳодисани бевосита адабиёт тараққиётининг ўзига хослиги ва хусусиятлари билан изоҳлаш, назаримизда, тўғрироқ бўлади. Бунинг сабабларини адабиётнинг структурасидаги ички ўзгаришлардан, мазмуннинг чуқурлашишидан, социалистик реализм методи имкониятларининг янги қирралари очилаётганлигидан ахтариш зарур.

¹ Б. Г. Реизов. Французский исторический роман XIX в. М., «Высшая школа», 1977, стр. 21.

Бугунги кунда роман фақат мазмун жиҳатдан эмас, балки шакл, структура нуқтан назаридан ҳам кескин ўзгаришларга учрамоқда. Жумладан, тарихий роман ичида ҳам эстетик чуқурлашиш содир бўлмоқда: бугунги ижодий эркинлик шароитида ёзувчи ўзини конкрет тарихий фактлар «исканжа»сига солиб қўйишни истамайди, унинг ижод қилгиси, учқур хаёлини ишга солгиси, тарихнинг бўш ўринларини тўлдиргиси, реал шахс биографиясига оид фактлар занжири билан боғланиб қолмай, умумлашган, типик характерлар яратгиси келади. О. Ёқубовнинг «Улуғбек хазинаси» романини эслаб кўринг. Асар шундай деб аталгани, Улуғбек образи яратилгани билан у романнинг бош ва етакчи қаҳрамони эмас. Ёзувчи аксинча, буюк мунажжим ҳақида тарихий ҳужжат тугаган жойдан ўз ҳикоясини бошлайди, кўплаб тўқима драматик саҳналар, ўнлаб жонли қиёфалар яратади. Санъаткор тарихий фактни ўзининг учқур бадиий фантазияси учун чиқиш нуқтаси қилиб олади ва тарихни ўзича «тўлдиради», унинг «авра»сини очиб кўрсатади.

Тарихий шахс образининг роман учун шарт бўлмай қолиши жанр турларининг ўсиши ва ички имкониятларининг кенгайиши билан ҳам боғлиқ. Тарихий романнинг тасвир диапазони кенгайган сайин у ўз ичидан мустақил турларни ажратиб чиқармоқда.

Жумладан, конкрет ҳужжатлар асосида битилган тарихий романларнинг ўзи тарихий-хроникал, тарихий-тадқиқот, тарихий-публицистик, роман-эссе, сиёсий роман каби ички турларга бўлиниб кетмоқдаки, булар ичида роман-биография ҳам ўзига хос ўрин эгаллаб, тарихий буюк шахслар ҳаёти ва фаолиятини жонлантириш тарихий романнинг худди мана шу тури зиммасига тушмоқда.

Хулоса қилиб айтганда, тарихий роман учун унинг марказида тарихий шахс туриши энг зарурий белги бўладиган вақт ўтди. Айни пайтда ўтмишдаги буюк сиймоларнинг жонли образларини яратиш тарихий романнинг фахрли ва масъулиятли вазифаси бўлиб қолаверади.

Тарихий романнинг асосий шarti—унда реал шахс ва реал воқеалар мавжуд бўлиши, деб қаралиши узоқ вақтлар айрим тўқима сюжет ва қаҳрамонларга асосланган асарларнинг жанрини белгилашда мунозара уйғотиб келди. Шу тариқа ўзбек адабиётида «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён», «Қутлуғ қон» романларини

тарихий роман дейишга кўпчилик ботинолмай келди. Уларнинг бирини тарихий-маиший, бирини тарихий-революцион роман деб аташ билан гўё масалани ҳал этгандай бўлдилар. Аслида эса «тарихий» эмас, «тарихий-революцион роман» деб белгилашнинг ўзида маълум мантиқсизлик мавжудлиги сир эмас. Терминологик чалкашлик шу даражага етдики, баъзи олимлар айрим асарларнинг жанр турини белгилашдан қочиб, уларни фақат «роман» деб атай бошладилар. Аксарият ҳолларда жанрнинг турлари тарихий романнинг ўзига қарши қўйилди. Жумладан, ҳатто С. Мирвалиев назарий чуқур ёзилган «Ўзбек романи» китобида, «Навой» тарихий романми ёки тарихий-биографик романми? деган мавзуда С. Панченко билан узундан-узоқ мунозара қилади¹. Бу ҳолат, агар таъбир жоиз бўлса латифадаги «Узумми, ангурми?» деб тортишган икки кишининг мунозарасини ёдга туширади. Улуғ танқидчи В. Г. Белинскийнинг таъкидлашича, романнинг икки тури мавжуд: тарихий ва замонавий роман. Буларнинг бирига кирмаган роман, албатта иккинчи турига киради. Жанрнинг бошқа тури йўқ ва уни ўйлаб чиқаришга ҳожат ҳам йўқ.

Бинобарин, тарихий роман ўзи алоҳида жанр эмас («тарихий жанр» деган термин асоссиз), балки роман жанрининг бир туридир.

Аmmo жанр тараққий топиши ва бойиб бориши билан романнинг бу кўриниши ичида яна янги турлар ажралиб чиқа бошлайди. Бу ҳодиса замонавий романга ҳам хос: «қишлоқ прозаси», «ишлаб чиқариш романи», «ҳарбий роман», «публицистик роман», «роман-эссе» ва ҳоказо. Худди шу тариқа мавзу, қўлланилган материал, образни ёритиш усулига қараб тарихий роман ҳам ўз ичида «тарихий-революцион», «тарихий-биографик», «тарихий-мемуар», «тарихий-маиший», «тарихий-хроникал» ва бошқа турларга бўлиниб кетади.

Лекин шунини ҳам таъкидлаш керакки, бу терминлар ва атамалар шартли характерга эга. Чунки бирон тарихий-биографик роман йўқки, унда социал проблемалар ҳам кўтарилмаган бўлсин, ёки давр колорити, маиший ҳаёт манзаралари яратилмаган тарихий инқилобий роман ҳам бўлмайди... Ҳатто тарихий-биографик асар инқилобий темага бағишланган бўлиши ҳам мумкин

¹ С. Мирвалиев. Ўзбек романи, 247—258-бетлар.

(масалан, «Ота», «Ҳамза» романлари). Жанр тури одатда қайси мавзу, хусусият бўриб туришига қараб белгиланади. Айтилик, тарихий шахс ҳаёти асарнинг бутун компонентларини тутиб турса, унинг сюжет ўзигини белгилаб берса, бу — тарихий биографик роман, асар инқилоб мавзуида бўлиб, яратилган қаҳрамон ва воқеалар (гарчи тўқима бўлса-да,) шу инқилобий давр қиёфасини яратишга бағишланган бўлса, бу сўзсиз тарихий-инқилобий асардир. («Қутлуғ қон», «Мангулик», «Чироқ».)

Ўзбек олимлари ҳам тарихий роман назариясига ўзларининг сезиларли улушларини қўшиб келмоқдалар. Бу борада С. Мирвалиев, И. Султон, Ғ. Қаримов, У. Норматов, М. Қўшжонов ўртоқларнинг фикрлари оригиналлиги билан диққатга сазовордир.

Тарихий романнинг жанр хусусиятлари С. Мирвалиевнинг «Ўзбек романи» деб номланган китобида анчагина чуқур ва атрофлича тадқиқ қилинган. Тадқиқотчи жаҳон ва кўп миллатли совет адабиётшуносларининг бу ҳақдаги энг характерли фикрларига суянган ҳолда тарихий романнинг туб жанр белгиларини кўрсатиб беришга уринади. Мазкур тадқиқотга қадар адабиётшуносликда ўзбек тарихий романчилиги Ойбекнинг «Навой» романидангина бошланган, деган фикр ҳукм сурарди. Жанр тўғрисидаги назарий фикрларни ижодий ривожлантирган ва миллий адабиётлар тараққиётидан асосли хулосалар чиқарган олим А. Қодирийнинг «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён», Айнийнинг «Дохунда», «Қуллар» ва Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романлари ҳам тарихий романнинг турларини ташкил қилиши ҳақидаги фикрни дадил ёқлаб чиқди.

Аммо, тарихий романнинг жанр хусусиятларини белгилашда мунаққид асосий эътиборни реал тарихий шахс образи масаласига қаратиб тўғри қилган ҳолда, жанрнинг бошқа специфик белгиларини ҳам шу даражада чуқур таҳлил қилганда, янада яхши бўлар эди.

Жанр ҳақидаги мунозара олимнинг кейинги китоби «Тарихийлик ва замонавийлик»да ҳам давом эттирилади. Жумладан, китобнинг «Тарихий-инқилобий эпопея», деб аталган бобида бир қатор ўзбек тарихий-революцион романлари таҳлил этилган. Аммо, афсуски, олим таҳлил қилган романларнинг биронтаси ҳам соф тарихий эпопеянинг жанр талабларига жавоб бера олмайди. Зеро, эпопеянинг ўзига хос талаблари мавжуд бўлиб, «Машъал», «Ота», «Хоразм» каби дилогия ва ҳат-

то тетралогияларни ҳам чинакам эпопея дейишга ҳуқуқ бермайди.

Эпопеяда қаҳрамонларнинг мураккаб ва чигал тақдирлари воситасида «ҳаракатдаги ва тараққиётдаги давр образи берилиши»¹, тарих эса узлуксиз жараён сифатида яхлит кўзга ташланиб туриши шарт.

Шу жиҳатдан қаралганда «Хоразм», «Ота», «Фарона зўлмат қўйнида» кўп томли романларида тарихнинг катта-кичик воқеалари бирмунча реалистик акс этган бўлса-да, уларда эпопеянинг бошқа муҳим хислати — ана шу воқеликни тарихнинг тараққиётдаги бир звеноси сифатида фалсафий идрок этиш етишмайди. Натижада барча сюжет линиялари бир ўқ атрофида бирлашмайди, пировардида эпопеянинг муҳим шарти — сюжет бирлиги ва стилистик бутунлик талаби бузилади.

Мунаққид эпопея деб кўрсатган «Ҳамза» романида сюжет қуриш принципining, материални уюштириш усулининг ўзи ҳақиқий эпопея яратишга монелик қилган. Чунки роман сюжетининг асосида бир шахс — Ҳамзанинг ҳаёти ва фаолияти туради. Ҳамза ҳаётининг ўзи драматик воқеаларга шу даражада бойки, ёзувчи 2-китоб ҳажмида бу материалдан чиқиб кетиб қўшимча сюжетлар ва тўлақонли ёрдамчи образлар яратишнинг имконини топмайди. Натижада Ҳамза образи ўз атрофини катта-кичик воқеаларни йиққан бош фокус нуқтасига айланади ва барча воқеалар шу бош сюжетга хизмат қилади.

Ваҳоланки, роман-эпопея тарих ижодкори халқ оммасининг умумлашган образини чизувчи, унинг тарихий фаолияти фалсафасини очувчи асар сифатида бири-бирдан кам салмоққа эга бўлмаган кўплаб образлар, ўнлаб тақдирларни қамраб олиши шарт. Бошқача айтганда, роман-эпопеяда биргина етакчи қаҳрамонни айириб кўрсатиш қийин. «Кўплаб инсонлар, характерлар, жонли фикрлар, ҳаяжонли изламишлар, жасорат, тушкунлик, иккиланиш, қатъий қарор, одамларнинг ўзаро мураккаб алоқаларининг узоқ йиллар давомидаги умумлашган тасвири — ҳақиқий роман — эпопеянинг сюжети мана шулардан ташкил топмоғи керак»².

¹ Ломидзе Г. Ленинизм и судьбы национальных литератур. М., 1974, стр. 196.

² Чичерин А. В. Возникновение романа-эпопеи. Изд. 2-е, М., 1975, с. 364.

Бу ўринда шуни ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, асарнинг роман ёки эпопеяга тааллуқли бўлиши унинг даражасини ҳам, адабиётдаги ўрнини ҳам белгилаб бермайди. Аммо уни таҳлил қилишда романнинг қайси турига тааллуқли эканлигини конкрет ва объектив белгилаб олиш муҳим калит ролини ўйнашини ҳам унутмаслик керак.

Профессор Ф. Қаримовнинг «Прозамизда тарихий тематика» номли мақоласида ҳам тарихий романнинг жанр хусусиятлари ҳақида бирмунча фикр юритилади. Олим тарихий романларни тематик жиҳатдан тарихий-революцион, тарихий-маиший, тарихий-хронологик ва бошқа турларга ажратади.

У. Норматов билан Н. Худойбергановнинг бу масалага қараши бир оз бошқачароқ. «Айрим мунаққидларимиз,— деб ёзади Н. Худойберганов,— қайси бир асар ўтмишдан олиб ёзилса, ўшани тарихий деб таърифлайверадилар». Олимнинг фикрича, соф тарихий романнинг «бош қаҳрамони қилиб... йирик тарихий шахс олиниб, у улугвор бурилишларни, катта ўзгаришларни қамраб оладиган воқеалар фонида очиб берилиши керак»¹. Шунга кўра, мунаққид Н. Сафаровнинг «Момақалдиरोқ» романини тарихий эмас, балки «тарихий-революцион» роман деб белгилайди.

Агар диққат билан қаралса, шу фикрнинг ўзида ички зиддият мавжуд: тарихий эмас, тарихий-инқилобий... демак, инқилобий бўлса-да, ҳар қалай замонавий эмас, тарихий эканлигини олим ўзи таъкидлаб турибди. Ахир бу ерда «тарихий» сўзи «оламшумул» ёки «буюк» маъносида эмас, «ўтмиш», «босиб ўтилган» маъносида келпти-ку!

Шунга кўра, бизнингча ҳам тарихий-маиший, тарихий инқилобий, тарихий-биографик асарларга умуман олганда тарихий романнинг турлари сифатида қараш тўғрироқ бўлса керак.

Айтайлик, «Қутлуғ қон» қандай роман? Агар у тарихий бўла олмаса, демак замонавий романми? Йўқ, албатта. У тарихий асар, айни пайтда тарихий романнинг тарихий-революцион турига мансуб. «Ҳамза»— тарихий роман, аммо унинг тарихий-биографик турига киради ва ҳоказо.

Лекин, шуниси ҳам борки, бу турларнинг ҳар қай-

¹ Н. Худайберганов. Виждон даъвати, Ф. Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1981, 149- бет.

сиси ўз табиати, поэтикаси, спецификасига эга ва уларни аралаштириб таҳлил қилиш ҳам баъзан нотўғри хулосаларга олиб келиши мумкин. Жумладан, Ғ. Қаримовнинг юқорида айтилган мақоласида «Улуғбек хазинаси», «Меъмор», «Юлдузли тунлар» каби тарихий романлар хусусиятларини ҳам «Қутлуғ қон» тажрибаси билан изоҳлаши, «Фарғона тонг отгунча», «Машъал» каби асарларни ҳам уларга қўшиб таҳлил қилишини принцип жиҳатдан тўғри деб бўлмайди.

Тарихий асарнинг жанр хусусиятлари масаласида профессор И. Султоннинг қарашлари ҳам алоҳида диққатга сазовор. Олим фақат илмий изланишлари билан эмас, балки бадиий ижоди билан ҳам бу масалага қатор янгиликлар олиб кирди.

«Мен асарнинг жанрини кўрсатганда,— деб ёзади олим «Тарих ва замонавийлик» мақоласида,— «тарихий» сўзини қўлламаслик тарафдориман. Оддийгина тарзда «роман», «повесть», «ҳикоя» ёки «драма» деб ёзаверган маъқул»¹.

Афсуски, мана шу фикрни И. Султон кенгроқ изоҳлаб бермайди ва шунинг учун ҳам уни дафъатан қабул қилиш қийин.

Лекин олим тарихий асарнинг бошқа бир қатор муҳим белгиларини объектив ва конкрет изоҳлайди: «Асар ҳақиқий маънода тарихий бўлиши учун,— деб ёзади у жумладан,— ўтмиш ҳодисалари билан бугунги кун ҳодисалари ўртасидаги боғланишни, алоқани топиш, ўтмишдан давримизга ҳамоҳанг, ҳозирги замон одамларига сабоқ бўла оладиган воқеалар, проблемалар танлаб тасвирланиши керак. Тарихий асарнинг энг муҳим аломатларидан бири шуки, унда ўтмишга янги бир давр мафкураси, эстетик идеали, ахлоқий-маънавий талаблари нуқта назаридан баҳо берилиши лозим»².

Дарҳақиқат, бошқа қатор белгилар орасида ўтмиш билан замонамиз ўртасидаги маънавий алоқани кўрсатиш бугунги тарихий роман тараққиётининг муҳим тенденциясидир.

И. Султон бугунги кўпчилик романларимизга хос бўлган тарихий буюк шахс образини яратиш борасидаги муҳим нуқсонни ҳам жуда ўринли таъкидлаб ўтади.

¹ «Гулистон», 1980, № 1, 17-бет.

² Ўша жойда, ўша асар.

«Менингча, бугунги кунда тарихий шахсларга муносабатимизда муҳим бир камчилик бор,— деб ёзади олим. Биз буюк кишиларни тасвирлаганда, бутун эътиборни уларнинг шахсига қаратамиз. Ваҳоланки, тарихни ҳаракатга келтирувчи куч — халқ. Буюк кишилар халқнинг манфаатларини, халқнинг орзу-интилишларини қай даражада ифода эта олган, рўёбга чиқара олган бўлсалар, фақат шу даражадагина буюқдир...

Энди ёзилажак асарларимизда меҳнаткаш халқ ҳаётининг ўзини, унинг интилиш ва орзуларини биринчи ўринда тасвирлашимиз керак. Ўшанда тарихий шахс ютқазилмайди, балки ютади. Буюк шахс, таъбир жоиз бўлса, тоғнинг чўққисига ўхшайди. Лекин биз фақат тоғнинг юксак чўққисини тасвирлаб қолмасдан, унинг ёйбағирларини, этакларию заминини ҳам тасвирлашимиз зарур. Ўшанда шу чўққининг чўққи эканлиги, чўққининг қанчалик баланд эканлиги маълум бўлади»¹. Жуда ўринли ва асосли фикр!

Агар кўп миллатли совет адабиётида яратилган тарихий проза асарлари мавзуга эътибор берилса, уларда мазкур миллат ҳаётида энг характерли бўлган воқеалар, халқ ҳаётидаги катта ижтимоий ўзгаришларни бошлаб берган бурилиш нуқталари қаламга олинади. Бу тарихий романнинг муҳим хусусиятларидан биридир. Шу нуқтаи назардан ўзбек тарихий романистларининг ҳам халқ ҳаётидаги тўрт давр: араб ва мўғул истилоси даври, XV аср — Шарқ уйғониш даври, 1916 йил халқ қўзғолонлари билан боғлиқ инқилоб арафаси ҳаёти, инқилоб ва ундан кейинги дастлабки йиллар (асосан интервенция ва граждандар уруши) даврларига кўп мурожаат қилиши характерлидир. Бу даврлар Урта Осиё халқлари ҳаётида чиндан ҳам муҳим бурилиш даврларидир.

Улуғ танқидчи В. Г. Белинский В. Скотт ва Ф. Купер тарихий романлари ҳақида гапириб, уларда авторларнинг тасвирланаётган воқеа ва қаҳрамонларга нисбатан «совуқ нусхачилар», «бетараф қайд этувчилар» позициясида туришларини танқид қилган эди. Совет ёзувчиси ўзи тасвирлаётган воқеа ва шахсларга ҳеч қачон бетараф қайд этувчи сифатида қарамайди. Марксча-ленинча методологик ва изчил партиявий принцип билан қуролланган совет ёзувчиси тасвирланаётган ҳар бир тарихий воқеа ва шахсга нисбатан ўзининг ёрқин

¹ «Гулистон», 1980, № 11, 18-бет.

илмий ва эстетик концепциясини ишлаб чиқадики, бу нуқтан назар бутун асардан қизил ип бўлиб ўтиб туради.

Ўтмишни қуруқ қайд қилиш эмас, балки юксак бадий маҳорат воситасида воқеаларни ҳаяжонли картиналарга, тарихий шахсларни жонли бадий тип даражасига кўтариш, романда бир бутун давр қиёфасини, давр типини яратишга эришилади.

Шунинг учун ҳам тарихий романда тарих ҳақиқати бадий ҳақиқат даражасига ўсиб чиқиши лозимлиги асосий шартлардан бири саналади.

Шундай қилиб, энг яхши совет тарихий романларига хос хусусиятлар: 1) Асарнинг объекти сифатида халқ ва жамият ҳаётида энг муҳим саналган даврлар, воқеалар ва кўзга кўринган шахслар ҳаёти олинishi; 2) тасвирланаётган давр ва ундаги воқеалар, тарихий шахсларга нисбатан ёзувчи илмий-эстетик концепциясининг бўртиб туриши лозимлиги, давр ижтимоий-сиёсий характеристикасини яратиш; 3) ёзувчи билан тасвир объекти ўртасида жамият тараққиётининг муҳим этаплари билан изоҳланувчи даврий масофанинг мавжуд бўлиши ва, ниҳоят, 4) тасвирланаётган воқеалар ва шахслар ҳаётининг чуқур бадий тадқиқ этилиши, тарихий ҳақиқатнинг бадий ҳақиқатга ўсиб чиқиши шарт эканлиги кабилар бугунги кун тарихий романларини баҳолашда асосий мезон бўла олиши мумкин.

«МОЗИЙГА ҚАЙТИБ ИШ КЎРИШ ХАЙРЛИ...»

Октябрь революцияси ҳар бир халқ сиёсий онгининг кескин ўсишини таъминлаш билан бир қаторда, янги турмуш чўққиларидан туриб энди узоқ ўтмишдек туюлган кечаги қора кунга бутунлай янгича қарашга, уни принципиал қайта баҳолашга ўргатди. Ҳаётнинг ҳақиқий инъикоси бўлишга даъват этилган ёш совет адабиёти ҳам мана шу янгича дунёқараш асосида тарихни баҳолаши ва бу орқали янги ҳаётнинг гўзаллигини, социалистик тузумнинг афзаллигини мадҳ этиши лозим эди.

Революциягача асосан ўзининг классик поэзияси билан машҳур бўлган ўзбек адабиётида 20-йилларга келиб реалистик прозанинг дастлабки намуналари пайдо бўла бошлади. Ҳ. Ҳ. Ниёзийнинг революцион шеърлари ва реалистик драмалари, А. Қодирийнинг романлари,

С. Айнийнинг халқимизнинг узоқ ва яқин ўтмишидан ҳикоя қилувчи қатор повесть ва романлари — баъзи буржуа шарқшунос олимлари айтганидек, «Замондан қочиш, ўзини ўтмишга уриш» туфайли туғилган эмас, балки бевосита революцион воқеликнинг конкрет тақозоси, ҳаётнинг ўзида мавжуд эҳтиёж, даврнинг зарурий талаби туфайли майдонга келган асарлардир. Улар социализм ғояларига хизмат қилишга астойдил бел боғлаган, ўтмишни революция ишига хизмат қилдира олган, унга партиявий ва объектив позициядан, бугунги кун кўзи билан қарай олган сўз санъаткорларининг юрак қўри билан яратилгандир.

Шу нарса характерлики, қардош халқлар адабиётининг аксариятида катта проза — роман жанри тарихий темани ишлашдан бошланади. Жумладан, ўзбек совет адабиётида ҳам шундай бўлди. Бунинг ўзига хос объектив ва субъектив сабаблари бор, албатта. Бизнингча, ана шундай сабаблардан бири ва асосийси ёзувчиларимизнинг халқимиз ўтмиш ҳаётини объектив акс эттириш орқали бугунги бахтиёр турмушни тасдиқлашга интилишидир. Санъаткор ўтмишни замонга қарама-қарши қўйиш орқали бугунги куннинг афзалликларини мадҳ этади. Революциядан кейинги дастлабки йилларда ҳали янги воқеликнинг моҳиятига чуқур сингиб кирмаганлик, унинг ўз ички қонуниятлари, конфликтлари, коллизияларини ҳали тўлиқ англаб етмаганлик, ҳали материалнинг нисбатан «янги», «ўзлаштирилмаган» эканлиги ҳам маълум маънода ёзувчиларимизнинг кўпроқ ўтмиш материалига «оғиб» кетишига сабаб бўлган бўлиши мумкин. Ўтмишни тасвирлашда ёзувчига «қулай» томони шуки, бу воқеалар бўлиб ўтган, маълум маънода «тинган», яқун маълумлиги ёзувчи учун катта сюжетлар қуришни осонлаштиради.

Шу ўринда В. И. Ленин билан М. Горький ўртасида бўлиб ўтган муҳим бир суҳбатни эслаш фойдадан холи эмас. М. Горький ўзининг 1902—1905 йиллар революцион воқеалари ва савдо буржуазияси уч авлоднинг тақдири ҳақидаги «Артамоновлар иши» асарини ёзишга тайёрланиб юрган чоғида, бу мақсадни В. И. Ленин билан ўртоқлашди. Бу асарда революциянинг кишилар тақдирида ўйнаган роли ва уларнинг революция тақдиридаги иштироки ҳақида ҳикоя қилмоқчи эканини айтади. Шунда Ленин ўйлаиб туриб: «Ажойиб мавзу, албатта — ўта мураккаб ҳам, анчагина вақтни талаб қилади. Лекин мен аминманки, сиз бунинг уддасидан

чиқасиз. Лекин бир нарсага хавотирдаман.— Сиз уни нима билан тугатасиз? Ҳали воқелик Сизга асар якуни учун материал бермаяпти. Йўқ, бу асарни инқилобдан кейин ёзиш керак»¹— дейди.

Революциядан кейинги дастлабки йиллар ҳаётини ва бунинг ёзувчилар томонидан бадий ўзлаштирилишини ҳам мана шунга ўхшатса бўлади. Кўпчилик ёзувчилар ҳали янги тузумнинг моҳиятини, ички қонуниятлари ва мақсадларини тўлиқ англаб етмаган ва шу туфайли хали катта жанрларда бу мавзуга дадил қўл ура олмас эдилар².

Аҳамияти биринчисидан кам бўлмаган иккинчи сабаб, бизнингча, ўша давр адабиётининг объектив қонунияти билан изоҳланади. Бу адабиётда реализмнинг шаклланиб етилганлиги билан боғлиқ. Бундай пайтда конкрет тарихий фактга асосланган бадий адабиёт мисли кўрилмаган новаторлик ролини касб этади. Санъаткорларнинг конкрет воқеалар ва шахслар билан қизиқиши, асарларида тарихий фактлар билан иш кўришга ўрганиши уларнинг ижодида реализмнинг муҳим белгиси бўлган тарихийликнинг кучайишига олиб келади.

Адабиётшунос олим Р. Бекмуҳамедовнинг жуда ўринли сўзлари билан айтганда: «Бизнинг кўз олдимизда социалистик реализм шаклланишининг дастлабки даври намён бўладики, бу этап унғача бўлган курашларнинг инерцияси билан, ўтмишни янғича баҳолаш ва шу ўтмишнинг зарраларни бугунги кундан излаб топишга бўлган қизғин интилиш билан изоҳланади»³.

Ўзбек адабиёти учун хос бўлган бу муҳим хусусият кўпчилик Ўрта Осиё адабиётлари учун ҳам муштаракдир.

Бунинг устига совет ҳокимиятининг дастлабки йиллариданоқ партия ва ҳукуматимиз тарихни марксистик тушуниш ва тушунтиришни кенг пропаганда қилишни бошлаган эди. Коммунистик партия адабиёт соҳасида ҳам ўтмишдаги революцион ҳаракатларнинг тарихий аҳамиятини оммага чуқурроқ сингдиришга чақирди.

¹ Горький М. Собр. соч. в 30-ти томах, М., 1953, т. 24, стр. 42.

² Албатта бу инқилобдан кейин дастлабки йилларда замонавий мавзуда асарлар яратилмади деган гап эмас. Поэзияда ва прозанинг кичик жанрларида замонавий мавзу жуда кенг ишланмоқда эди.

³ «Вопросы литературы», 1965, № 8, стр. 49.

Ҳали 1919 йилдаёқ «Давлат ҳақида» номли лекциясида Спартакдан тортиб то декабристларгача, XIX аср 70-йилларининг революцион различинелари, 1905 йил ҳаракатининг қурбонлари билан фахрланиш зарурлигини таъкидлаган эди. Ёш совет мамлакати иқтисодий жиҳатдан энг қийин кунларни кечираётган 1918 йилда Марказий Комитет алоҳида хизмат кўрсатган буюк тарихий шахсларга элликта ҳайкал ўрнатиш масаласини муҳокама қилган эди. Степан Разин, Герцен, Пугачев, Чернишевский каби озодлик ҳаракати намоёндаларининг юбилейлари умумхалқ байрамига айланиб кетди.

Марказий Комитетнинг «Қишлоқ кутубхоналари ва уларни оммавий адабиётлар билан таъминлаш тўғрисида»ги 1925 йил сентябрь қароридан инқилобий беллетристика ичида «тарихий повестлар ва биографиялар тарихий билимни пропаганда қилишнинг муҳим воситаси»¹ эканлиги айтилган эди.

М. Горький ўзининг «Санъат тарихи инсценировкаси» номли мақоласида ўтмишнинг ўрнатқ оладиган саҳифаларини имкони борича кўпроқ ёритиш, лекин уни ёритишда «тарихий ҳақиқатга изчил амал қилиш лозим»² деб уқтиради. Бу мақола тарихни марксистик позициядан ёритишни ўрганаётган ёзувчиларимизга катта ёрдам берди. Совет тарихий романи асосчиларидан бири А. П. Чапигиннинг ёзишича, Горький «Қитобхон тарихий романни севади. Тарихий роман ўтмишни ўрганишни осонлаштиради»³, деб кўп таъкидлар эди.

Совет ҳукумати ўз ижодий принципларини социализм учун кураш билан узвий боғлаган ёзувчиларни ҳар тамонлама қўллаб-қувватлади.

Халқнинг янги тузум бунёд қилишга олиб келган кўп асрлик озодлик курашини тасвирлаш, замонавийликни ўтмишнинг қонуний давоми, тарихни эса узлуксиз жараён сифатида тасвирлаш, умуман адабиётнинг ва айниқса, тарихий асарларнинг марказий масаласи бўлиб қолди. Албатта, бу улкан вазифалар ҳеч қандай тўсиқсиз ва камчиликсиз амалга ошди дейиш, хато бўлар эди. Бундай камчиликлар бўлишининг сабабларидан бири ҳали тарих фани кенг ривож топмаган, ёш адабиётлар вакилларининг тарихни марксистик позициядан

¹ Иванов И. Из истории борьбы за высокую идейность советской литературы, М., ГИХЛ, 1953, стр. 94.

² «Звезда», 1937, № 6, стр. 8.

³ Чапигин А. Продолжаю писать исторический роман. «Книга и пролетарская революция», 1936, № 10, стр. 157.

принципиал «қайта баҳолашни» (Горький) ўз ижодларига тўлиқ сингдира олмаганликлари бўлса, иккинчидан, ёш совет адабиётининг революцион ҳаракатни ва синфий курашни тасвирлашда етарли тажрибага эга бўлмаганлиги ҳам анча қийинчилик туғдирар эди. Бу соҳада ҳам совет адабиёти ўзига янги йўл очиши лозим эди.

Илғор реалистик традицияларга эга бўлган рус совет адабиётида ҳам том маънодаги реалистик тарихий проза, жумладан, ўтмишни партиявий позициядан бадий тадқиқ этган романлар 20-йилларнинг ўрталаридан ўзининг мукамал намуналарини берди. Бошқа қардош адабиётларда ҳам шундай ҳолни кузатиш мумкин. Жумладан, шу жиҳатдан ўзбек адабиётининг ички ресурслари, миллий традициялари ҳақида гапирадиган бўлсак, классик адабиёт намуналари ва 20-йилларда кўплаб яратилган халқ оғзаки ижоди асарлари ҳам («Очилдов», «Амир қочди», «Келиной» каби достонларда ўтмишдаги халқ ҳаракатлари ҳам тасвир этилади) бадий ва ғоявий жиҳатдан катта аҳамият касб этган бўлса-да, айниқса, синфий курашларнинг реалистик тасвирини беришда муносиб андоза бўла олмас эди. Уларда халқнинг баҳодирона кучига ишонч, келажакка некин қараш билан бир қаторда, халқ ҳаракатидаги стихияни мадҳ этиш устун туради. Реалистик прозанинг шаклланишида халқ дostonлари муҳим аҳамият касб этади, улардаги стихияли ҳаракатларга бошчилик қилган кишилар фаолияти ва шахси билан фахрланиш, қойил бўлиш, уларнинг хусусиятларини кўтаринки романтик руҳда бўрттириб тасвирлаш, халқ ҳаракатида революцион онглиликнинг родини тўлиқ тушуниб етмаслик каби хусусиятлар ўтмишга мурожаат қилган ёзувчи ижодига таъсир этмай иложи йўқ эди.

20-йиллар адабий жараёни ҳақида гапирганда, яна бир муҳим ўринга эътибор бериш лозим. Жамият тараққиётига, тарихий жараёнга марксистик позициядан қараш ва баҳолаш ҳамма адабиётларда тенг бўлмаганидек, бир адабиёт ичидаги ёзувчилар томонидан ҳам бирдай ўзлаштирилган, деб бўлмас эди. Совет позициясида турган кўпгина ёзувчилар адабиётга суқилиб кирган синфий душманлар — буржуа миллатчиларига қарши курашибгина қолмай, улар ўзларидаги «ички душман», яъни янги типдаги совет ёзувчиси бўлишга ҳалақит бераётган эски психология қолдиқлари, ҳаётий

ҳамда методологик билимнинг ётишмаслиги, янги воқеликнинг туб моҳиятини ҳали чуқур идрок этиб олмаганлик, реалистик методнинг ўзлаштирилишига халақит берадиган эски традициялар таъсири, баъзан эса ғоявий позицияларни асарда аниқ ифода эта олмаслик каби ички иллатларга қарши ҳам онгли кураш олиб борганлар. Бу нарса ўтмиш ҳақида асар ёзувчи санъаткор учун, айниқса, зарур эди.

Уша даврда бу иллатларнинг мавжуд бўлиши табиий ҳол эди, албатта. Мураккаб, қарама-қаршиликларга тўла НЭП даври ҳукм сурмоқда эди. Хусусий капиталистик ташаббуснинг яна жонланиши фақат совет позициясида ҳалол турган партиясиз зиёлиларнинг эмас, ҳатто тажрибали актив партия аъзоларининг ҳам баъзан иккиланиб қолишига сабабчи бўлди. Бу салбий таъсир кўпгина асарларга тушқунлик руҳи хавф солишига олиб келди. Бу то доҳий В. И. Лениннинг узоқларни кўзлаган доно планининг ҳақ эканлиги амалда исбот бўлгунча давом этди. Мамлакатни индустрлаштириш, коллективлаштиришдаги улкан муваффақиятлар, биринчи беш йилликнинг муваффақиятли якуни, СССР халқлари маънавий-сиёсий бирлигининг мустаҳкамланиши, ташқи сиёсатда қўлга киритилган қатор муваффақиятлар иккиланишни бошидан кечираётган ёзувчилардан бири эрта, бири кеч бўлса ҳам, улар совет ҳокимиятининг, коммунистик идеяларнинг ҳақлигига тўлиқ ишонч ҳосил қилишига олиб келди. Уларнинг онгида юз берган бундай ғоявий бурилиш асарларида ҳам яққол акс этди.

20-йиллар адабий жараёнининг биз юқорида таъкидлаган айрим моментларнинг ўзигина бу давр адабиётининг ютуқ ва камчиликлари ҳақида сўз юритганда, уларни давр ижтимоий-сиёсий, маданий ва миллий ҳаёти билан узвий алоқада таҳлил қилиш лозимлигини, айрим ҳолатларни умумий «контекстдан» ажратиб ўрганиш баъзан нотўғри хулосаларга олиб келиши мумкинлигини кўрсатиб турибди.

Ўзбек адабиётида реалистик роман жанрининг биринчи намунаси А. Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романи ана шундай маданий ва адабий вазиятда дунёга келди.

«Мозийга қайтиб иш кўриш хайрли дейдилар,— деб ёзади А. Қодирий ўзининг нима учун ўтмиш мавзуга мурожаат этганлигини изоҳлаб.— Шунга кўра мавзунини мозийдан, яқин ўтган кунлардан, тарихимизнинг энг

кир, қора кунлари бўлган кейинги «хон замонлари»дан белгиладим»¹. Ёзувчининг бу гаплари изоҳга муҳтож эмас. У энди бутунлай янги ҳаёт қуришга киришган халққа унинг зулматга чулганган ўтмиш ҳаётини эслатмоқчи, шунинг учун ҳам онгли равишда мавзунини «тарихимизнинг энг кир, қора кунлари бўлган кейинги «хон замонлари»дан белгилайди. Ёзувчининг бу сўзлари унинг ўша пайтлариёқ ўтмиш билан замон алоқасини илғаб олганлиги, тарихга янгича қараш, уни янгича баҳолашнинг ва тасвир объекти қилиб олинган ўтмишга ёндашишда, ҳали эмоционал формада бўлса-да, конкрет тарихий концепциянинг шаклланиб келаётганлиги ҳақида гапириш имконини беради.

Тўғри, санъат асарини баҳолашда автор айтмоқчи бўлган ғоя эмас, балки асарда ўз ҳолича айтилган ғоя биз учун бирламчи асос бўлиши керак. Лекин шунга қарамадан, авторнинг ўз олдига қўйган мақсади, бу ўринда унинг тарихни баҳолашда белгиланган субъектив концепцияси ҳам ўқувчи учун, айниқса, тадқиқотчи учун жуда катта аҳамиятга эгадир. Бу нарса фақат асар ғоясини очишда ўзига хос калит, уни таҳлил қилишда асосий нуқта бўлгани учунгина аҳамиятли эмас. Ёзувчининг дастлабки «ибтидоий» ғояси, план ва мақсадлари имконият ва унинг амалга ошиши ўртасидаги нисбатни, санъаткорнинг ғоявий позициясини ва шу орқали ижодининг асосий йўналишини белгилаб олиш имконини беради. Маълумки, ёзувчи позициясини бу жиҳатдан равшанлаштириш унинг ижодига ёндашишнинг ўзига хос критериясини белгилаб беради.

А. Қодирийнинг таржимаи ҳоли унинг ўз талантини ва бутун кучини халқ манфаатлари йўлида фидо этишга тайёр бўлганлигидан ва ўз эътиқодларига комил ишонч билан қараганлигидан дарак беради. Худди шу нарса — халқ манфаатлари тарафида туриш, халқнинг ноёб ҳис-туйғуларини қадрлаш, большевистик партия ва унинг сиёсатига юксак ишонч билан қараш унинг революция йўлидан дадил боришини таъмин этди.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, ҳали энди оёққа тураётган, классик адабиёт ва фольклор анъаналаридан ҳали узоққа чиқиб кета олмаган ўзбек совет адабиётига европача роман жанрини дадил олиб кириш

¹ А. Қодирий, Утган кунлар, Тарихий роман, ЎзССР Давлат бадний адабиёт нашриёти, Т., 1958, 1-бет. Бундан кейинги парчалар ҳам шу нашрдан олинади.

«ҳавасида жасорат этган, ҳаваскорлик орқасида кеча-диган қусур ва хатолардан чўчиб» ўтирмаган А. Қодирийнинг бу ижодий жасорати ва унинг муваффақиятли якуни — «Ўтган кунлар» реалистик романи 20-йиллар адабиёти учун мисли йўқ новаторлик бўлиб, унинг тараққиётида бутунлай янги этапни бошлаб берди.

«Ўтган кунлар» романи XIX асрнинг биринчи ярмида феодал Туркистондаги ҳаёт ҳақида ҳаққоний тасаввур беради. Езувчи романдаги бош қаҳрамонлар: Юсуфбек, Отабек, Кумуш ҳаёти мисолида улар яшаган муҳитнинг реал картинасини яратади.

«Ўтган кунлар» романининг жанр хусусиятлари асар пайдо бўлган даврдан то ҳозирги кунларгача қатор мунозараларга сабаб бўлиб келди. Бу мунозаралар давомида «Ўтган кунлар»нинг биринчи ўзбек тарихий романлардан эканлигини тан олмаганлар ҳам топилди. Улар асарнинг тўқима фабулага асосланиб яратилганини асос қилиб, унда конкрет тарихий воқеалар ва шахслар ҳаёти композицион марказни ташкил этмайди, шунинг учун ҳам тарихий роман бўла олмайди, деган фикрни илгари сўдилар.

Романнинг жанр хусусиятларини батафсил таҳлил этган таниқли олим С. Мирвалиев ўзининг «Ўзбек романи» китобида «Ўтган кунлар» ўзбек тарихий романининг биринчи йирик намунаси эканлиги ва у ўзбек классик адабиёти дostonчилиги, шунингдек прогрессив араб ва ғарб романчилиги таъсирида дунёга келганлигини асослаб, катта хизмат қилган. Галдаги вазифа «Ўтган кунлар» тарихий романнинг қайси турига мансуб эканлигини аниқлашдан иборат эди. Адабиётшунос М. Маҳмудов ўзининг «Талант ва ижод фалсафаси» китобида бу фикрни маълум маънода ривожлантирган. Танқидчи тарихий роман эканлиги исбот этилган бу асар жанрнинг қайси ички турига (тарихий-ижтимоий, тарихий-биографик, тарихий-психологик, тарихий-маиший ва ҳоказо) мансуб эканлиги устида фикр юритади ва асарда автор ғояси ҳамда сюжет хусусиятлари таҳлилидан келиб чиқиб, ёзади: «Ўтган кунлар» романида ёзувчининг ижодий ниятига кўра муҳаббат, ишқий дoston сюжети марказий ўринни ташкил этади. Зотан, ёзувчи ҳам асар муқаддимасида шуни таъкидлайди: «Модомики, биз янги даврга оёқ қўйдик, биз ҳар бир йўсинда ҳам шу янги даврнинг янгиликлари кетидан эргашамиз ва шунга ўхшаш дostonчилик, романчилик ва ҳикоячиликларда ҳам янги асарлар яратишга, халқимизни шу

замоннинг «Тоҳир ва Зухра»лари, «Чор дарвеш»лари, «Фарҳод ва Ширин» ҳамда «Баҳромгўр»лари билан та-ништиришга ўзимизда мажбурият ҳис этамиз». Шу ка-би кузатишлардан мунаққид қўидаги хулосага кела-ди: «Аслида, «Ўтган кунлар» тарихий-ишқий, онлавий роман жанрига киради». Танқидчи ўз фикрини шундай асослайди: «Чунки роман сюжетида барча воқеалар, жумладан, муҳим тарихий воқеалар ҳам оила, муҳаббат, инсоний туйғулар, шахс эркинлиги мавзуини очишга хизмат қилади. Ёзувчининг халқ, миллат тақдири ҳа-қидаги чуқур ўй-ташвишлари, орзу-умидлари ҳам фео-дал бошбошдоқлик даврида инсоннинг пок, эзгу туй-ғулари, соф муҳаббатига, бахтга интилишларининг поймол этилиши ғоялари билан қўшилиб кетган. Ёзув-чи тўплаган барча ҳаёт материали, унинг барча ҳаё-тий кузатишлари, асар сюжетининг барча элементла-ри — характерлар, портретлар, пейзаж, диалог — ҳам-маси шу ниятни очишга бўйсундирилган»¹.

Бизнингча, бу фикрнинг анчагина асосли жиҳатлари ҳам, шу билан бир қаторда мунозарали ўринлари ҳам бор. Асосли томони шундаки, назаримизда, танқидчи ёзувчининг ғоявий ниятини ва асарнинг бош мавзуини анча тўғри белгилаган. Дарҳақиқат, ёзувчининг ўз сўз-ларидан ҳам, асар сюжетининг бевосита таҳлилидан ҳам шу нарса аниқлашадикки, у Отабек ва Қумушбибининг бахтсиз севгиси ҳақида янги шаклдаги «достон» битмоқ-ни кўзлаган. Бош мавзуни бу каби аниқлаб олиш ай-рим танқидчилар томонидан ёзувчи олдига ортиқча та-лаблар қўйишни чеклайди.

Мунаққид фикрининг мунозарали томони шундаки, у асар жанрини белгилашда яна конкретликдан узоқла-шади. У «Ўтган кунлар»ни О. Бальзакнинг «Хусусий ҳаёт саҳналари» туркум асарлари қаторига қўшиб, уни аввал «тарихий-ишқий, оилавий» деб атаган бўлса, кей-инроқ келиб, «тарихий-маиший, ишқий-саргузашт ро-ман» деб номлаб, масалани яна чалкаштириб юборади.

Биринчидан, совет тарихий романчилигида «тари-хий-ишқий роман» деб тур сифатида ажратилмайди. Бу мавзу ҳам халқ маиший ҳаётининг муҳим бўлаги тас-вири сифатида «тарихий-маиший» (историко-бытовой) роман турига киритилади. Иккинчидан, севги-муҳаббат

¹ М. Маҳмудов. Талант ва ижод фалсафаси. Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1976, 103—104-бетлар.

мавзуи «Ўтган кунлар»да фақат маиший картина тариқасида берилган дейиш ҳам унчалик тўғри эмас. Романда бу мавзу кенгроқ маъно — ижтимоий мазмун касб этади. Айтайлик, Л. Толстойнинг «Уруш ва тинчлик» эпопеясида Андрей Болконский ва Наташа Ростова севгилари линияси қандай аҳамият касб этса, А. Қодирий романида ҳам Отабек ва Қумушбибнинг муҳаббат саргузаштлари худди шундай аҳамият касб этади. Яъни, иккала санъаткор ҳам қарама-қаршиликларга тўла феодал тузуми ва адолатсиз урушлар шароитида оилавий бахт инсоннинг ўз хоҳиш ва иродасига боғлиқ эмас, оилада — жамиятнинг кичик бир ячейкасида — даврнинг бутун зиддиятлари ўзининг аксини топади, демоқчи бўладилар. Иккала асарда ҳам ўзига тўқ синф вакиллари севгисининг фожиаси бу зиддиятни янада бўрттириб кўрсатиш имконини берган.

Шу тариқа, А. Қодирий Отабек ва Қумуш фожиасини замон, давр фожиаси даражасига олиб чиқади. Бу хусусият романга ўткир ижтимоий мазмун бағишлайди ва асар оддий «маиший роман» доирасидан чиқиб кетади. Мана шу жиҳатларни ва романга тарихий реал ёки тарихга ҳамоҳанг воқеаларнинг кенг жалб этилганлигини, бу эса ўша давр ижтимоий ҳаёти ҳақида кенг тасаввур беришини ҳисобга олиб, «Ўтган кунлар» тарихий романнинг «тарихий-ижтимоий» («историко-социальный») турига киради, деб белгилаш мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз.

«Ўтган кунлар»нинг ўзига хос тарихийлиги ҳақида ҳам гапириниш лозим. А. Қодирий ўз асарида тасвирламоқчи бўлган давр ҳаётини жуда яхши билади. Ёзувчи кўплаб хонлар замонини бошдан кечирган отаси Қодир бободан жуда кўп қизиқарли фактлар эшитади. Бундан ташқари А. Қодирий Худоёрхоннинг охириги хотинларидан бири Розия ойим билан учрашади ва Қўқонда бир ой қолиб, ундан кўпгина қизиқарли ва характерли эсдаликлар ёзиб олади. Ёзувчи Қўқон хонлигининг сўнгги даврига оид кўпгина бошқа манбаларни ҳам синчиклаб ўрганайди. Шунинг учун ҳам ёзувчида бу ҳақда роман ёзиш нияти революциядан олдин туғилган бўлса-да, бу ишни фақат 20-йилларда, яъни роман учун атрофлича материал тўплаганига ишонч ҳосил қилгандан кейингина бошлади.

Аммо А. Қодирий асарни ёзишга киришар экан, тарихий фактлар занжирига, аниқ тарихий воқеалар хронологиясига эмас, балки кўпроқ роман фабуласига,

тўқима картиналар ва тўқима қаҳрамонлар яратишга мойиллик билдиради. У Отабек ва Кумушнинг бахтсиз севгиси саргузаштларини тасвирлашда ўзини тарихий фактлар тазйиқи билан чеклаб қўйишни истамайди. Ўқувчига тарихнинг фактлар ичида яширин қолган ички томони ҳақида тасаввур бериш учун шу усул анча қўл келади. А. Қодирий ижодидан бошланган ўзбек тарихий романларида кўпроқ тўқима сюжет ва тўқима қаҳрамонларга мойиллик ҳозирги тарихий прозамизнинг ҳам асосий хусусиятларидан бири бўлиб қолмоқда.

Албатта, бундан тўқима сюжет ва қаҳрамонларга асосланган асарларда тарихийликка амал қилинмайди ёки даврнинг реалистик картинаси акс этмайди, деган гап эмас. Совет адабиёти ва жумладан, ўзбек совет адабиётида яратилган бу типдаги тарихий асарлар, марказида бирон оламшумул воқеа ёки тарихий шахс фаолияти турмаган ҳолда ҳам халқ ҳаётидаги маълум бир даврнинг реалистик картинасини бутун қарама-қаршиликлари ва мураккаблиги билан яратиш мумкинлигини кўрсатмоқда. Чуқур илмий тарихийликка асосланган, ёзувчининг тарихий интуицияси орқали тўлдирилган ва бойитилган бадий картиналар ўқувчига қуруқ тарихий фактларга нисбатан кучлироқ таъсир кўрсатишини унутмаслик керак. «Ҳар бир бадий асарда, шу жумладан, тарихий романда, тарихий повестда, биз учун энг қимматлиси ҳужжатларнинг бўлақларидан ўтмиш даврнинг ёрқин картинасини яратадиган ва шу даврни тадқиқ қиладиган ёзувчи фантазиясидир»¹. Санъаткор ўзи мурожаат қилган у ёки бу даврдаги инсоний муносабатлар моҳиятига чуқур кириб бориши ва ундаги асосий томонларни илғаб олган ҳолда уни ўқувчига таъсир этадиган даражада бадийлаштириб, асарига олиб кириши лозим.

Ёзувчининг ўғли Ҳабибулла Қодирий ўзининг «Утган кунлар»нинг ёзилиш тарихидан» номли мақоласида филология фанлари доктори, профессор И. О. Султоновнинг характерли эсдалигини келтиради: «1929—30-йиллар бўлса керак, ёзувчиликка ҳаваскор ёш чоғларим эди. Бир кун ҳозирги Лойиҳа институти биносида ёш ёзувчиларнинг дадангиз билан учрашуви бўлди. Учрашувда дадангизга турли хил саволлар берилди. У киши саволларга жавоб қайтариб, ўз тажрибаларидан

¹ Толстой А. Н. Полн. собр. соч., т. 13, М., Гослитиздат, 1949, стр. 592—593.

сўзлаб берди. Мен дадангиздан: «Ўтган кунлар» романи воқеий асарми»,— деб сўрадим. «Йўқ...— деди дадангиз, романдаги беш-ўн фоиз айрим тарихий воқеалар, шахсларгина воқеий. Қолганлари ёзувчининг маҳорати... «Бу жавоб менинг «Ўтган кунлар»га бўлган эътиқодимни жуда сусайтирди. Тўғриси, дадангиз шундай деб жавоб бергани учун хафа ҳам бўлдим. Чунки ўша чоққача мен «Ўтган кунлар»ни воқеий асар деб юрардим»¹.

«Ўтган кунлар»да тарихий факт ва воқеалар оз процентни ташкил қилишига қарамай, ёзувчи даврнинг умумий манзарасини, айниқса, XIX аср биринчи ярмида Туркистоннинг маиший турмуш картиналарини аниқ чизишга муваффақ бўлган. Романда шу давр феодал Туркистонда кечаётган ҳаёт бутун қирралари билан гадаланади. Тарихдан маълумки, бу даврга келиб феодализм ўзининг давлатни бошқаришга бутунлай яроқсизлигини ҳар томонлама кўрсатиб қўйган, кундан-кун авж олаётган ўзаро феодал урушлар, хон саройидаги номаъқулчиликлар, давлатни бошқаришдаги бош-бошдоқлик, халққа зулмнинг тобора ошиб бораётганлиги туфайли пайдо бўлаётган норозиликлар Туркистон феодализи ўзининг охири кунларини яшаётганлигини кўрсатиб турмоқда эди. Мамлакат халқнинг сабр касини тўлдирган «энг кир, қора кунлар»ни бошдан кечирмоқда эди. Феодализмнинг бутун авра-астари, ички қарама-қаршиликлари юзага қалқиб чиқди. Халқ орасида бу зулм билан курашишга бел боғлаган прогрессив кучлар етишиб чиқа бошлади.

Романда асосий тўқнашувлардан бири бўлган Мусулмонқул ва Азизбек тўқнашуви, Тошкент қўзғолони тафсилотлари тарихий воқеадир². Отабек ва Қумуш муносабатлари ҳам ягона бир мақсад XIX асрнинг иккинчи ярмида Туркистон хонликларининг инқирозга юз тутаётганлигини кўрсатиш мақсадига бўйсундирилган.

Ёзувчи худди шу масала, яъни нобоп тузум оилавий можаро ва бахтсизликларга ҳам сабаб бўлиши масаласи билан кўпроқ шугулланади. Шунинг учун ҳам кўп ўринларда ёзувчи ижтимоий ҳаёт тасвиридан чекиниб, оилавий можароларга, шахсий интригаларга ўралашиб қолаётгандек туюлади. Лекин санъаткор жамиятнинг ячейкаси бўлган оила фожиаси орқали феодализмнинг

¹ «Шарқ юлдузи», 1965, № 11, 223-бет.

² «Ўтган кунлар» романининг тарихий асослари ҳақида С. Мирвалиевнинг «Ўзбек романи», А. Алиевнинг «Абдулла Қодирий», М. Маҳмудовнинг «Талант ва ижод фалсафаси» китобларида қизиқarli факт ва кузатишлар бор.

инқирози ҳақида, бу тузумда ҳаёт бемаъни ижтимоий тартиблар ва қондалар, адолатсизлик ва жаҳолат устига қурилганлиги ҳамма бахтсизликларнинг бош сабаби эканлиги ҳақида катта гап айта олган. Халқнинг аянчли аҳволи, феодализм туғдирган турли хил иллатлар, бесабаб қонли урушлар вазияти ўз даврига нисбатан прогрессив ғояли кишиларни майдонга чиқараётганини илғаб олиш ва романга олиб кириш, тарихни прогрессив нуқтаи назардан тадқиқ этиш А. Қодирийнинг асосий муваффақиятларидан биридир. Дастлаб оила ва ҳаётдаги бемаъни урф-одатларга қарши бошланган норозилик аста-секин социал тус ола бориб, умуман ҳаётнинг нобоп тартиб-қондалари ва тузум харақтерига норозилик даражасигача ўсиб чиқади.

Бундай прогрессив ғоялар романда Юсуфбек ва унинг ўғли Отабек образларига сингдирилган. Улар мамлакатда ҳукм сураётган тартиб-қондаларнинг бемаънилигидан, халқ турмушининг хароблигидан, минглаб кишиларнинг қони бесабаб тўкилаётганлигидан нолийдилар. Бу аҳволни, қайси йўл билан бўлса ҳам яхшилаш лозимлигини тушунадилар. Мавжуд тузумни реформа қилиш, янги тартиб-қондалар киритиш, ёмон беклар ўрнига яхши бекларни тайинлаш уларнинг назарида ҳаётни нормаллаштирадиган бирдан-бир тўғри йўл бўлиб туюлади. Отабекнинг бундай реформа қилиш ғоялари ромanning дастлабки саҳифаларида — унинг Шамай таассуротларини сўзлаб турганидаёқ яққол кўринади. Худди мана шу ерда Отабек ҳаётининг фожиасини белгилаб берувчи чуқур конфликт тугуни яққол кўриниб қолади. Бу конфликт Юсуфбек, Отабек каби кишилар онгида пайдо бўлиб қелаётган илғор, прогрессив ғоялар билан ҳали бўғзигача қонга ботиб ётган тузум ўртасидаги номувофиқлик, чуқур келишмовчилик эди. Шунинг учун ҳам Отабек ватанига қайтиб келганиданоқ ўз орзуларининг пуч эканлиги, бу шароитда уларни амалга ошириш сира мумкин эмаслигини тез тушуниб этади. Шу сабабли афсус билан қайд этади: «Дарҳақиқат, мозористонда «ҳай-ю, аллал-фалоҳ» хитобини ким ҳам эшитар эди».

Отабек рус ва Туркистон давлат идора усулини солиштириб кўрар экан, бу нисбий фарқнинг сабабларини ахтаради.

Қаҳрамон мавжуд аҳвол ҳақида анча тетик фикр юритади. У фақат халқнинг ҳаётига забун бўлаётган бемаъни урушларнинг сабабчилари «айрим шахслар-

нинг ўз манфаатлари йўлидаги уринишлари, холос» эканлигини яхши тушунади. Юсуфбек ҳам, Отабек ҳам мамлакат идора усулидан тортиб, то оддий урф-одатларнинг ярамас томонларигача чуқур тушунадилар. Лекин улар бу тартибсизлик ва ярамас одатларнинг асл моҳияти ва манбаини, уларга қарши курашиш йўллари билмайдилар. Ўзига тўқ юқори табақа вакиллари бўлган Юсуфбек ва Отабек буни билишлари мумкин ҳам эмас эди. Худди шу нарса ёзувчига бу қаҳрамонларни бундан ортиқ даражада курашчан қилиб кўрсатишга ҳам, уларни худди шу Юсуфбек ҳожилар тузумининг гўркови бўлган халқ оmmasига келтириб қўшишга ҳам монелик қилди. Натижада, ўйлаган режалари сароб чиқиб, курашда ёлғиз қолган Юсуфбек ҳожини ҳамма нарсадан «этак силкиш»га, Отабек эса «қабр ёнида тиз чўкиб, тупроқни лой» қилишдан бошқага ярамай қолди. А. Қодирий ҳам худди шундай кишилар, яъни қарашлари тузум характерига тўғри келмайдиган, лекин ҳаётни ўзгартириши мумкин бўлган халқ оmmasи билан қўшилиб кета олмаган ва натижада курашда ёлғизланиб ҳалок бўлган давр қурбонлари фожиасини кўрсатиб бермоқчи эди. Бу ниятни ёзувчи аъло даражада амалга оширди.

Роман олдида яна қанақадир қўшимча талаблар қўйилиши, ёзувчига ҳар хил қўшимча рецептлар бериш, бизнингча, ҳеч қандай асосга эга эмас.

Сўнги чорак аср ичида А. Қодирийнинг асарлари принципал жиҳатдан «қайта ўқилди». Ёзувчи ижоди ҳақида жуда кўп сермазмун илмий ишлар ёзилди. «Ўзбекистон маданияти» газетаси саҳифаларида икки йил давом этган «20-йиллар ўзбек адабиётининг ижодий методи ҳақида»ги мунозара материалларининг кўп қисми А. Қодирий ижодига, унинг романлари таҳлилига бағишланди. «Ўтган кунлар» романининг «қайта ўқилиш»жараёнида асардаги новаторлик белгиларини, унинг бадиий мукамаллиги, тилининг равонлиги, ёзувчининг қаҳрамонлар ички дунёсини очишдаги маҳорати ва бошқа кўп хислатларини таъкидлаш билан бирга, ўша пайтда ёзувчи учун андозанинг йўқлиги, тарихни янгича талқин қилишда тажрибасининг камлиги билан изоҳланиши лозим бўлган айрим ноқисликлар ҳам объектив равишда кўрсатиб ўтилди.

Бундай камчиликларнинг бўлиши табиийлигини ёзувчи ўзи ҳам олдиндан кўра билган ва роман муқаддимасида «ҳаваскорлик орқасида кечадиган қусур ва ха-

толардан чўчиб ўтирмай», жасорат этганлигини алоҳида таъкидлаган эди. «Ўтган кулар» романига бағишланган кўпгина тадқиқотларда А. Қодирий Отабек ва Кумушбиби тақдирлари фожиасининг сабабларини ахтарганда, эскириб қолган урф-одатлар, «ота-она раъйи», «кундош балоси» ва қора кучларнинг тўсқинлигига кўп ургу беради, шунинг учун ҳам конфликт синфий кураш тарзида эмас, «яхши» билан «ёмон», эскилик билан янгича қарашлар, одил кишилар билан разиллар ўртасидаги кураш тариқасида юзага чиқади, деб таъкидланади. Бу фикр умуман тўғрига ўхшаб туюлса-да, бизнингча, асосли эмас. Жамият тарихида синфий курашлар ҳамиша ҳам баррикадаларда, очиқ тарзда намоён бўлавермайди. Унинг ички, сокин формалари ҳам мавжуд. Оиладаги конфликт жамиятдаги конфликтнинг акс-садоси ёки бир бўлаги эмасми? Қолаверса, романдаги воқеалар асосан бир синф вакиллари орасида содир бўлади. Отабек ўзига тўқ, ҳаётдан нолиш учун асоси бўлмаган оиладан бўлишига қарамасдан, замон пўртаналари унинг осойишта қайиғини ҳам чайқатади ва, ниҳоят, парчалаб, унинг ўзини қирғоққа улоқтириб ташлайди.

Агар А. Қодирий Юсуфбек ҳожи ёки Отабекдаги исёнкорликка янада кучлироқ ургу бериб, уларни ўзлари мансуб бўлган синфга бутунлай қарши ҳаракат қилдирганда эди, ҳаёт ҳақиқати сўзсиз бузилган бўлиши мумкин эди. Юсуфбек ва Отабек мавжуд ҳаётга қанчалик танқидий қарамасин, қанчалик халқ томонида туриб, зулмга, зулмни туғдирувчи сабабларга қарши норозилик билдирмасин, бари бир, улар ўз замонасининг прогрессив кишиларигина эдилар, холос. Чунки улар ҳеч қачон ўзлари вакили бўлган синфни йўқ қилиш фикрига етиб борган эмаслар ва етиб боришлари мумкин ҳам эмас эди. Биз ёзувчидан асар қаҳрамонларидаги синфий чекланганликни талаб қилганимизда худди шу ўринда А. Қодирийнинг бу вазифани муваффақиятли бажарганини, яъни онгли равишда феодал синф вакиллари ўз тузумига қарши қўя олмаганини ҳам эътибордан четда қолдирмаслигимиз керак.

Маълумки, А. Қодирий ижодида машҳур араб тарихчи-ёзувчиси Жўржи Зайдон (1861—1914) тарихий романларининг таъсири кучли бўлган¹. Ўз навбатида Ж. Зай-

¹ Бу ҳақда қаранг: Л. Климович. Первый узбекский романст, в кн., Наследство и современность, М., изд. «Сов. писатель», 1971, стр. 116—117.

дон Фарбда тарихий роман жанри тараққиётида бутун бир даврни яратган «шотланд сеҳргари» В. Скотт мактабининг намунали ўқувчиларидан бўлган. У ўзининг 17 романини В. Скоттга тақлид қилиб ёзганлиги маълум². Бундан келиб чиқадиган хулоса шуки, бизнингча, Ш. Турдиев ва С. Мирвалиевнинг Фарбий Европа романларининг ўзбек тарихий романи пайдо бўлишидаги таъсир йўли дастлаб Шарқ мамлакатлари адабиётлари орқали бўлганлиги³ ҳақидаги фикрига қўшилиш керак. Ҳали ўрганиш тақлид шаклида бўлган 20-йилларнинг бошларида ёзилган баъзи асарларда классик тарихий романнинг айрим принциплари учраб қолиши бу фикрда жон борлигини кўрсатади. Жумладан, классик тарихий романда (айниқса В. Скотт романларида) романий тўқима фабулаларга интилиш, тарихий шахсларни имкони борича воқеалардан четда, эпизодик тасвирлашга интилиш бор. Маълумки, классик тарихий роман ўз олдига бирор қаҳрамоннинг давр билан мустаҳкам алоқада шаклланиши, ўз даврнинг маҳсули сифатида унинг характери тараққиётини замон воқеалари билан узвий боғлаб таҳлил қилиш вазифасини деярлик қўймаган. Натижада бундай асарларга қаҳрамонлар ижтимоий муносабатларнинг тайёр маҳсули сифатида кириб келадилар. Уларда давр маиший ҳаёти манзаралари, экзотика реал тасвирланса ҳам даврни чуқур ижтимоий таҳлил қилишга киришилмайди, яъни давр уларда кўпроқ тарихий фон ролини ўйнайди.

А. Қодирий ўрганиши мумкин бўлган классик дostonлар ва халқ китобларида эса асосий қаҳрамонлар романтик бўёқларда чизилиб, асарга ҳар томонлама шаклланган ҳолда кириб келадилар. Бу хислатларни тақозо этган ва уларни келтириб чиқарган сабаблар авторлар эътиборидан четда қолади. Чунки романтик оқим вакиллари «...ҳаётдаги нобопликларни бевосита буржуа жамиятининг характери билан боғламаганлар. Фақат оқибатнигина кўрсатган ва унинг сабабига чуқур кирмаган романтиклар ҳаётдаги ҳар қандай ҳодиса-характерни уларни яратган муҳитдан эмас, балки инсоннинг шахсий хусусиятларидан келиб чиқади, деб билганлар ва асарларида ҳам шундай изоҳлаганлар»⁴.

¹ Арасли Э. Джорджи Зейдан и арабский исторический роман. М., «Наука», Главная редакция восточной литературы. 1967, стр. 5.

² С. Мирвалиев. Узбек романи УзССР «Фан» нашриёти, Тошкент, 1969, 66-бет; «Шарқ юлдузи», 1963, № 6.

³ Сучков Б., Исторические судьбы реализма. М., изд. Сов. писатель», 1967, стр. 187.

Қаҳрамон характерини уни ўраб турган муҳит билан узвий боғлаб таҳлил қилмаслик ҳаётни революцион тараққиётда кўрсатишни сустрлаштиради ва характерларни мутгасил тараққиётида кўрсатишни чеклаб қўяди.

20-йиллар ўзбек прозасида классик анъаналар инерцияси сифатида узоқ вақт сақланган романтик сентиментализмнинг таъсири кучли бўлди. Бу нарса, жумладан, А. Қодирийнинг ҳам илк ижодида, айниқса унинг биринчи романи «Ўтган кунлар»да равшан кўзга ташланади. Бу таъсир фақатгина асарнинг бадий хусусиятларида эмас, масалаларнинг қўйилиши ва ҳал этилишида ҳам намоён бўлади. Бу хусусият ёзувчининг асар қаҳрамонининг субъектига эътиборни кучайтиришида, бадий жиҳатдан эса психологизм ва лиризмга куч беришида сезилади. Тўғри, қаҳрамон психологиясини очиш ва лиризм социалистик реализмнинг ҳам етакчи принципларидан ҳисобланади. Лекин реализм инсон психологиясини ижтимоий таҳлил қилишни биринчи ўринга қўяди. Романтик сентиментализмнинг таъсири остида чизилган қаҳрамонларда эса прода йўналишининг биринчи планга чиқиб олиши характерли хусусиятдир.

Бундай асарларда ёзувчиларнинг фавқулодда кўтаринки характерларга ва ёлғиз, жамиятдан узилган кишилар тақдирига қизиқиши, қаҳрамон ички дунёсига чуқур кириб олиши ва ички интим кечималарга, айниқса, кўл ўрин ажратиши ҳам юқорида айтилган бош принципнинг натижаси сифатида юзага келади.

«Романтизм,— деб ёзган эди С. М. Петров,— инсонни жамият нобонликлари билан асло келишмасликка чақириб, қалбида исён ва курашга иштиёқ уйғотиб, уни ёрқин келажак ҳақидаги соф ниятлардан озик оладиган олий даражадаги қудратли интилиш билан қуроллантирган»¹.

Феодал тузумга қарши курашиш, уни ағдариб ташлашга интилиш учун ҳеч қандай ижтимоий-иқтисодий асослари бўлмаган Юсуфбек ҳожи ва Отабекнинг зулмдан, давлатни бошқаришдаги бошбошидоқлик, жаҳолатдан норозилиги, тузумни реформа қилишга интили-

¹ Петров С. М. Исторический роман XIX века, изд. «Худл-ра», М., 1964, стр. 111.

шини ҳам маълум маънода удар ана шу тип қаҳрамонлар эканлиги билан изоҳлаш мумкин.

Масалала ана шундай ёндашсаккина, биз бу характерларнинг ўзига хослигини очган, улар олдига чинакам инқилобчилар образига қўядиган талабларни қўйишда ноҳақ эканлигимизни тушунган бўламиз.

Аmmo А. Қодирийнинг бошқа масалаларда бўлганидек, бу традицияларни ҳам ёриб чиқаётганлигининг белгилари романда аниқ сезилиб туради. «Ўтган кунлар»да ёзувчи яратган қаҳрамонлар характерида мураккаб тарихий вазият таъсирида шаклланиб келаётган янги ижтимоий психологиянинг равшан куртаклари кўринади. Қаҳрамонларнинг курашда ёлғизлигига қарамай, ёзувчи ҳам улар билан бирга мавжуд аҳволнинг ҳақиқий айбдорларини тинмай излайди, ҳали изчил бўлмаса-да, қаҳрамонларда пайдо бўлаётган прогрессив қарашларни туғдирган ижтимоий муҳитни бадий тадқиқ қилишга ҳаракат қилади. Кейинги асарларида характерларни муҳит билан мустаҳкам алоқада бадий тадқиқ этиш, уларнинг ўзаро таъсирини очишга интилиш А. Қодирийнинг социалистик реализм томон қўйган муҳим қадами бўлди.

Бундай дейиш билан биз «Ўтган кунлар» романининг методини соф романтизм деб белгилаш фикридан йироқмиз. «Ўзбекистон маданияти» газетаси саҳифаларида анча вақт давом этган «20-йиллар адабиётининг ижодий методи» ҳақидаги мунозара қатнашчилари томонидан романдаги танқидий реализм ва социалистик реализм принципларининг айрим белгилари ҳақида бирмунча фикрлар айтилган бўлса ҳам, А. Қодирий ижодида шарқ адабиётининг романтик табиатидан келиб чиқадиган бир неча асрлик анъаналари таъсири ҳам из қолдирмаслиги мумкин эмаслиги алоҳида таъкидланмади.

«Шу замоннинг «Тоҳир ва Зухра»лари, «Фарҳод ва Ширин»лари, «Чор дарвеш»лари ва «Баҳромгўр»ларини яратишга интилиш ҳақидаги ёзувчининг ўз сўзлари ҳам классик анъаналар автор учун маълум маънода «чиқиш нуқтаси» бўлганлигига ишора эмасми? Бу эса минг йиллик тарихга эга миллий анъаналарнинг қонуний ва табиий инерцияси бўлиб, ёзувчининг социалистик реализмга келишдаги мураккаб йўлини тушунишга ёрдам беради. Қолаверса, бу хусусият асарнинг қимматини зарра бўлсин пасайтиришга ҳеч қандай асос бермайди. Зеро, асарнинг муваффақияти ёки муваффақиятсизлигини асосланган метод белгилаб бермайдику, ахир!

20-йиллар адабиётининг ва жумладан, «Ўтган кунлар» романининг ижодий методини изоҳлашда биз машҳур олимлар Г. И. Ломидзе ва Ҳ. И. Ёқубовнинг синкретик метод ҳақидаги фикрларида маълум асос бор деб ўйлаймиз. Дарҳақиқат, шу давр асарларини бевоқиф таҳлил қилар эканмиз, биз классик романтизмнинг, XIX аср танқидий реализмининг анча заиф тобора чуқурлашиб ва мукаммаллашиб келаётган социалистик реализмнинг эса равшан белгиларини кўрамыз.

Барча тадқиқотчилари бир фикрда ҳамжиҳатки, ёзувчи танлаган бош йўл — тарихни прогрессив позициядан объектив ва халқ манфаатлари нуқтаи назаридан тасвирлаш принципи уни социалистик реализм чўққиларига олиб келиши табиий эди ва шундай бўлди ҳам.

Худди шу жиҳатлардан келиб чиқиб, «Ўтган кунлар» романида оддий халқ ҳаётига эътиборнинг кам берилганлиги, романда халқнинг ким қайёққа бошласа оғиб кетаверадиган эргашувчи, пассив чиқиб қолганлиги асарнинг нуқсонларидан бири эканлиги адабиётшуносларимиз томонидан кўрсатиб ўтилган эди. Лекин бу кўрсатилган камчиликлар «Ўтган кунлар»да халқ ҳаётига умуман тил тегизилмаган, бош қаҳрамонларнинг халқ билан алоқаси бутунлай йўқ деган хулоса чиқариш учун асос бермайди. Романда зулм ўчоғига айланган феодал Туркистонда халқнинг аянчли аҳволи, Отабек, Юсуфбек каби даврнинг прогрессив кишилари фаолиятидаги халқ тақдири учун қайғуриш тенденциялари изчил бўлмаса-да, бўртма штрихларда санъаткорона акс эттирилган. Отабек ва Юсуфбек образларининг дастлабки муваффақияти ҳам шундаки, улар ўз шахсий ҳаётлари ва шахсий манфаатлари қобилидагина ўралашиб қолмайдилар. Асарда Отабекнинг шахсий бахт учун кураши халқ курашининг бир қисми сифатида, унинг шахсий фожиаси давр фожиаси сифатида талқин қилинади.

А. Қодирий «бир неча кишилар томонидангина икки халқ ўртасига адоват уруғини сочиб», минглаб бегуноҳ кишиларнинг қурбон бўлишига сабаб бўлаётган бемаъни феодал урушлар ва бунинг оқибатида халқнинг тортган азоб-уқубатларини алам билан тасвирлайди.

Отабек халқ осойишталиги, бахти учун курашни «олий мақсад» деб билади ва бу олий мақсадни амал-

га ошириш учун бораётган курашини ўзича бирдан-бир тўғри йўл деб билади.

Юсуфбек ҳожи ҳам давлат бошлиқлари орасида прогрессив ғояли илғор киши сифатида бутун феодал урушлари замирига шахсий манфаатларгина яширинганини яхши билади, халқни бу фалокатлардан қутқариш йўлларини ахтаради.

Лекин бир характерли моментни эслатиб ўтиш керак: умрининг сўнги йилларида Юсуфбек «одил бек» фикридан бир оз қайтганга ўхшаб кўринади. Унинг энди «одил жамоа» ҳақида ўйлаши демократик қарашларга бир оз яқинлашиб келади. Ҳожи энди бир-иккита ёмонни йўқ қилган билан ҳаётни яхшилаш мумкин эмаслиги, фақат «эл бахти учун бош тикканлар жамоаси» орқалигина бу ишни амалга ошириш ва бу йўлдаги қаршиликларни енгиш мумкинлиги ҳақида бош қотиради.

Хўш, Юсуфбек ҳожи нима учун ана шу жамоани учрата олмади? Чунки у бундай жамоа вакиллари сифатида ўз турмушини яхшилаш учун кураша олиш қудратига эга бўлган меҳнаткаш оммани эмас, балки нисбатан онгли, илғор бўлган ўзига тўқ кишиларнигина тушунар эди. Унинг назарида халқ жамиятни ўзгартириш ва уни бошқаришда қатнаша оладиган синф сифатида эмас, балки мана шу уч-тўрт нафар илғор ғояли кишилар кетидан эргашувчи онгсиз куч, уларнинг тақдирини ўзгартириш эса мана шу «онгли жамоа» аъзоларига боғлиқдек туюлади. Халқ билан бирлаша олмаган ва курашда ёлғиз бўлиб қолган Юсуфбек ҳожи чекинишга ва «этак силкишга» мажбур бўлади («Ҳожи этак силкиди» бобига қаранг). Юсуф ҳожи ва Отабекнинг илгари сурган реформалари ўзининг гуманистик характери ва прогрессивлиги билангина изоҳланиши лозим.

Маълумки, санъаткорнинг жаҳон адабиётида тутган ўрни фақат унинг шахсий талантигагина боғлиқ эмас. Ёзувчи мансуб бўлган давр адабиётининг тараққиёт даражаси, ҳар бир мамлакат ёки республиканинг умум-тарихий процесда тутган ўрни бошқа миллатлар ва уларнинг маданияти билан алоқа кўлами, унинг маълум даврдаги сиёсий, иқтисодий ва маданий тараққиётининг даражаси — қисқаси ижтимоий ва маданий муҳит маълум бир давр адабиёти эришган ютуқ ва камчиликларни таҳлил қилишда сўзсиз ҳисобга олиниши керак. Шу жиҳатдан А. Қодирийга ўхшаш ўз марксистик дунёқарашини такомиллаштириш учун тинимсиз изланиш йўлидан борган ёзувчилар ижодига улар яшаган давр иж-

Имомий ва маданий муҳити нуқтаи назаридан, ўша давр дабиёти савияси ва диапазонини кенгайтиришда ўйнаган роли ва ёзувчи ижодий тажрибасининг кейинги адабий тараққиёт учун аҳамияти нуқтаи назаридан ёндашиш лозим бўлади.

Тарихий жараёни янгича тадқиқ қилишга интилиш ва ўз маҳорати устида тинмай ишлаш натижасида ёзувчининг бундан кейинги асарларида тарихий материалга ёндашишда марксистик тарихий концепция мукамаллашиб борди. Бу эса А. Қодирийнинг қисқа давр ичида чуқур ғоявий ва ижодий эволюцияни бошдан кечирганлигини кўрсатади.

Ёзувчи бу давр ичида марксистик билимини чуқурлаштириш, материал танлаш ва уни юксак ғоялар устига қуриш борасида, бадий маҳоратини ошириш устида тинмай ишлади, замонга хизмат қилишга қаратилган янги асарлар устида меҳнат қилди. Шу тариқа А. Қодирийнинг иккинчи йirik романи «Меҳробдан чаён» (1929) вужудга келди. Бу роман ҳам «Ўтган кунлар» каби халқимизнинг ўтмишда кечирган уқубатли ҳаёти тасвирига бағишланган. Асар қамраб олган даври жиҳатидан «Ўтган кунлар» романини давом эттиради. У XIX асрнинг иккинчи ярми воқеаларига бағишланган бўлиб, Қўқоннинг охириги хони бўлмиш Худоёрхоннинг ҳукмронлиги даврида халқ ҳаёти, хон саройида кечган воқеалар, авжга чиққан феодал реакцияси, сарой аҳлларининг бошбошдоқлиги, у ерда кечган зулм ва бемаъниликлар ҳақида ҳикоя қилади.

Романда халқ орасидан чиққан қаҳрамон Анвар, унинг севгилиси Раъно бошларига феодал тузум солган кулфатлар драматик картиналарда тасвир этилади.

«Меҳробдан чаён»да биз ёзувчининг синфий зиддиятларни чуқур идрок этилган ҳолда конкрет ва бевосита тасвирлашга интилганини кўраимиз. Бу ерда энди конфликт тугунини шахсий интригалар эмас, балки турли хил қарашлар, бир-бирига тамоман зид гуруҳлар ўртасидаги кураш ташкил қилади. Бош қаҳрамонлар Анвар ва Раъно ўз бошларига тушган кулфатларнинг асосий сабабчилари биргина Абдурахмон ёки хон эмас, балки абдурахмонлар, хонлар эканини англаб етадилар. Агар биз «Ўтган кунлар»да қаҳрамон характери яратишда романтик тенденциянинг таъсирини сезган, ёзувчининг қаҳрамон характеридаги кўтаринки моментларни айрича таъкидлаганини ва бу характерни маълум маънода статик тасвирлаганини кузатган бўлсак, бу асарда халқ

Ва унинг айрим вакиллари асарнинг бош қаҳрамонлари даражасига кўтарилиши билан бир қаторда, уларнинг адолатсиз тузумга қарши очиқ курашчига айланиш жараёнининг муҳит, ижтимоий ҳаёт билан узвий алоқада тасвирлаганини сезмай қолмаймиз.

«Меҳробдан чаён»да А. Қодирий реалистик принципларни чуқурлаштириш йўлидан бориб, муҳитга фақат алоҳида ургу берибгина қолмай, бу муҳитнинг ижтимоий, мазмунини изчил дифференциация қилишга ҳам эришди. Бу хусусиятни биз «Ўтган кунлар»да учратмаган эдик. Уз қаҳрамонларини яққол сезилиб турган синфий онг билан қуроллантирган ёзувчи мавжуд ташқи муҳитни қарама-қарши синфий манфаатлар тўқнашадиган кураш майдонига айлантира олган. А. Қодирийнинг ижтимоий гуруҳлар ва қаҳрамонларнинг асарда жойлашиш тартибига онгли ва марксистик позициядан ёндашиши «Меҳробдан чаён»да, айниқса, яққол кўрилади.

Романда бу икки синф вакиллари ўртасидаги келиштириб бўлмас қарама-қаршилиқ, Худоёрхон ва унинг атрофига йиғилган «инсоний ҳис битган ва қолгани ҳам ифлослик пардаси орқасида сезилмас даражага етган» сарой аҳллари, Абдурахмон домла, Шаҳодат муфти каби меҳробдан чиққан чаёнлар билан Анвар, Раъно, Султонали каби даврнинг илғор тенденцияларини ташувчи, хонлик тузумини бутун халқ номидан қораловчи ва фош этувчи кучлар ўртасидаги келишмовчилик қонуний ҳодиса эканлиги, феодал хон тузумининг давлатни бошқаришга бутунлай яроқсиз эканлиги «Ўтган кунлар»дагига нисбатан кескин, изчил қўйилади ва ҳал этилади. Ёзувчининг асосий диққат марказида хонлик тузумига ва дин уламоларига қарши курашга уйғонаётган эзилувчи синф вакиллари туради. Худди шу нарсанинг ўзи асарнинг ғоявий ўзагини ҳам ташкил қилади. Шунга кўра асосий конфликтни ҳам икки синф ўртасидаги кураш, халқ оmmasи билан феодал тузуми ўртасидаги зиддият ташкил этади.

Айрим-айрим сюжет линияларини ишлашда ёзувчи томонидан тарихий жиҳатдан зарур, халқ ҳаётида характерли бўлган моментларнинг танлаб олиниши ва реалистик акс эттирилиши таҳсинга сазовордир. Романдаги эскилик билан янгилик ўртасидаги кураш, прогрессив тарихий кучларнинг ўсиши ва уларга қора кучлар томонидан кўрсатилган қаршилиқлар XIX аср охирида феодал Туркистони ҳаётининг конкрет шароити билан узвий боғлиқ ҳолда тасвирланади. Даврнинг асосий

аллизияси романда чизилган кенг ҳаёт картинасида, шахсий ва умуминсоний интилишларнинг мураккаб чашишмасида ўз аксини топади.

Тарихийлик принципига изчил амал қилган А. Қодирий, хоҳ давр ижтимоий ҳаёти тасвирида, хоҳ қаҳрамонлар характери тадқиқида бўлсин, меъёр сақлашга алоҳида аҳамият беради. Бу нарсага эътиборнинг пасайиши ўз навбатида асарнинг тарихийлигига ва ҳаққонийлигига путур етказишини ёзувчи энди жуда яхши билар эди. Чунончи, А. Қодирий ёзади: «Албатта, мен бу марғуб қаҳрамонларни (камбағал меҳнаткашлар назарда тутиляпти — А. Қ.) ўзбек тарихининг ҳазми кўтарган қадар ўз ҳолича олишга тиришдим. Уларнинг хон ва уламога қарши исёни табиий — шеърыйдир. Чунки бундан ортиғи сохта бўлиши устига, китобнинг қадрини ҳам туширар эди».

Адабиётшунослигимизда А. Қодирийнинг икки роман ўртасида кечган ижодий эволюциясини кўрсатишда «Ўтган кунлар»дан фарқли ўлароқ «Меҳробдан чаён»да халқ ичидан, камбағаллар орасидан чиққан Анварни бош қаҳрамон қилиб олганлигини ёзувчининг ғоявий ўсишидаги асосий белги деб кўрсатишга мойиллик кучли. Бу фикрга, бизнингча, кичкина изоҳ билан қўшилиш мумкин. Гап шундаки, адабиётнинг ва жумладан, тарихий романнинг баҳоси қаҳрамон «қуйи» табақадан олинганми ёки у «юқори» табақага (бу ўринда савдогар) мансуб эканлиги билан эмас, балки шу қаҳрамонлар кўтариб чиққан ғоялар, уларнинг интилишлари, бунинг давр учун аҳамияти, ниҳоят, ёзувчининг бу қаҳрамонлар ва уларнинг хатти-ҳаракатларига нисбатан тутган позициясига қараб берилиши лозим¹.

Хонлар, улуг саркардалар, давлат арбобларининг образлари турган асарлар ҳам талайгина. Бундай асарларнинг кўпчилигида халқ, меҳнаткаш омма асосий қаҳрамон эмас. Бунинг учун Дмитрий Донской, Иван Грозний, Петр Биринчи, Шомил ва бошқалар ҳақидаги асарларни эслаш кифоя. Баҳолашда биз таянадиган асосий мезон ҳам олинган қаҳрамон фаолиятига халқ манфаатлари нуқтаи назаридан баҳо беришдан келиб чиқмоғи керак. Асосий масала — мазкур қаҳрамон фаолияти умуман ўша давр халқ тақдири, миллатнинг раўнақи учун қандай фойда келтирилганлигида. Қаҳрамоннинг халқ ҳаётида тутган ўрни унинг асардаги ўрнини ҳам белгилаб

¹ Бу масалада адабиётшунос Н. Худойбергановнинг фикрига тўлиқ қўшилиш керак.

беради. Адабиётнинг вазифаси — кўрсатиш, ҳаётдаги яхши ва ёмон ҳам, жумладан, тарихий ҳаёт ҳақида гап кетганда «қуйи» ва «юқори» табақа ҳаёти ҳам унинг учун объект бўлавериши мумкин. Бу ҳолат социалистик реализм принципларига зид келмайди.

«Меҳробдан чаён»да зулм билан курашувчи қаҳрамоннинг тарихда ҳал қилувчи куч, яъни халқ орасидан танланганлиги — сўзсиз, ёзувчининг катта муваффақияти эканлигини тўлиқ эътироф этган ҳолда, «Ўтган кунлар»да юқори табақа вакилларининг марказга олинишини камчилик деб қарамаслик тарафдоримиз.

«Меҳробдан чаён»да А. Қодирий қаҳрамонларни муҳит билан мустаҳкам алоқада тасвирлайди. Бош қаҳрамонлар онгидаги мураккаб ўзгаришлар процесси умуман халқ онгининг ўзгариши жараёнини акс эттиради, бу ўсиш эса чуқур тарихийлик билан бўртиб турган Октябрь революцияси арафасидаги ижтимоий муҳитни аналитик таҳлил этиш йўли билан берилади. «Меҳробдан чаён»нинг қаҳрамонлари актив ва курашчан образлардир. Агар Отабек билан Қумушбиби ўз бахтсизликларига чора топишдан ожиз, мавжуд тартиблар билан келишишга мажбур бўлсалар, Анвар билан Раъно ўз бахти йўлидаги ғовларга қарши тинимсиз курашадилар. Анвар билан Раънонинг сарой аҳлига қарши кураши, фусқу-фасодга тўла бу даргоҳни ташлаб қочиши мавжуд феодал тузумдан бутунлай юз ўгириш ва унга қарши кўтарилган дадил исён таассуротини қолдиради.

Айниқса, романдаги Раъно образи Қумушбигга нисбатан ўзининг активлиги, вазиятнинг қули бўлиб қолмаслиги, ўз бахти йўлида учрайдиган тўсиқлардан чўчимаслиги билан алоҳида нурланиб туради. У ҳатто мураккаб вазиятда ўзини йўқотиб қўйган Анварга ҳам актив таъсир этади («Жасур қиз» бобини эсланг). Тўғри, бир томондан Солиҳ маҳдумдек диндор отанинг қўлида тарбияланган қизнинг бунчалик жасорати кишини ҳайратлантирса ҳам, ёзувчининг санъаткорона қалами унинг бу ҳаракатларига нисбатан ўқувчида шубҳа пайдо бўлишига ўрин қолдирмаган. А. Қодирий ўз мақолаларидан бирида Раънонинг ўз бахти учун курашдаги активлиги бугунги қизларимизга ҳам ўрнак бўлишини айтган эди. Бу эса роман қаҳрамонларининг тарбиявий жиҳатларидан бирини ташкил этади ва асарнинг замонга хизматини ҳам белгилаб беради..

Совет ёзувчиси тарихга марксистик позициядан туриб ёндашиши, тарихни кишиларнинг онгли фаолияти нати-

аси ва курашлари жараёни деб тушуниши, ўтмишни тасвирлашда тарихнинг олға ривожланишини белгилаб келувчи жамиятнинг илғор кучлари тарафида туриши билан ҳам буржуа жамияти ёзувчиларидан ажралиб туради. Совет ёзувчиси тарихдаги бундай илғор куч деб халқ оммасини билади. Омма тарихий жараённинг, жамият ривожланишининг ҳал қилувчи кучи, ҳаракатлантирувчи двигатели деб тушунилади ва тушунтирилади. Асарга асос қилиб олинган давр халқ ҳаёти ва тақдирини реал тасвирламай туриб, унинг ўз ҳаётини яхшилаш учун олиб борган курашини кўрсатмай туриб, тарихдаги ҳар бир катта-кичик воқеага халқ нуқтан назаридан баҳо бермай туриб, халқ оммасининг айрим бакиллари образини яратмай туриб, ўша даврнинг асл моҳиятини очиш мумкин эмас. Совет тарихий романининг новаторлик хусусияти ва унинг буржуа тарихий романларидан туб фарқи ҳам мана шунда.

«Меҳробдан чаён» романининг марказига оддий халқ ичидан чиққан қаҳрамоннинг олиниши ёзувчига кенг меҳнаткаш омма ҳаётига чуқур сингиб киришга имконият очиб берди.

Романда яхлит халқ образи бўртиб гавдаланиб турмасанда, ҳар бир саҳифада унинг овози эшитилиб туради, хон саройида, мамлакатда бўлаётган ҳар қандай ўзгариш халқ нуқтан назаридан баҳоланади. Романининг «Бахмалбофда фақир бир оила» бобидаёқ ёзувчи Анвар туғилган оила муносабати билан халқнинг оғир ва аянчли аҳволини реалистик усулда санъаткорона тасвирлайди. Романда бош қаҳрамонларнинг шахсий тақдирини умумхалқ тақдирини билан қўшилиб кетади. Раъно билан Анвар характерининг шаклланиш тарихи, уларнинг мавжуд тузум моҳиятига тушуниб бориш жараёни ёзувчи тасвирида ўзининг бутун қарама-қаршиликлари билан намоён бўлган жамият тараққиётининг атрофлича тасвирига ўсиб чиқади. Асарда ёзувчи илғори сурмоқчи бўлган гоё кучли характерлар ва уларнинг тўқнашувлари орқали амалга оширилади. Асосий материал халқ ҳаётининг характерли, бурилиш моментларидан олинганлиги эса тарихий асарда характер яратишнинг яна бир ўзига хос томонига аҳамият беришни талаб этади. Маълумки, тарихнинг кескин бурилиш нуқталарида характер ҳам кескин ўзгаради, янги хусусият ва белгилар орттиради. Бошқача айтганда, киши онги шу ўзгаришларни пайдо қилган даврнинг янги маънавий мазмуни билан бойийди. Кўриниб турибдики, тарихий

роман фақат ўтмишдаги айрим воқеаларнинг йилномаси бўлибгина қолмай, биринчи навбатда, характерлар тарихи, онг ва қарашларнинг шаклланиш ва тараққий этиш тарихига айланади. Асосий қаҳрамон характерининг шаклланиш жараёнини кўрсатиш учун эса ёзувчи асарга турли табақадан кўплаб вакиллар олиб киришди, бошқача айтганда, қаҳрамон характерининг шаклланиши учун замин бўлган ижтимоий-иқтисодий шароитни ҳам атрофлича тадқиқ этиши лозим. Бу жиҳатдан А. Қодирий «Меҳробдан чаён»да анча муваффақиятларни қўлга киритди. Унда «Ўтган кунлар» дагига нисбатан фозил этувчилик хусусияти фоят кучли.

Худоёрхон саройи ҳаётини кузатган Анвар давлат бошида турган кишиларнинг асл башарасини янада яққолроқ кўради, халқнинг оғир ҳаёти сабабларини чуқурроқ тушунади. У сарой аҳллари ва дин арбоблари — «Меҳробдан чиққан чаён»ларнинг ҳаммиша иши сўзига тескари эканлигини кўради. Бу аҷиб тажрибалар Анварни табиий равишда ҳаёт ҳақида, тузум ҳақида конкрет хулосаларга олиб келади.

Худоёрхоннинг Раънони тортиб олишга уриниши Анварнинг сабр касасини тўлдирган охириги томчи бўлди. Энди у ўз душманларини аниқ билади, уларга қарши очиқ кураша бошлайди. Анвар саройдаги бемаъни ишларнинг бошида хоннинг ўзи туришини яхши билади ва ўрни келганда буни ҳам яшириб турмайди. Анвар дўсти Султонанинги ўлимга ташлаб, ўзи қочиб кетишни айб деб билиб, Худоёрхон олдига ўзи кириб келади.

Анвар дор тагида ўлим олдига турар экан, ўз виждонининг софлиги билан мағрурланади. Абдурахмонга айтган сўзлари орқали бутун тузумнинг чиркин тартибларига лаънат ўқийди.

Асар қаҳрамонлари ҳар бирининг индивидуал ички кечинмалари уларнинг синфий психологиясинигина кўрсатиб қолмай, қайси йўл билан бўлса ҳам бойлик ортириб, кишини-киши эксплуатация қилиши асосига қурилган ижтимоий муносабатларнинг инсон шахси ривожига бўғувчи таъсир кўрсатишини ҳам алоҳида таъкидлайди.

А. Қодирийнинг бу романида қаҳрамонлар тақдири оптимистик ҳал этилганлиги ҳам меҳнаткашлар учун ҳақиқий бахтга эришадиган кун яқинлигига ишорадир. Тўғри, «Ўтган кунлар»даги фожиа ҳам ўзини тўлиқ оқлайди. Унда ёзувчининг асл нияти ҳам замон томонидан бўғилган икки ошиқ-маъшукнинг тақдири ҳақида

трагедия яратиш бўлган. Шу жиҳатдан, баъзи олим-таримизнинг «Утган кунлар»нинг жанрини роман-фожиа деб белгилашларига ҳам асос бор. «Меҳробдан чаён»да эса ёзувчи қаҳрамонлари тақдирини бошқачароқ ҳал қилади.

Икки севишган — Анвар билан Раъно Худоёрхон алуидан Тошкентга қочиб қутулишади. Бу даврда Тошкент Россия қармоғига ўтган бўлиб, Худоёрхоннинг бу ерга қўли етмас эди.

Буларнинг барчаси шу нарсани исботлайдики, А. Қодирий «Меҳробдан чаён» романида «Утган кунлар»да йўл қўйилган айрим нуқсонларни бартараф қилди. Лекин бу ҳолат бу асарларнинг бирини паст, бирини юқори қўйишга ҳуқуқ бермайди. Тарихга марксистик қарашнинг чуқурлашуви, масалаларнинг қўйилиши ва ҳал қилиниши жиҳатидан «Меҳробдан чаён» романида кўп ютуқлар қўлга киритилган бўлса-да, бадий баркамоллик, тил ва умуман поэтика нуқтаи назаридан «Утган кунлар» адабиётимизнинг кўрки бўлиб қолаверади.

«Утган кунлар» ва «Меҳробдан чаён» романларининг асосий муваффақияти шундаки, А. Қодирий XIX аср феодал Туркистони ҳаётининг реал материали асосида озодликни севиш ва унинг учун кураш, муҳитнинг қули бўлиб қолмаслик, нурли келажакка интилиш, қулчиликнинг ҳар қандай формасига қарши кураш, шахс эркинлигини мадҳ этиш каби даврнинг прогрессив ғояларини бўрттириб кўрсатди. Тарихни прогрессив ғоялар нуқтаи назаридан тасвир этиш А. Қодирий ижодий методнинг мағзини ташкил этади.

А. Қодирий реалистик методнинг кучига катта баҳо беради ва шунинг учун ҳам бу методнинг асосий принципларини романига дадил олиб қиради. Ёзувчи бу методни ижодининг бирдан-бир асосига айлантириш учун тинмай ҳаракат қилди, бу борада салафлари тажрибасидан, жаҳон адабиёти тажрибаларидан тинмай ўрганди.

Адабиётшунос Л. Климович А. Қодирийнинг «...тарихий роман жанрига мурожаат қилганлигининг ўзи ўзбек адабиёти учун чин новаторлик бўлди»¹, деб баҳо берганда жуда ҳақ эди.

Реалист ёзувчилар тажрибасидан ижодий ўрганиш, ўз устида олиб борилган тинимсиз изланишлар А. Қо-

¹ Климович Л., А. Қадыри и его роман «Скорпион из алтаря», Предисловие к роману «Скорпион из алтаря». М., 1964, стр. 8-9.

дирийнинг кейинги ижодий эволюциясига, асарларида реализмнинг янада чуқурлашишига кенг йўл очиб берди. «Меҳробдан чаён» романининг қиммати ёзувчи ижодида ана шу хусусиятларнинг такомиллашганлиги билан белгиланади.

«Ўтган кунлар» ва «Меҳробдан чаён» асарлари роман жанрининг ўзбек адабиётидаги дастлабки намуналари ва шу билан бирга биринчи тарихий романлар эди. Ўзбек адабиётининг 20-йилларда эришган кўп ютуқлари каби, бу романлар ҳам адабиётимизда реализм принципларининг тасдиқланишида ҳал қилувчи аҳамият касб этди. Биз бу ерда Горький таърифи билан айтганда, «кишиларни ва уларнинг ҳаёт шароитини беэамасдан, ҳаққоний тасвирлаш»дан иборат бўлган адабий оқимни, яъни етук реализмни кўзда тутамиз. А. Қодирийнинг тарихий романлари реализмнинг мана шу туб талабларига асосан жавоб беради ва шунинг учун ҳам ўзбек адабиётида реализмнинг шаклланганлигидан дарак берувчи аломатларнинг бири бўлиб қолади»¹.

А. Қодирийнинг ижодий эволюциясида 20-йиллар ўзбек адабиётида реализмнинг ўсиши, чуқурлашувини яққол кузатиш мумкин.

А. Қодирийнинг «Ўтган кунлар» ва «Меҳробдан чаён» романлари бадиий жиҳатдан классик асарлар бўлиб, ҳозирги кунгача қаҳрамонлар ички дунёсини очиш, инсоннинг энг олий туйғулари ҳақида нафосат билан ҳикоя қилиш масалаларида намуна бўлиб хизмат қилмоқда.

* * *

А. Қодирийнинг биз кўздан кечирган романлари 20-йиллар тарихий прозасининг гултожи ҳисобланса-да, улар қуруқ бўшлиқда юзага келган ва майдонда ёлғиз эмас эдилар. Ўзбек романчилигининг карвонбошиси билан бир сафда ўнлаб бошқа ижодкорлар янги адабиётнинг пойдеворини қўйишда актив иштирок этдилар. Булар орасида яловбардорлардан бири бўлиб, икки бўстон булбули С. Айний (1878—1954) актив фаолият кўрсатди.

С. Айнийнинг ўзбек ва тожик тарихий прозаси ривожида ўрни ва салмоғи ниҳоятда каттадир. Унинг

¹ И. Султонов. А. Қодирий ижоди ҳақида, А. Қодирий «Ўтган кунлар» романига ёзилган сўз боши. Тошкент, 1958, 21-бет.

биринчи йирик насрий асарлари — «Бухоро жал-
лодларининг ўзаро суҳбатлари», «Қулбобо ёки икки
озод», «Эски мактаб» повестлари ўзбек тилида ёзилган
эди. Бу асарларда бухоро амирлиги даврида халқнинг
аянчли аҳволи, тузумнинг ички кирдикорлари, чиркин-
лиги ва ифлослиги бор даҳшати билан реалистик тасвир
этилган. Айнийнинг реалистик прозадаги йирик муваф-
фақиятларидан бири «Одина ёки бир камбағал тожик-
нинг саргузаштлари» (1924) повести бўлди. Ёзувчи ўз
қаҳрамонини даврнинг энг шиддатли воқеалари ичидан
олиб ўтади. Ҳали қаҳрамон ижтимоий воқеаларга актив
аралашиб кетмаса-да, давр воқеаларининг реалистик
тасвири муаллифнинг янги типдаги йирик санъаткор
эканлигини кўрсатиб турарди.

С. Айнийнинг, айниқса, «Дохунда» романи ўзидаги
новаторлик белгилари билан ўзбек ва тожик тарихий
прозасида ўзига хос бой анъана яратди. Мазкур роман-
да ёзувчи даврнинг типик қаҳрамони Ёдгор тақдирида
бутун Урта Осиё халқларининг инқилобга келиш йў-
лини акс эттирди. Тарихий прозада биринчи бор ком-
мунист образини чизиб берди.

Айнийнинг «Қулбобо ёки икки озод» тарихий повести
1928 йилда «Маориф ва ўқитувчи» журналида босилди.
Повестда одамфуруш қулдорларнинг жирканч башара-
си, ҳуқуқсиз қулларнинг аянчли аҳволи ўзининг реалис-
тик аксини топди.

«Эски мактаб» повестида Айний эски усулга асослан-
ган диний мактабларнинг ички механизмини деталлаш-
тириб фош этса, М. Муҳаммаджоновнинг «Турмуш ури-
нишлари»да ёш, илмга чанқоқ Мўминжоннинг маъри-
фат олиш йўлидаги саргузаштлари, уринишлари қизи-
қарли ҳикоя қилинади. Ҳайратга тўла Мўминжон таҳсил
олиш, илмини ошириш учун очлиги, яланғочлигига қа-
рамай, Бухорога, Уфага боради. Туркистоннинг турли
бурчакларида янги усулдаги мактаблар очиб, оддий
меҳнаткаш халқ болаларига зиё тарқатишда жонбозлик
кўрсатади.

Бу иккала повесть ҳам автобиографик материал
асосига қурилган бўлиб, воқеалар авторларнинг ўз ти-
лидан ҳикоя қилинади. Асарда публицистик элементлар
ҳам кучли. М. Муҳаммаджонов повестда ўзи учрашган,
бирга ишлаган маслакдошлари Ҳамза, Абдулла Авло-
ний, Жаҳон Обидова ва бошқалар ҳақида биографик
маълумотлар ҳам беради. «Турмуш уринишлари» пове-
сти ҳозирги кунгача тўрт марта нашр этилди. У ўтмишда

халқимиз ҳаёти, илм-маърифат эгаллаш йўлида чекилган заҳматлар ҳақида қизиқарли ҳикоя қилиши билан эътиборга лойиқ асар бўлиб қолган.

Бизга кенг таниш бўлмаган, 20-йилларда яшаб ижод этган Лолахон Сайфуллинанинг (Арслонова) «Ичкари» (1925) повести ўтмишда ва революциядан кейинги дастлабки йилларда ўзбек хотин-қизлари ҳаётидан ҳикоя қилади.

Ўтмиш даҳшатларини бахтли совет ҳаёти билан солиштириш 20-йиллар кичик прозасида ҳам кенг ишланди. А. Қодирий, З. Башир, Ш. Сулаймон, Қ. Алиев, Ҳ. Шамс, А. Қаҳҳор, Ғайратий каби ёзувчиларнинг ўтмиш мавзуидаги ўнлаб ҳикоялари янги турмуш учун курашиш ишига ёрдам беради.

20-йиллар адабиётида тарихий мавзу фақат катта ва кичик прозадагина эмас, бошқа адабий жанрларда ҳам кенг ишланганлигини таъкидлаб ўтиш керак. Поэзияда ўтмиш тасвири асосан уни ҳозирги кун билан солиштириш ва бу орқали янги ҳаётнинг афзалликларини мадҳ этиш принципига асосланади.

Ўтмиш мавзуи ўзбек совет фольклорида ҳам кенг ишланди. Эргаш Жуманбулбул ўғлининг «Уртоқ Ленин» дostonи шу йилларда яратилди ва ўзбек ленинномасининг бошланиши бўлди. Фозил Йўлдош ўғлининг «Маматкарим полвон», Пўлканнинг «Мардикор» дostonлари 1916 йилги халқ кўзғолони воқеаларига бағишланди, кейинчалик бу мавзунинг катта прозада ҳам атрофлича ишланишига туртки бўлди. Пўлканнинг «Шайбонийхон» дostonи халқимизнинг узоқ ўтмиши материалларидан олиб ёзилгандир.

Ўзбек совет драматургиясининг дастлабки асарларидаёқ ўтмиш материали кенг жалб қилинди. Драмаларда кўпроқ янги ҳаётга йўл очган инқилоб арафаси ҳаёти, халқнинг шу даврдаги озодлик учун кураши акс этди. Жумладан, Ҳамзанинг «Бой ила хизматчи», «Бурунги сайловлар», Ойдиннинг «Янгиликка қадам» (1925), М. Муҳаммаджонов ва З. Саиднинг «Қонли кун» драмалари ҳам ҳали «тутаб турган ўтмишга» (А. Толстой), яқин йилларда бўлиб ўтган бўлса ҳам, аллақачон тарихга айланган воқеалар тасвирига бағишланган.

Ўзбек ёзувчилари ўша даврда ёзилган публицистик асарларида ҳам ўтмиш материалга тез-тез мурожаат қилиб турар эдилар. Ҳамза, А. Қодирийнинг кўпгина мақолаларида ўтмиш қиёслаш, фош этиш учун зарур бўлса, Айнийнинг «Манғит амирлари тарихи» (1922),

Вухоро инқилоби тарихи учун материаллар» асарлари ўтмишни ўрганишда илмий манба бўлиб ҳам хизмат қилди.

Шундай қилиб, 20-йиллар ўзбек тарихий прозасининг шаклланиш ва ўз қиёфасини топиш даври бўлди. Биринчи ўзбек реалистик романи пайдо бўлди. А. Қодийнинг романлари фақат тарихий прозамиз тараққиотида эмас, умуман, ўзбек совет адабиёти тарихида муҳим бир даврни ташкил этди. Тарихий асарни замон ваифаларига хизмат қилдириш принципи «Ўтган кунлар» романидаёқ кўзга ташланди. Бу принцип «Меҳробдан таён» романида, С. Айнийнинг қисса ва романларида янада мукаммаллашди. Шу тариқа ўзбек совет тарихий прозаси тараққиётнинг равон йўлига чиқиб олди ва ўзининг йирик ютуқлари сари дадил олға борди.

ТАРИХИЙ-РЕВОЛЮЦИОН РОМАННИНГ ТУФИЛИШИ

1930 йили адабиётнинг толмас жонкуяри М. Горький Ольга Форшга хатида шундай деб ёзган эди: «Бизда кўз илғамаган ҳолда бадиий жиҳатдан юксак бўлгангинакам тарихий роман яратилди... Ҳозирги вақтда А. Н. Толстойнинг ажойиб «Петр Биринчи» романи Чапигиннинг ипакдек товланувчи «Разин Степан», Георгий Штормнинг талант билан ёзилган «Болотников ҳақида қисса», Юрий Тиняновнинг ғоят санъаткорона ёзилган аккита романи — «Кюхля» ва «Вазир Мухторнинг ўлими», тагин Николай Биринчи даврини тасвирлаган бир қанча жуда муҳим китоблар юзага келди. Буларда ўтмишнинг ибрат бўладиган манзаралари маҳорат билан чизилди ва ўтмиш қатъий равишда қайтадан баҳоланди. Мен илғари ўн йиллар давомида шу қадар қимматли китоблар пайдо бўлганини сира билмайман. Яна бир марта такрорлайман: революциягача бўлган адабиётда қўрилмаган тарихий роман яратилди ва бизнинг ёш ёзувчиларимиз ўтмиш ҳақида ёзишни ўрганиш мумкин бўлган яхши намуналарга эга бўлдилар...»¹

Совет тарихий прозаси биринчи беш йилликлар даврига ана шундай ютуқлар билан кириб келди.

30-йиллар тарихий беллетристикасининг ютуқлари бу

¹ Горький М., О литературе, М., изд. «Советский писатель», 1953, стр 413.

даврдаги халқимиз ва мамлакатимиз ҳаётида рўй берган катта ўзгаришларнинг натижаси сифатида камол топди, умумсовет адабиёти эришган ютуқларнинг бир қисми бўлди.

Партия ва ҳукуматимизнинг тарих масалалари бўйича берилган кўрсатмалари тарих фани билан бир қаторда совет адабиётининг ва айниқса, тарихий роман тараққиётининг бундан кейинги равнақи учун катта аҳамият касб этди. Бу қарорлар ўтмишни тасвирлашда уни модернизациялашдан (сохта замонавийлаштиришдан) сақлаш ва тарихни чинакам илмий идрок этишнинг чуқурлашувида ёзувчиларимизга бебаҳо кўмак бўлди. Шунинг учун ҳам «Правда» газетаси 1936 йилдаёқ «...партиянинг бу кўрсатмаларидан бизнинг бадиий адабиёт ҳам тарихий роман соҳасида ўзига тегишли хулосалар чиқариб олади. Чунки бу соҳада ҳам турли чалкашликлар, бузиб талқин қилиш ва очиқ сохталаштириш ҳоллари оз эмас»¹, деб ёзган эди.

30-йиллар адабиётида тарихий мавзунинг кучайишида М. Горькийнинг «Қишлоқ тарихи», «Завод ва фабрикалар тарихи», «Гражданлар уруши тарихи»ни ёзиш бўйича кўтарган ташаббуси ҳам жуда муҳим аҳамият касб этди. 1936 йили Горькийнинг бевосита ташаббуси билан «Тарихий романлар кутубхонаси» серияси нашр қилина бошланди. Бунда энг кучли классик рус ва қардош халқлар адабиётининг намуналари босилиб чиқди. Рус адабиётида шу даврда А. Толстойнинг «Петр Биринчи» (II қисми), А. С. Новиков-Прибойнинг «Цусима», С. Н. Сергеев-Ценскийнинг «Севастополь уқубатлари», О. Форшнинг «Радищев», С. Бородиннинг «Дмитрий Донской», А. Антоновскаянинг «Улуғ Моурави», В. Шишковнинг «Емельян Пугачев» каби тарихий романинг энг яхши намуналари яратилди.

Партия ва ҳукуматимизнинг адабиёт ва санъат соҳасидаги қатор қарорлари бошқа қардош халқлар адабиётларида бўлганидек, ўзбек совет адабиётида ҳам зўр ижодий активлик туғдирди.

«ВКП(б) Марказий Комитетининг 23 апрель тарихий қарори билан,— деб ёзади, А. Қодирий,— адабиётимиз ўзининг янги даврини бошлади. Чунки Шўро адабиёти бу тарихдан бошлаб ўз қаноти остига шу кунгача социализм қозонида қайнамай келган «эскироқ» ёзувчиларни

¹ «Правда», 7 март 1936 г.

м олди, уларга раҳбарлик қилди, турли моддий ва маънавий ёрдамлар берди ва бермоқда»¹.

Бу тарихий тадбирлар ёш ўзбек совет адабиётининг энжа вакиллари — ёш ижодкорларга ҳам кенг ижод имконини яратиб бериш билан бирга улар ёзган асарларнинг гоёвий пухта, бадий мукамал бўлишига ҳам ғаммак берди.

«Марказий Комитетнинг қарори зўр ижодий муҳит yaratди,— деб ёзган эди Ойбек,— МКнинг қароридан кунгги давр ичида мен уч дoston ва бир неча шеърлар ёза олдим. Мен асаримнинг сиёсий жиҳатдан тўлақонли ва бадий жиҳатдан гўзал бўлишига ҳаракат қилганман»².

Ўзбек адабиётида тарихий прозанинг ривожланиши ва мукаммаллашишини ўша давр адабиётининг умумий ютуқларидан ажратиб олиб изоҳлаш қийин. 30-йиллар ёш ўзбек адабиёти майдонига янги марксистик гоёлар билан қуролланган таланти ёзувчиларнинг бутун бир авлоди кириб келди. С. Айний, А. Қодирий каби ёзувчиларимизнинг социалистик реализм принципларини тобора чуқурроқ ўзлаштириб бориши ўзбек адабиётида тарихий проза ривожланишининг бу янги давридаги асосий тенденцияларни белгилаб берди.

СССР Ёзувчиларининг I съездида қабул қилинган уставда «Ўзаро ёрдам кўрсатиш, турли қардош республика ёзувчи ва танқидчиларининг ижодий тажриба алмашинуви, бадий асарларни бир халқ тилидан бошқа халқлар тилига таржима этишни ташкил қилиш йўли билан қардош миллий адабиётларни ҳар томонлама тараққий эттириш»³ масаласига эътибор берилган эди.

Бу даврга келиб рус совет адабиётининг йирик намоёндалари М. Горький, В. Маяковский, Д. Фурманов, Д. Бедний, А. Серафимович, Н. Островский, А. Толстой, М. Шолохов, А. Фадеев, шунингдек, рус классик ёзувчилари — А. Пушкин, М. Лермонтов, Н. Гоголь, Н. Некрасов, М. Салтиков-Щедрин, Л. Толстой, А. Чехов каби талантларнинг машҳур асарлари ўзбек тилига таржима

¹ А. Қодирий (Жлуқунбой). Қутилган гўзал совға ҳақида. «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1934, 6 март.

² Айбек. Отобразить в литературе величие нашей эпохи. Газета «Литература Средней Азии», 1 января 1934 г.

³ Первый Всесоюзный съезд сов. писателей. 1934. Стенографический отчет, М., 1934, стр. 717.

этилди. Шу билан бир қаторда бошқа қардош халқлар адабиётининг кўзга кўринган вакиллари асарлари ўзбек китобхонига ўз тилида етиб келди. Ўзбек адабиётининг намунали асарларини бошқа тилларга таржима қилиш ҳам кенг йўлга қўйилди.

Бу даврга келиб рус, қардош халқлар ва жаҳон адабиётидан ўрганиш айрим яқин тиллардаги адабиётлар орқали эмас, балки бевосита ўша адабиётларнинг ўзига асосланди. Ўрганиш ўзининг тақлид қиёфасини йўқотиб, чуқур ижодий тус олди, адабиётларнинг ўзаро алоқа шакллари кенгайди.

Бой миллий анъаналар ва бошқа халқлардан ўрганиш ёзувчиларимиздаги ижодий фаоллик туфайли туғилган дадил новаторлик билан қўшилиб кетди. Ўзбекистонда социализм қурилишида эришилган буюк муваффақиятлар иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги ютуқлар, халқ сиёсий онгининг ошиши, илғор фан — марксизм-ленинизмни чуқур ўзлаштириб бориш ўзбек совет ёзувчиларининг ғоявий ва профессионал жиҳатдан ўсиши, дунёқарашининг мукамаллашишида муҳим аҳамият касб этди. Ўзбек совет тарихчи-ёзувчилари республикада социализм эришган муаззам чўққилардан туриб, ўтмишни, халқимиз босиб ўтган озодлик учун кураш йўлларини янада ёрқинроқ кўра бошладилар. Янги ҳаёт туғдирган буюк ўзгаришларни сезиш, социалистик революция халқимиз онгида ясаган буюк бурилишни тўғри тушуниш ўз навбатида тарихий жараёни объектив тушунишга кенг имконият очиб берди.

30-йилларга келиб тарихий прозада ҳам социалистик реализм методи узил-кесил қарор топа бошлади. Тарихий романда социалистик реализм методига амал қилиш — ўтмишни марксистик ва партиявий нуқтаи назардан ҳар томонлама изчил ҳаққоний ва конкрет тасвирлаш, унинг бугунги кун учун хизмат қиладиган томонларини очиш демакдир. Совет тарихий романчилигининг энг намунали асарлари, «Петр Биринчи», «Емельян Пугачев», «Разин Степан», «Абай», «Бўтакўз», «Дадил қадам», «Улуғ Моурави», «Қутлуғ қон» ва бошқа ўнлаб асарлар уларда социалистик реализмнинг ана шу асосий хусусиятлари мужассамлашганлиги билан аҳамиятлидир. Бу асарларда инсоният тарихи — синфлар кураши тарихидан иборат деб тушунилади ва тушунтирилади, тарихдаги кескин синфий зиддиятлар, прогрессив ва реакцион кучларнинг тўқнашуви, умуман тарихий жараён революцион тараққиётда чуқур ва изчил очиб бе-

рилади. Тарихда халқнинг ҳал қилувчи куч эканлигини кўрсатиш совет тарихий романларининг новаторлик хусусиятини ташкил қилади.

30-йилларга келиб социалистик реализмнинг бу принциплари ўзбек адабиётида ҳам тобора мукамал қарор топа бошлади.

Бу юксалиш, биринчи навбатда, тарихий мавзудаги асарларда коммунистик партиявийликнинг изчил ифодаси бўлган халқ ҳаётига эътиборнинг кучайганлигида кўринди. Аввалги даврлардан фарқли ўлароқ, 30-йиллар тарихий асарларига халқ оммаси, унинг типик вакиллари образлари тобора кўпроқ кириб кела бошлади. Узоқ ёки яқин ўтмишда халқ ҳаёти, кураши ва бу кураш жараёнида синфий онгнинг ўсиб боришини кўрсатиш, тасвирланаётган даврнинг ижтимоий характеристикасини яратиш, тузумнинг социал-иқтисодий негизини очиб беришга ёрдам берди. Алоҳида типик қаҳрамон ҳақидаги ҳикоя умуман халқнинг тарихий тақдири ҳақидаги ҳикояга ва шу йўсинда халқ тарихий асарнинг бош ижобий қаҳрамонига айланди.

Юқорида кўриб ўтдикки, 20-йиллар ўзбек адабиёти ва унинг тарихий асарларида халқнинг тарих яратишдаги роли ва ижтимоий ҳаёт манзаралари асосий объект даражасига кўтарила олмаган эди. Ёзувчилар ўз асарларида халқ ҳаёти манзараларини ёритишга нисбатан кам эътибор берар ёки эътибор берсалар ҳам омманинг ҳал қилувчи куч эканлиги ҳақидаги ғоя бўртиб турмас, унинг яратувчилик қудрати етарлича очилмай қолар эди. Бу ҳақда профессор И. Султоновнинг: «20-йиллардаги ўзбек ёзувчиларининг аксарияти... халқнинг ўтмишдаги турмуши манзарасини чизар эканлар, меҳнаткаш халқни эксплуататорлар зулмининг жабрини тортган пассив куч сифатидагина кўрсатдилар. Умуман тарихда, жумладан Ўрта Осиёдаги пролетар революциясида омманинг актив ролини тушуниб етмадилар¹, деган сўзларига қўшилиш керак. Аммо, шуни ҳам эслатиб ўтиш керакки, бу камчилик 20-йилларда фақат ўзбек адабиётигагина хос бўлиб қолмай, балки ўша давр умумсовет адабиёти учун ҳам муштарак хусусият эди. Ҳатто тарихий роман жанрида бой тажрибаларга эга бўлган рус адабиётида ҳам 20-йилларда яратилган дастлабки тарихий романларда шундай камчилик кўзга

¹ И. Султон. Асарлар, 4 томлик, 3-том, Ф. Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1972, 76-бет.

ташланади. Жумладан, рус совет тарихий романининг асосчилари ҳисобланган Ольга Форшнинг «Тош кийинганлар», «Замондош», А. Чапигиннинг «Разин Степан» тарихий романларида ҳам халқ образи яхлит, тўлақонли образ сифатида бўртиб кўринмайди, омма кўпинча тарихий фон вазифасини ўтайди, эксплуатация объекти сифатида тасвир этилади, меҳнаткашлар типик вакилларининг образлари ёрқин индивидуаллаштирилмайди. Бу нарса, жумладан, С. Айнийнинг «Бухоро жаллодлари», «Одина» повестларида, А. Қодирийнинг «Ўтган кунлар» ва қисман «Меҳробдан чаён» романида ҳам кўринган эди. 30-йиллар тарихий прозасининг энг муҳим ютуқларидан бири ана шу нуқсоннинг бартараф этилганлиги бўлди.

Ижобий қаҳрамон масаласида 30-йиллар тарихий прозасининг энг муҳим янгиллиги қаҳрамоннинг «оддийлашганлиги» бўлди. Яъни, тарихда алоҳида хизмат кўрсатган йирик, машҳур шахслар ва уларнинг катта ишларигина эмас, балки халқнинг оддий вакили — «тарихнинг оддий пиёда аскарлари» (Ойбек) ўзининг кундалик, оддий турмуши ва оддий ишлари билан адабиётга кириб келди. Уларнинг фаолияти, ҳаёти, кураши қандайдир сирли романтик интригалар ичида эмас, балки оддий, кундалик ҳаёт қарама-қаршиликлари ва «икир-чикирлари» орасида ўтади, асарларнинг сюжети ҳам шунга мос равишда «содалашади», тили оддий халқ тилига тобора яқинлашади.

Ўтмиш ҳақида ҳикоя қилувчи тарихий асарга оддий, тўпори, соддадил ва лекин дилини зулмга қарши исён ҳисси ўртаётган ўзбек деҳқони образи кириб келди. Бу ҳодисани ўзбек тарихий прозасининг ривожланишида муҳим бурилиш нуқтаси деб баҳолаш мумкин. Бу воқеа эса адабиётда ва, жумладан, унинг тарихий прозасида коммунистик партиявийлик ва халқчиллик принципларининг чуқурлашаётганидан, ёзувчиларимизда тарихни марксистик тушуниш ва талқин қилиш кучайганлигидан, исёнкор оддий меҳнаткаш образининг бош қаҳрамонга айланиши эса адабиётда инқилоб мавзунининг бош мавзу даражасига ўсиб чиқаётганлигидан далолат берарди.

Тарихий мавзудаги бу муҳим бурилиш прозанинг энг кичик жанрларидан тортиб, йирик жанрларигача, А. Қаҳҳорнинг ўтмиш ҳақидаги кичик ҳикояларидан тортиб С. Айнийнинг «Қуллар» тарихий эпопеясигача яққол кўзга ташланди ва бу тажрибалар ҳаммаси бирлашиб, Ойбекнинг «Қутлуғ қон» тарихий-революцион романида ўзининг синтезини — тажассумини топди.

А. Қаҳҳорнинг 30-йилларда яратган «Ўғри», «Бемор», «Анор» ва бошқа ҳикоялари жаҳон новеллистикасининг энг яхши намуналари сафидан муносиб ўрин олганлиги адабиётшуносликда кўп таъкидланган.

А. Қаҳҳорнинг муҳим ютуғи шундаки, унинг ҳикояларида, оддий бир қаҳрамон тақдирида бутун халқ тақдири, оддий бир оила тарихида бутун халқ тарихи акс этди.

А. Қаҳҳор ҳикояларининг қаҳрамонлари оддий кишилар, улар ўзларининг кундалик оддий ишлари билан шуғулланадилар, ўзларининг ва оила аъзоларининг энг оддий эҳтиёжларини ҳам қондиrolмай, «осмон узoқ, ер қаттиқ» бўлган замондан «дод» дейдилар, курашишнинг йўлларини қидирадилар, ўз хатти-ҳаракатлари билан бу мудҳиш замонага исён билдирадилар.

Сотиболдининг хотини касал бўлиб қолди, уни докторга олиб бориш керак, Қобил бобонинг хўкизи ўғирланди, уни излаб топиш лозим ёки Туробжоннинг хотини биттагина анорга зор... Дарвоқе булар оддий нарсалар. Лекин шу оддий нарсалар ҳикоя қаҳрамонларини ўша муҳитда катта фожиаларга олиб келади. Оиладаги бу фожиалар эса асарда замон фожиаси, минглаб сотиболдилар, туробжонлар ва қобил боболарнинг фожиаси даражасига кўтарилади. А. Қаҳҳорнинг санъаткорлиги мана шунда.

А. Қаҳҳорнинг бу ҳикоялари тарихга иллюстрация қилиб ёзилмаган. Уларда тарихий ҳаёт фон тариқасида эмас, балки объект маркази сифатида кўзга ташланади. Езувчининг мақсади ҳам узундан-узoқ бирон тарихий воқеани сўзлаб беришдан иборат эмас. А. Қаҳҳор бу кичик тарихий ҳаётнинг миниатюра манзаралари воситасида даврнинг мукамал! бир бутун тасвирини ярата олган.

Устози Чеховнинг сабоқларидан ўрганган (айниқса ўша даврда) ва унинг анъаналарини ижодий давом эттирган А. Қаҳҳор кичик жанрнинг катта имкониятларидан жуда усталик билан фойдаланганлиги бу ҳикояларда айнақса яққол кўринади. Социалистик ҳаётнинг нечоғлик гўзаллигини тасдиқ этувчи бу ҳикоялар 30-йиллар ўзбек тарихий прозасининг фахри бўлиб қолди.

30-йилларда актив ижод қилган ва ўзбек новеллистикасининг оёққа туришида сезиларли ҳисса қўшган Езувчи Ойдин Собирова ҳам «Ямоқчи кўчди», «Ҳазил эмиш», «Бечора» номли ҳикояларида халқимизнинг

революция арафасидаги ҳаётдан жонли лавҳалар чи-
зади. Ойдин ҳикоялари ҳам ҳаётийлиги, характерлар-
нинг жонлилиги ва тилининг равонлиги билан ажралиб
туради.

Ғ. Ғуломнинг дастлабки варианты 30-йилларда ёзил-
ган «Шум бола» повести тарихий прозанинг оригинал
турини бошлаб берди. «Шум бола», аввало, қамраб
олинган материали жиҳатидан автобиографик қисса-
ларга яқин туради. Унда ёзувчи бошдан кечирган, бо-
лаликда кузатган, шоҳид бўлган воқеалар санъаткор-
нинг қувноқ фантазияси ва реалистик тўқимаси билан
уйғунлашиб кетади. Лекин ёзувчи шахсий хотиралари-
дан унумли фойдаланган бўлишига қарамай, повестни
автобиографик деб аташ унчалик тўғри бўлмайди.

Қолаверса, «Шум бола» тарихий повестнинг ҳам
камёб турига киради. У сатирик-саргузашт тарихий по-
вестдир. Асарда воқеалар кўпроқ юмористик оҳангда
ҳикоя қилинади, эксплуататорларнинг жирканч баша-
ралари, қабих ишлари қаламга олинганда эса, ёзувчи-
нинг бу енгил кулгиси аччиқ сарказмга айланади. Ни-
ҳоят, учинчидан, бу асар кўпроқ болалар учун мўлжал-
лаб ёзилган. Бу мақсад эса асарнинг кўпгина бадий
компонентларининг ўзига хослигини белгилаб беради.

Повестни ўқир экансиз, ҳикоячи — «шум бола»нинг
хатти-ҳаракатлари, у тушиб қолган вазиятлар, ҳикоя
қилинган воқеалар қанчалик кулги уйғотмасин, булар-
нинг тагида ётган ўша давр ҳаёти ҳақидаги аччиқ
тарихий ҳақиқатни, заҳарли кулгини ҳам сезмай қол-
майсиз.

«Шум бола» кўп жиҳатлари билан машҳур серб
ёзувчиси Бранислав Нушичнинг «Таржимаи ҳолим»
повестига ўхшаб кетади. «Шум бола» повестининг тили
ниҳоятда жозибали, қочирқиқларга, ҳазил-мутуйибалар-
га бой, унда халқ оғзаки ижоди приёмларидан унумли
фойдаланилган.

Повестнинг бугунги ёшларимиз учун тарбиявий роли
ниҳоятда кучлидир. «Шум бола» повести 50-йилларда
автор томонидан қайта ишланган¹.

Тарихий прозада социалистик реализм принциплари-
нинг кучайиши шу соҳада бирмунча тажриба орттирган
устоз ёзувчилар ижодида, айниқса, яққол сезилади.
А. Қодирий, С. Айний каби санъаткорларнинг 30-йил-

¹ Мазкур повестнинг гоёвий-бадий хислатлари филология фан-
лари доктори С. Мамажоновнинг «Ғафур Ғулом прозаси» китобида
батафсил ва чуқур таҳлил этилган.

да яратган асарлари ўзбек адабиётида бу соҳада
олга киритилган муҳим ютуқлар бўлди.

30-йиллар тарихий роман жанри устида қизгин тор-
тишувлар даври бўлди. 1934 йили «Октябрь» журналі
ҳифаларида худди шундай мунозара бўлиб ўтди. Бу
мунозаралар эса тарихий романнинг сиёсий мавқеи
шигалигидан далолат берар эди. Бу мавзу атрофидаги
тортишувлар ўткир идеологик кураш майдонига айланди.
20-йиллар охири ва 30-йиллар бошида пайдо бўлган
тарихий жараёнга вульгар социологик қараш кон-
цепцияси бу давр тарихий прозасининг ривожланиши-
га ҳам тўсқинлик қилди. Чунки бу масала бевосита та-
рихий романнинг замонавийлиги, унинг бугунги кун
гачун касб этадиган аҳамияти билан боғлиқ эди. Вуль-
гар социологизм тарафдорлари тарихий асарларга ути-
литар ёндашиш орқасида, улардан тўғридан-тўғри за-
мон хусусиятларини излай бошладилар. Утмишдаги иж-
тимоий ҳодисаларнинг таҳлили эса тайёр элементар
социологик схемаларга солиб баҳолана бошланди. Ут-
миш ҳақида ёзувчи санъаткорларни «замондан қочиш» да
айблаш, унга яратган қаҳрамонининг ёрлигини ёпишти-
риш ва айблаш ҳоллари юз берди.

Масалан, рус танқидчилигида худди шундай «айб-
лар» билан тарихий романнинг пойдеворини яратаёт-
ган ёзувчилар — А. Толстой, Ю. Тинянов, В. Шишков,
С. Сергеев-Ценский ижоди шубҳа остига олинди. Қи-
зишиб кетган «танқидчи»лар ҳатто тарихий мавзуда
асар ёзишнинг умуман кераги йўқ дейиш даражасига
бориб етдилар.

Вульгар социологизм тарихий воқеанинг прогрессив
жиҳатлари ҳам борлигини тан олишдан бош тор-
тиди, ўтмишга «бойлар, хонлар, босқинчилик урушлари
замони» деб бутунлай чизиқ тортиб қўйишга урин-
дилар.

Бундай ҳолатлар ҳамма қардош адабиётларда бўл-
ганидек, ўзбек адабиётида ҳам кўзга ташланади.

Танқидчи С. Ҳусайн ўзининг А. Қодирийнинг «Ут-
ган кунлар» романига ёзган каттакон тақризида¹ ёзув-
чига бир қанча асосиз айблар қўйди.

Романнинг кўпгина ўринларини тўғри ва холисона
баҳолаган мунаққид, вульгар социологизмнинг бевоси-
та таъсирида асар ҳақида яхлит объектив хулоса чи-
қара олмади ва бу борада кўпгина чалкашликлар ке-

¹ С. Ҳусайн. Утган кунлар. Ўзнашр, 1931.

либ чиқишига сабабчи бўлди¹. Бундай қарашлар бошқа баъзи танқидчилар асарларида ҳам сезилади.

Бу даврда Ғарб адабиётида тарихий романнинг бош хусусияти — унинг замонавийлиги масаласини бачкана-лаштиришга уринишлар бўлди.

1935 йил машҳур ғарб ёзувчиси Л. Фейхтвангер ўзининг «Тарихий романнинг мазмуни ва бемаънилиги ҳақида» номли мақоласида тарихий романда ўтмишни модернизация қилиш фикри билан чиқди.

«Бугунги мазмунни тарихий кийимга ўраб тақдим қилиш»² деган тезисга асосланган ўзининг бутунлай ғайриилмий ва идеалистик қарашини, Фейхтвангер, тарихий романнинг ижодий принципига айлантириш даъвосини қилди. «Тарих — мен сурат осадиган мих, холос»³, деб ёзади у.

Совет тарихий романчилиги бундай «замонавийлаштириш» усулини бутунлай қоралади.

Совет ёзувчилари ўзларининг асарларида қўйилган масаланинг моҳияти билан бугунги кунга хизмат қиладиган мавзуларда қалам тебратдилар. «Тарихий роман ёзиш истаги бугунги кунни тушунишга бўлган уринишдан келиб чиқади»⁴, деб кўрсатди А. Толстой.

Дарҳақиқат, совет тарихий романчилигида 30-йилларда яратилган асарлар билан танишар эканмиз, уларнинг ўша давр ҳаётидаги кучли эҳтиёж орқасида юзага келганини кўрамиз. Ёзувчилар узоқ ўтмиш воқеалари билан ўз асри воқеалари ўртасидаги ўхшашлик ва боғлиқликларни излаб топадилар.

Замонавийлик тархий романнинг ҳамма компонентларида сезилиб туриши лозим. Ана шундай энг зарур компонентлардан бири асарга материал ва мавзу танлашдир: мавзу танлаш — ишнинг боши ва асарнинг бошқа бутун компонентларини белгилаб берувчи омилдир. Шунинг учун ҳам бир даврнинг ўз мавзуси, мурожат қилинадиган даврлари, образлари, воқеалари мавжуд.

Масалан, 20-йилларда ҳали ўтмишдан мавзу танлаш илмий изга тушмаган эди. Ёзувчилар тарихий мав-

¹ Бу ҳақда С. Мирвалиевнинг «Ўзбек романи», А. Алиевнинг «Абдулла Қодирий», М. Маҳмудовнинг «Талант ва ижод фалсафаси», китобларидан атрофлича маълумот олиш мумкин.

² Фейхтвангер Л., О смысле и бессмыслице исторического романа. «Литературный критик», 1935, № 9, стр. 108.

³ Ўша жойда.

⁴ Толстой А., Собр. соч. в 10-ти т., т. 10, стр. 239. Гослитиздат, М., 1949 г.

зуга кўпроқ уни бугунги кунга солиштириш ва шу орқали ҳаётимизнинг афзалликларини очиб бериш мақсадида ёндашадилар. Шунинг учун ҳам уларнинг танлаган мавзулари кўпинча бир-бирига ўхшаш ва кўпроқ тўқима сюжетларга асосланган бўларди. 30-йилларга келиб бу аҳвол ўзгарди. Энди тарихнинг ичидан ҳам воқеалар «танлана бошланди», бошқача айтганда, мазмун чуқурлашиш ҳисобига воқеаларни қамраб олиш кўламини торая бошлади. Шу орқали тарихий романда кучли ички ўзгариш юз берди — у роман-воқеадан роман-характерга ўсиб чиқа бошлади.

Танлаб олинган воқеалар, улардан чиқадиган ғоя сўзсиз ўша даврнинг долзарб ғоялари бўлиб қолди. Шу йўсинда тарихий роман идеологик ва ғоявий курашнинг олдинги сафларига чиқиб олди.

Ўзбек тарихий прозасининг 30-йилларда тарихда халқ ҳаётининг янги қатламларини очишга интилиши, оддий халқ вакилларининг асарларнинг бош қаҳрамонига айланиши, халқнинг революцияга келишдаги тарихий йўлини тадқиқ этишга интилиш ёзувчиларимизнинг ўтмишдаги халқ озодлик ҳаракатларини кенг ишлашга киришишига олиб келди. Бундай бўлиши табиий эди. Жамият ва халқ ҳаётини реалистик тасвирлаган ёзувчи қарама-қарши синфларнинг асрлар бўйи давом этиб келган тўқнашувига рўпара келмаслиги, уни четлаб ўтиши сира ҳам мумкин эмас эди. Чунки К. Маркс айтганидек, «жамият тарихи қарама-қарши синфлар кураши тарихидан иборатдир».

1937 йили бутун совет халқи Октябрь революцияси ғалабасининг 20 йиллигини кенг нишонлади. Шу йилларда адабиётимизда тарихий ва тарихий-революцион мавзунинг ишланиши бўйича кўплаб мунозара ва тортишувлар бўлиб ўтди. Буларнинг барчаси тарихий романчиликда халқ озодлик ҳаракатлари мавзунинг, инқилоб мавзунинг кенг ишланишига олиб келди. Бу уринишлар совет адабиётига В. Шишковнинг «Емельян Пугачев» (1935—1945), А. Чапигиннинг «Ўйинқароқ кишилар» (1937), Г. Серебрякованинг «Маркснинг ёшлиги» (1935) каби асарлари берди. 1905 йил революцияси ҳақида қатор роман ва повестлар яратилди. Октябрь революцияси ғалабаси ва граждандар уруши воқеаларига бағишланган Дм. Фурмановнинг «Чалаев», А. Серафимовичнинг «Темир оқим», А. Толстойнинг «Сарсонлик-саргардонликда», М. Шолоховнинг «Тинч Дон», А. Фадеевнинг «Тор-мор», Н. Островскийнинг

«Пўлат қандай тобланди», А. Первенцевнинг «Кочубей», В. Ивановнинг «Пархоменко» каби йирик полотнолари пайдо бўлдики, улар тарихий-революцион мавзуни бойитиш билан бирга 20-йиллар охири ва 30-йиллар совет адабиётининг ҳам чинакам фахри бўлиб қолди. Бу асарлар халқимизнинг революция арафаси ва совет ҳокимиятининг дастлабки йилларидаги ҳаётини кенг тарихий планда кўрсатувчи чинакам эпопеялар бўлди. Бу эпопеяларнинг деярли барчаси марказида бир муҳим, ўша давр учун энг зарур бўлган проблема ётади: бу—«инсон ва революция» проблемасидир. Уларнинг бош қаҳрамонлари орасида революция моҳиятини олдиндан тушуниб етиб, уни тайёрлашда актив иштирок этганлар ҳам, тарихий бурилиш нуқталарида чорраҳа устида иккиланиб турган ва узоқ сарсонлик ва адашишлардан сўнг революция байроғи тагига келиб қўшилганлар ҳам бор.

Умумсовет адабиётида кузатилган инқилоб мавзуини ишлашнинг активлашиши унинг ажралмас қисми бўлган ўзбек совет адабиётида ҳам кўзга ташланади.

Аввало шуни таъкидлаш лозимки, 20-йиллар адабиёти бу мавзуни ишлашда муҳим қадам бўлган эди. С. Айнийнинг «Одина» повести, «Дохунда» романи бу борада қилинган дастлабки тажрибалар эди. Ҳамзанинг ўлмас «Бой ила хизматчи», «Лошман фожиалари» драмалари инқилоб мавзуини биринчи бор ўзбек сахнасида акс эттирган бадий мукамал асарлар бўлди.

Синфий кураш ва революцион воқеаларни тасвирлаш борасида ана шундай яхши намуналарга эга бўлган ўзбек совет адабиёти 30-йилларга келиб бу традицияларни янги чўққига кўтарди.

Аввало шуни таъкидлаш керакки, халқнинг озодлик, тенглик учун асрлар бўйи олиб борган кураши ўзининг турли формалари, кўринишларида акс этишдан ташқари, ўз характериға қараб, турли жанрларда ҳам яратилди.

Масалан, ўша йилларда халқ шоири Эргаш Жуманбулбул ўғли революция доҳийси ва ташкилотчиси ҳақида «Уртоқ Ленин» достонини, шоир Султон Жўра узоқ ўтмиш материали асосида жасур ва гуманист олим Жордано Бруно ҳақида «Бруно» поэмасини яратди. Ойбекнинг «Уч», «Бахтигул ва Соғиндиқ», «Темирчи Жўра», Ҳасан Пўлатнинг «Меҳрибонлар» поэмаси, З. Саид ва Н. Сафаровнинг «Тарих тилға кирди», З. Фатхуллиннинг «Ниқоб йиртилди» драмасида эса

революциягача ва совет ҳокимиятининг дастлабки даврида халқ ҳаётининг характерли моментлари қаламга олинди.

30-йиллар ўзбек ёзувчилари энг кўп мурожаат қилган давр 1916 йил халқ озодлик ҳаракатлари даври бўлди. Фақат ўзбек адабиёти эмас, 30-40-йилларда бошқа Урта Осиё халқлари адабиётларининг жуда кўп ёзувчилари ҳам ана шу давр воқеаларига қайта-қайта мурожаат этдилар.

Бу нарса, албатта, бежиз эмас эди. Агар 1905 йил революциясини Октябрь инқилобининг бош репетицияси бўлди десак, 1916 йил қўзғолони ҳам Урта Осиё ва Қозоғистонда революция галаба қозонишининг худди шундай репетицияси бўлди.

Тарихий-революцион мавзуга қўл урган ёзувчи, албатта, бу воқеани четлаб ўтиши мумкин эмас эди. Бу оламшумул тарихий воқеаларга энди янгича кўз билан, марксистик назарияни қурол қилиб қараган Урта Осиё ва Қозоғистон ёзувчилари ўзларининг энг яхши асарларини шу мавзуга бағишладилар. Шу йўсинда туркман ёзувчиси Б. Кербобоевнинг ана шу воқеаларни ўз ичига олган «Дадил қадам», қozoқ адиби С. Муқоновнинг «Бўтакўз» каби ажойиб романлари вужудга келди. 30-йиллар ўзбек тарихий прозасида ҳам 1916 йил халқ қўзғолонлари воқеалари марказий ўринни эгаллайди.

Бу мавзуга дастлаб драматургия кенг ўрин ажратди. Шу йилларда сахнага чиққан «Рустам» ва «Бўрон» драмалари Н. Сафаровнинг «Уйғониш», Босит Халиловнинг «Довул», Аброр Ҳидояттовнинг «Аваз» пьесалари, С. Хўжаевнинг «Тонг олдидан» киносценарийси ва бошқалар ана шу мавзуга бағишлангандир.

Бу асарларнинг кўпчилиги бадий жиҳатдан бўшроқ ишланганлигига қарамай, социализмнинг 30-йиллардаги муваффақиятлари чўққиларидан туриб, халқнинг озодлик йўлидаги курашларида муҳим босқич бўлган 1916 йил халқ қўзғолонларининг ижтимоий ва сиёсий моҳиятини очиб беришда муҳим аҳамият касб этганлиги шак-шубҳасиздир. Бу борада қилинаётган уринишлар адабиётнинг кейинги ютуқларини тайёрлади ва бу соҳадаги уринишларнинг синтези сифатида Ойбекнинг «ипакдек товланувчи» (М. Горький) «Қутлуғ қон» романи юзага келди. «Қутлуғ қон» (1939) асари билан Ойбек ҳақиқий реалистик ўзбек тарихий-революцион романига асос солди.

Ўзбек совет тарихий романларида социалистик реализмнинг чуқурлашуви, биринчи навбатда, уларда тарихга марксистик позициядан ёндашишнинг ошганлиги, асарлардаги илмий тарихийликнинг янада чуқурлашгани, ёзувчиларнинг тарихий давр ва унинг колоритини беришда тарихий аниқликка эришишида намоён бўлди. Бу жиҳатдан Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романи алоҳида даврни ташкил этади. «Қутлуғ қон» романини Улуғ Октябрь революцияси арафасидаги ўзбек меҳнаткашлари ҳаётининг ҳақиқий ойнаси деса бўлади. Романда ўзбек халқининг шу даврдаги ҳаёти ва кураши, орзу ва интилишлари, халқ сиёсий онгининг ўсиши ва революцияга келишдаги ўзига хос йўли реалистик акс эттирилди.

«Қутлуғ қон»да миллий ва колоннал зулмнинг ошиши бунинг натижасида халқнинг сабр косаси тўлиб, курашга отланиши, бу курашнинг бошда стихияли бўлса ҳам, кейинчалик онглик революцион ҳаракатга айланиш жараёни даврнинг ўткир зиддиятлари ва конфликтларида, икки синф — эксплуататорлар ва меҳнаткашлар ўртасидаги ўткир синфий кураш орқали очиб берилди. Романнинг характерли томонларидан бири шуки, 1916 йилги ўзбек халқи миллий-озодлик ҳаракати мазмунидаги миллий ва ижтимоий моментларнинг мураккаб чатишиб кетиши авторнинг ҳамisha диққат марказида туради. Бу нарса романдаги ҳаракатнинг асосини ташкил этади, қаҳрамонлар характерини очишда қалит бўлиб хизмат қилади. Ёзувчи романда ўзбек халқининг озодлик учун курашида муҳим босқич бўлган 1916 йилги Тошкент қўзғолонининг социал илдизларини очишга алоҳида диққат қилади.

Машҳур рус ёзувчиси, тарихий романнинг йирик усталиридан бири А. Толстой санъатнинг бадий воситалари ёрдамида фақатгина кишилар характерларининг типларини яратишгина эмас, балки замонни, тарихий даврни бутун қирралари билан очиш мумкинлиги ва лозимлигини кўп таъкидлар эди. Утмишнинг буюк ижодкорлари Шекспир, Гоголь, Толстой ва бошқалар «ўта буюк маҳорат билан фақат инсон типларини эмас, давр типини ҳам яратганлар»¹ деб эслатар эди у.

Ойбек ҳам «Қутлуғ қон» романида ўзбек халқи ҳаётида муҳим бўлган энг мураккаб даврнинг ёрқин типини яратди.

¹ Толстой А. Н. Полное собрание сочинений, т. 13, стр. 282.

Автор ўша давр халқ ҳаёти ва революцион кураши-
ни тасвирлашда, халқ сиёсий онгининг ўсиши, оддий
меҳнаткашни қўлига қурол олиб, хўжайинига қарши
курашга онгли равишда киришишга олиб келган асл
сабабларни қуруқ баён қилмай, чуқур бадий тадқиқ
этади.

Романда халқнинг тарихдаги ролини ва революцион
онгининг ўсиб бориш жараёнини кўрсатиш ўша давр-
нинг илғор тенденцияларини ўзида ташиган халқ ва-
килларининг қатор образлари ва айниқса, асарнинг бош
қаҳрамони Йўлчи онгида ҳаёт туғдирган ўзгаришлар-
ни асослаш воситасида амалга оширилади.

Ойбек ўз романида оддий ўзбек йигитининг ҳаёт
ҳақида революцион тушунчага келишдаги ўзига хос
йўлини, содда деҳқоннинг кун кечириш илинжида ша-
ҳарга келиб, муҳит таъсирида пролетарлашишини ва
шу орқали революцион курашда гегемонлик қилган
миллий пролетариатнинг вужудга келишини кўрсатиш-
ни асосий мақсад қилиб қўяди.

Ёзувчи тасвирлаётган даврнинг бу муҳим тенден-
циясини жуда сезгирлик билан илғаб олади ва тарихан
объектив акс эттиради. Биз романда тасвирланган во-
қеаларни тарихий реал ҳаёт билан солиштириб кўрсак,
Ойбекнинг ҳамма қирралари билан тарихга монанд
ҳаёт воқеаларини ярата олганини кўрамиз. Зотан, ро-
маннинг бош хусусиятини белгилайдиган нарса ҳам
унинг тарих билан ҳамоҳанглигидир¹.

«Тарихий романда асосий нарса нима? Ҳар қандай
асарда бўлганидек — инсон»², — деб ёзади Ойбек ўзи-
нинг «Тарих, адабиёт, замонавийлик» мақоласида. Дар-
ҳақиқат, тарихий романда инсон образи тарихий во-
қеаларни кўрсатиш учун яратилмайди. Балки тарихий
воқеалар инсон образининг у ёки бу томонини қирра-
сини ёритишга хизмат қилади.

Зотан, тарихда бўлиб ўтган ижтимоий ва ҳаётий
тўқнашувларнинг қаҳрамон характериға таъсирини ўр-
ганиш Ойбек ижодининг асосий принципларидан ҳи-
собланади. Бу нарса, айниқса, унинг тарихий мавзу-
даги асарларида яққол кўзга ташланади.

Бу принципни ёзувчининг «Қутлуғ қон», кейинчалик
ёзилган «Улуғ йўл» романи, «Болалик» повестида ҳам,

¹ «Қутлуғ қон» романининг бу хусусияти ҳақида биз «Тарихий
ҳақиқат ва бадий маҳорат» номли монографиямизда батафсил тўх-
талганмиз (Т., — «Фан», 1982).

² Биографии замысла. Изд. «Еш гвардия», Т., 1974, стр. 47.

ҳатто уруш мавзуидаги «Қуёш қораймас» романида ҳам кузатиш мумкин. Айниқса, «Қутлуғ қон» романида ёзувчи бу вазифани муваффақиятли адо этди.

Мирзакаримбойдан нажот излаб келган оддий қишлоқ йигити Йўлчини тоғаси оиласида ва кундалик ҳаётда кўраётган воқеалар ўзининг ҳаётдаги ўрни ва умуман мавжуд ҳаёт ҳақида ўйлаб кўришга мажбур қилади. Унинг онгида юз бераётган энг кичик ўзгариш ҳам ёзувчи томонидан изчил асослаб борилади.

Тоғасидан марҳамат кутишга бўлган ишонч анча вақтгача унинг онгидан кетмайди.

Лекин вақт ўтиши билан у ўз хаёлларининг саробдан иборат эканлигини, Мирзакаримбой ва умуман ўша тоифадаги кишилардан марҳамат кутиш мумкин эмаслигини тушуниб ета бошлайди. Лекин бу ўзгаришлар Йўлчи онгида бирданига содир бўлмайди. Ҳар бир кичик тажриба, хулоса, Йўлчининг ҳаётдаги ҳодисаларни чуқур таҳлил қилиши ва ундан тўғри хулоса чиқариши билан тўлдирилиб борилади.

Ёзувчи ўз қаҳрамонини давринг турли хил шароитлари, жамиятнинг турли табақалари орасидан олиб ўтади. Бу ўринда ёзувчининг турли табақа кишилари ҳаётини тасвирлашда контраст усулини алоҳида қайд қилиб ўтиш керак. Ойбек жамият тарихи синфлар кураши тарихидан, икки хил қарашлар, бир-бирига тамоман зид бўлган ижтимоий гуруҳлар ўртасидаги тўқнашувлардан иборат эканлигини яхши тушунади ва асаридagi асосий конфликтни ҳам шу асосда қуради. Романда, бир томондан, Йўлчи ва унинг ўзига ўхшаш дўстлари, камбағалларнинг ҳаёти, ғам-ташвишлари, иккинчи томондан, Мирзакаримбой ва унинг оиласи, умуман бойлар ҳаёти — икки ижтимоий қутб ҳаёти тасвири параллел ва контраст усулда олиб борилади ва саҳифадан-саҳифага бу воқеаларнинг, ҳаёт сирларининг Йўлчи онгидаги акс-садоси, таъсири таъкидланиб борилади.

Икки лагерь ҳаётини контраст тасвирлашда ва бунинг қаҳрамон дунёқарашига таъсирини кўрсатишда Ойбек воқеаларни деталлаштиришга алоҳида эътибор беради. Чунки томонларни аниқ характерлайдиган ҳаққоний деталлар ёзувчини баёнчиликдан сақлайди, қаҳрамонга воқеаларнинг таъсир кучини конкретлаштиради. Зотан, Ойбек ижодда, тасвирда конкрет элементларни, тасвирланаётган объектнинг энг майда чизиқларигача эътибордан четда қолдирмасликка ҳаракат қилади. Қонкрет деталларнинг контраст тасвири роман-

нинг бошиданоқ ўқувчини икки хил дунё кишилари билан таништиради. Йўлчининг тоғаси Мирзакаримбойни-
гига келган биринчи кунни эсланг. Бой девқомат жия-
нининг кучидан текин фойдаланишни у билан танишган
заҳотданоқ бошлайди. Шу ўриндаёқ ёзувчи ўзининг
контраст тасвир усулини ишга солиб юборади. Бу нарса
жазирама иссиқда Йўлчининг тўнка ковлаши ва бой-
нинг уйда меҳмонларнинг зиёфати тасвиридаёқ сези-
лади.

Ҳамиша фақирона ҳаёт кечириб ўрганган Йўлчи
ҳали ҳаётдаги бундай қарама-қарши ҳолатларнинг асл
сабаби ҳақида ўйлаб ҳам кўрмаган эди.

Ҳаёт тажрибасиз қишлоқ йигити Йўлчига кундан-
кун ўзининг янги қирраларини, сирларини очиб беради.
Вақт ўтиши билан Йўлчи атрофидаги ҳаётни кузатиш-
га, у ҳақда фикр юритишга ўрганиб боради.

Тўғри, булар ҳаммаси ҳали фақат яшаш ҳақида, оила
ва умуман камбағалларнинг биринчи ғами бўлган ти-
рикчилик ҳақидаги ўйларгина эди, холос. Лекин шу би-
лан бирга бу иқтисодий кураш меҳнаткашларнинг тузум
моҳиятини тушуниб олишида муҳим босқич бўлди.
Ф. Энгельс ёзганидек: «Тарихни одамлар ўзлари яра-
тадилар. Лекин бу жараён ўзига мувофиқ маълум му-
ҳит заминидан, мавжуд ижтимоий муносабатлар асосида
кечади. Айни муносабатлар ичида иқтисодий шарт-
шароит — сиёсий, мафкуравий омиллар қанчалик таъ-
сир этишидан қатъий назар — пировардида ҳал қилув-
чи куч касб этади ва унинг ўзи тараққиётни тушуниб
етишга олиб келади»¹.

Ойбекнинг Йўлчини ўша давр Тошкент жамияти-
нинг турли табақалари ва социал группалари ҳаёти
орасидан олиб ўтиши, қаҳрамоннинг бу ҳаётни бутун
икир-чикирлари билан кузатиши, улар билан бевосита
тўқнашиши унга мавжуд тузумнинг қирралари билан
танишиши ва тушуниши учун имконият очиб беради.

Йўлчи шаҳарда ҳам ҳаёт қишлоқдагидан фарқ қил-
маслигини билиб олди. У ҳамма жойда ҳам турмуш,
яшаш ташвиши орқасида қадди букилган, йўқликдан
бошқани кўрмаган заҳматкаш халқнинг оғир ҳаётини
ва унинг ёнгинасида бойликни қўлида тўплаб олган бир
гуруҳ кишиларнинг дабдабали ҳаёти ва турмушини кўр-
ди. Бу нарсаларни чуқур ўйлаб кўриш, мулоҳаза қи-

¹ Маркс К., Энгельс Ф., Сочинения. Т., 29, стр. 28.

лиш, хулоса чиқариш оддий қишлоқ йигити онгида юз берган катта ўзгаришларга бош омил бўлди.

Совет ёзувчиси тарихий роман персонажлари ўрта-сидаги муносабатлар орқали даврнинг ижтимоий-иқтисодий муносабатларини очади. Лекин оддий турмуш икир-чикирлари, персонажлар орасидаги шахсий алоқаларни кўрсатмасдан туриб, давр ҳаётининг тўла тасвирига эришиб бўлмайди. Ўрни келганда шуни айтиб ўтган маъқулки, баъзи ёзувчиларимиз асариде келтирилган ҳар бир деталь, ҳар бир кичик элементга тарихий, социал маъно беришга интиладилар. Ойбек бундай схематикликдан имкони борича қочади. Тасвирланаётган давр ҳаётининг бутун қирраларини, халқ ҳаёти ва замон хусусиятларини жуда яхши билган ёзувчи керак ўринда «қуйи» ва ўрни билан унга контраст равишда «юқори» табақа ҳаётини ҳам параллел тасвир этаверади. Бундай ҳолда тарихчи-санъаткор учун бошқа бир хавф — тарихий тафсилотларга берилиб кетиш, асар ғоясини аҳамиятсиз тарихий фактлар ва эпизодлар билан тўсиб қўйиш хавфи туғилиши мумкин. Лекин улкан санъаткор Ойбек бу нарсанинг ҳам меъёрини билади. У воқеаларни айтиб бериш эмас, кўрсатиб бериш орқали бу камчиликларни четлаб ўтади. Асарда учраган ҳар бир деталь, эпизод асосий ғоя — қаҳрамон онгининг революцион қайта ўзгариш сабабларини кўрсатишга хизмат этади.

Ёзувчи Йўлчини биринчи навбатда «юрт гуллари»нинг ички кирдикорлари билан таништиради. Йўлчи Мирзакаримбой уйида яшаб юриб бой, унинг ўғил ва қизлари ҳаёти, ахлоқи, маънавий дунёси билан яқиндан танишади. У бой уйида ҳар бир қадамда ифлослик, ёлғончилик, мол-мулкка ўчликни, пул олдида инсон ғурурининг оёқ ости бўлишини, бой ва унинг ўғилларининг мол-давлат учун ҳар қандай одамгарчилик, виждоннинг бетига тупуришга тайёр турганликларини, ҳатто севги деб аталмиш олий туйғунинг ҳам жирканч ҳолга етганини ўз кўзи билан кўради.

Йўлчи хўжайинларнинг маънавий бузуқлигини қадам сайин кузатади, уларга нисбатан ёш йигитда нафрат ва жирканиш ҳислари уйғонади.

Йўлчи сиёсий онгининг ўсишида унинг ўз маслакдошлари, камбағал меҳнаткашлар ҳаёти ва турмуши, қарашлари билан яқиндан танишиши ҳам муҳим босқич бўлди. Катта ерга келгач, бу ерда ишлаётган деҳқонларнинг ўзиникига ўхшаш тақдирини кўриб, Йўл-

бу икки синф орасида жуда катта чоҳ борлигини эсади.

Мирзакаримбойнинг ўз мавқеидан фойдаланиб, севдиси Гулнорни тортиб олишга бўлган уриниши воқеаси Йўлчи онгида пайдо бўлган бу фикрларни бутунлай тасдиқлайди. Лекин Йўлчи ҳали бу зулмга қарши курашишнинг тўғри йўлларини билмас эди. Унинг бутун қаҳр-ғазаби Мирзакаримбой ва унинг авлодларига қарши қаратилган, улардан ўч олишни ният қилиб қўйган бўлса, кейинчалик ўзи каби қамбағал халқ билан бирлашгандан кейин ва айниқса, рус большевиғи Петров билан бўлган суҳбатлардан кейин унинг фикрлари изга тушади. У энди бу кураш биргина унинг кураши эмас, умумхалқ кураши эканлигини ва бу кураш биргина Мирзакаримбойгагина эмас, барча бойларга қарши қаратилиши лозимлигини англаб етади.

Асрнинг кульминацион бобларида биз аввалги содда қишлоқ йигити Йўлчини учратмаймиз. Энди у Мирзакаримбойга ўхшаган «юрт гуллари» олдидан қўлини қовуштириб турган содда йигит эмас, балки большевистик кураш йўлининг тўғрилигига қатъий ишонч ҳосил қилган, халқ кураши йўлида жонини тиккан темир продали курашчан характерга айланади. У энди бойларни «ер ютади, агар ютмаса, зўрлаб, ниғизлаб ютдирамиз» (234-бет) деган қатъий қарорга келган.

Йўлчи ҳаётнинг нобоилик илдиэларини энди мавжуд тузумнинг характеридан излаш кераклигини яхши тушунади. Айниқса, революционер Петров мактабидан ўтгандан кейин ундаги бу тушунчалар янада қатъий тус олади, янада конкретлашади. Йўлчи ҳаётнинг оғирлигига жамиятнинг ана шундай икки гуруҳга ажралгани сабаб эканини чуқур тушуниб етади ва буни бошқаларга ҳам тушунтиришга ҳаракат қилади. Йўлчи ўзи каби меҳнаткашларнинг ҳам бу ҳақиқатга кўзини очишга ҳаракат қилади, эксплуататорларга қарши алоҳида-алоҳида эмас, бирлашган ҳолда кураш олиб бориш лозимлигини уқтиради.

Йўлчи онгида рўй берган революцион ўзгаришлар, синфий онгнинг тадрижий ўсиши ўша даврдаги бутун ўзбек халқи онгидаги синфий уйғонишни кўрсатиб беради ва ёзувчи шу даврга хос типик шароит ичида бу ўсишнинг манбаларини оча олган ва етарли бадий далиллай олган.

Замоннинг илғор тенденцияларини Йўлчи образида мужассамлаган Ойбек уни халқ билан мустаҳкам ало-

қадд, шу халқнинг курашчиси ва вакили сифатида асарнинг асосий пафосини шу образ эволюцияси устига куради.

Ёзувчи асарнинг аввалги қисмларида бойлар ва меҳнаткашларнинг айрим вакиллари ҳаёти, образларини акс эттирган бўлса, романнинг сўнгида, исён бобида фақат икки образ қолади: бу — бир томондан селдай гувиллаб, ҳақли талаб билан чиқаётган, ғалабагача курашишга бел боғлаган қўзғолончи халқнинг умумлашган образи бўлса, иккинчи томонда — маҳкамага тикилган, ўзининг охириги кунларини кечираётган эксплуатация синфининг яхлит образидир. «Бу улур халқ исёни, бу асрлардан бери давом этган жабрга, қулликка, кишан-бўғов тузумига, бош турмачи Николай салтанатига қарши мустамлака камбағалларининг, капитал қулларининг қўзғолони, даҳшатли зарбаси эди» (324-бет), деб офарин ўқийди автор халқ кучига. Қўзғолон боби асарнинг кульминацион нуқтаси даражасига кўтарилади.

«Қутлур қон» ўзидаги халқчиллик, курашчанлик ва гуманизмнинг кучи билан ажралиб туради. Зотан, булар социалистик реализм адабиётининг бош хусусиятларидир.

Романда эзилган халқ вакиллари қўзғолончиларнинг кўпгина қатнашчиларининг индивидуал образлари алоҳида муҳаббат билан тасвир этилади.

Мана эзилган халқ вакилларида бири, Йўлчининг, дўсти ва маслакдоши Қоратой, қомати турмуш қийинчиликлари остида эзилган, йўқчиликдан боши чиқмаган Шокир ота, камбағалчилик қақиб ташлаган Шоқосим, Уроз ва яна қатор бошқа образлар ана шу тарих ғилдирагини бутунлай бошқа изга солишга бел боғлаган буюк халқнинг типик вакиллари. Уларнинг ҳаёти ва курашида революция арафасидаги бутун ўзбек халқининг орзу ва интилишлари, ҳаёти ва кураши ўз аксини топди.

Асардаги Гулнор ва Унсин образлари революция арафасидаги ўзбек меҳнаткаш хотин-қизларининг тарихий тақдирини кўрсатиб берувчи типик образлардир. Ғоятда нозик ва нафис яратилган Гулнор образи Ойбекнинг энг муваффақиятли қаҳрамонларидан бири эканлиги адабиётшуносликда ўзининг муносиб баҳосини олди.

Гулнор маънавий ва ижтимоий тенгсизлик авжга чиққан, шу билан бирга унинг томирига болта урувчи

Учлар ҳам етилаётган инқилобий муҳитда яшайди. Чунга қарамасдан бу омиллар Гулнор характерининг табиий йўналишига кам таъсир қилади. Характернинг тустақиллиги ва табиий хислатларини бўрттириб кўрсатишга жазм қилган Ойбек бунга онгли равишда йўл қўйган дейишга тўлиқ асос бор. Чунки Гулнорнинг маъини, осуда табиати бундай кескин бурилиш учун аввалдан тайёрлаб келинмаган. Ёзувчи қиз характерини унга юкланган ғоявий вазифа асосида ҳаракатга келтиради. Ойбек Гулнор образи орқали мавжуд тузум қаршиликларини енга олмаган, унинг қурбонига айланган ўзбек аёлининг аянчли тақдирини яратишни мақсад қилиб қўйган, дейиш мумкин. Ойбекнинг ўз контраст услуга амал қилиб қишлоқ шароитида ўсган Унсидаги фаолликни Гулнор хатти-ҳаракатлари билан ёнма-ён қўйиб тасвирлаши фикримизга далил бўла олади.

Унсин Салимбойвачча билан биринчи тўқнашувдан кейиноқ бой хонадонидан тезроқ чиқиб кетиш ҳаракатига тушиб қолади. Гулнор эса, гарчи кўнглида бой ва унинг ўғилларини лаънатлаб Йўлчини тез-тез эслаб турса ҳам, ўзининг «булар билан бирга бўлишга мажбур» эканлигини тан олади ва ортиқча қаршилик қилмай, отаси тенги чол билан «тақдирга тан бериб» яшайверади, ҳатто ҳомиладор ҳам бўлади. Бундай фожиали тақдирлар ўша давр ҳаёти учун типик бўлган албатта.

Булар ҳаммаси Гулнорнинг ўта нозиклик билан ишланган миллий характер эканлигидан ташқари, унинг анча мураккаб образ эканлигини ҳам кўрсатади.

Романдаги камбағал Ермат образи ҳам худди ана шундай мураккаб образлардандир. У тарихий-инқилобий прозамизда кўп учрайдиган адашган кишилар типига мансубдир. Чунки ўзини бойнинг энг яқин кишиси, бой уйидаги қаролларнинг бошлиғи, бой билан бир тоифадаги киши деб сезиб юрган Ерматнинг эксплуататорларнинг ҳақиқий моҳиятини аниқ кўриб олиш, улар ҳақидаги иллюзияларни енгиб ўтиши бошқаларникига нисбатан анча қийин кечди.

Ташқаридан қараганда Ермат билан Мирзакаримбой ўртасидаги яқинлик гўё ота-болалик, қариндошлик характерига эга. Лекин ёзувчи бу «яқинлик»нинг эксплуататорларнинг ўзини оддий халққа яқин кўрсатиш учун атайлаб қилинаётган найранги эканлигига алоҳида урғу беради. Ермат ўзини Мирзакаримбой ва унинг оиласига қанчалик яқин сезмасин, ўзини бу оиланинг вакили

ҳисобламасин, бой ва унинг болалари ундан жирканадилар, уни мол ўрнида кўриб, масхара қиладилар.

Ермат ва Мирзакаримбойнинг бутунлай бошқа-бошқа тоифа одами эканлиги, улар ҳеч қачон «бир қозонда қайнай олмаслиги» асар охирида яққол кўриниб қолади. Ўзининг бир умр алданиб юрганини сезган Ермат қизи мозори устида энди кўзи, очилганини айтади. У Гулнорни нобуд қилган Салимбойваччани пичоқлаб ўлдирди. Энди Ермат ўзини ҳимоя қилиши мумкин бўлган синфни топади ва унинг курашига қўшилиб кетади.

Бу мисоллар «Қутлуғ қон» романида социал кучлар ва қаҳрамонларнинг синфий чегараси уларнинг ҳар бир ҳаракатида ёки ҳар бир кичик эпизодда ҳам яққол сезилиб туришини кўрсатади. Ойбек ана шундай икки қутб ҳаётини бир-бирига контраст қўйиб тасвирлаш орқали жуда кучли бадий ҳаққонийлик ва таъсирчанликка эришди.

Ўтмишда ўзбек халқи кечирган «ҳаётнинг бир кичик лавҳасида» ёзувчи инқилоб арафаси даврининг реалистик картинасини турли қарама-қаршиликлари, тўқнашувлари ва бор даҳшати билан акс эттиришга эришган. Ойбек халқ ҳаётининг энг характерли моментларидан бири — революция арафасида учига чиққан зулм ва икки томонлама эксплуатация натижасида сабр косаси тўлган халқнинг қўзғалиши ва унинг машҳур 1916 йил қўзғолонига қўшилиб кетишини қаламга олар экан, мазкур даврнинг энг илғор тенденцияларини ташувчи илғор кучларни жуда тўғри танлайди, социал кучларнинг ўринларини асарда муваффақиятли ҳал этади, икки лагерь ўртасидаги антагонистик қарама-қаршиликларни марксистик позициядан тасвир қилади ва асар сўнгигача изчил давом эттиради.

«Қутлуғ қон» романи ўзбек совет адабиётида социалистик реализмнинг катта ютуғи бўлди. Роман учун воқеликни илғор, революцион тараққиётда тасвирлаш, тарихни партиявийлик нуқтаи назаридан ёритиш характерлидир. Меҳнаткаш халқ ғалабасининг муқаррарлигини тасдиқлаш асарнинг бош ғоявий ва эстетик мундарижасини белгилайди.

Шундай қилиб, 30-йиллар ўзбек совет тарихий прозаси тараққиётида муҳим ўрин тутувчи давр бўлиб қолди. Бу даврга келиб, тарихни марксистик тушуниш ва талқин қилиш мукаммаллашди, жанр намуналарининг яратилишида изчил реалистик метод етакчи бўлиб қолди. А. Қаҳҳорнинг «жаҳон новеллистикасининг энг яхши на-

муналари қаторидан ўрин олган» (В. Смирнова) ўтмиш мавзуидаги ҳикоялари орқали тарихий прозага бир қатор новаторлик принциплари кириб келди. Биринчи ўзбек тарихий-революцион романи — «Қутлуғ қон» шу даврнинг энг муҳим ютуқларидан бири бўлди. Адабиётнинг, жумладан унинг тарихий прозасининг замонга хизмати янги-янги қирралар касб этди.

«ЎТМИШДАН» ҲАРАКАТДАГИ ҚЎШИН САФЛАРИГА...»¹

Машҳур совет тарихий романисти А. Н. Толстой «Тарихий романга эҳтиёж буюк бурилиш даврларида пайдо бўлади»², деб ёзган эди.

Улуғ Ватан уруши даври халқимиз ҳаётида худди ана шундай бурилиш даврларидан бири бўлди. Бутун прогрессив инсоният фашист деб аталмиш малъунга, унинг босқинчилик сиёсатига қарши оёққа турди.

Совет кишилари бир тан-бир жон бўлиб, мамлакат мудофаасига отланди. «Ҳамма нарса фронт учун — га-лаба учун» деган шиор ўртага ташланди. Совет халқининг бирлиги, дўстлиги, маънавий дунёсининг, иродасининг кучи синовдан ўтадиган пайт келди.

Ана шундай бир даврда адабиёт жуда катта куч касб этиши табиий ҳол.

Келажак учун курашга фақат замонгина эмас, балки ўтмиш ҳам сафарбар этилди. Адабиётшунос В. Перцовнинг ўша кунларда ёзган жуда ўринли сўзлари билан айтганда, «Совет адабиёти ўтмиш авлодларимиз жасоратларида ўзи учун катта резервлар излаб топди ва уларни узоқ тарихдан ҳаракатдаги қўшин сафларига чақириб келтирди»³.

Ёзувчилар халқимиз бой ўтмишининг жанговар сарҳифаларига шу даврда, айниқса, қайта-қайта мурожаат этдилар. Тарихий-ватанпарварлик мавзуси ҳеч қачон уруш йилларидагидек кенг ишланмаган ва чуқур ижтимоий мазмун касб этмаган эди. «Бу урушда, — деб ёзганди ўша йилларда А. Толстой, — бизнинг диққатимиз тез-тез халқимизнинг ўтмишига қаратилмоқда. Узоқ

¹ Мазкур боб адабиётшунос Б. Сайимов билан ҳамкорликда ёзилган.

² Толстой А. Н. Полн. собр. соч. т. 13, М., ГИХЛ, 1949, стр. 511.

³ Перцов В. Писатель и его герой в дни войны (статья вторая), Образцы великого прошлого, «Октябрь», 1944, № 6.

йиллар орқасида унутилган воқеалар асрлар тумани орасидан сузиб чиқмоқда ва бизнинг бугунги қаҳрамонона курашимиз нури уларни янги рағбатда ёритмоқда. Илгари унча аниқ ва аҳамиятли бўлиб туюлмаган кўнгина нарсалар аниқлик ва аҳамият касб этмоқда. Бу орқали биз рус халқининг ўз мустақил ватанида озодликка, умумхалқ бахтига қараб келган тўғри, жасоратли йўлини янада равшанроқ кўра бошлаймиз»¹.

Агар эътибор бериб қаралса, ҳарбий ватанпарварлик темасидаги тарихий романлар уруш бошланмасдан анча олдин кўплаб пайдо бўла бошлаганини кўриш мумкин. Айниқса 30-йилларнинг охирида рус ва бошқа қардош халқлар адабиётларида халқимиз ўтмишининг жанговар ва қаҳрамонона саҳифалари, унинг Ватанни чет эл босқинчиларидан ҳимоя қилиш ва миллий мустақиллик соҳасидаги курашининг энг характерли воқеалари бадий бўёқларда кенг планда акс эттирила бошланди. Прозанинг янги тури — ҳарбий-тарихий романлар худди шу даврда яратилди. Шу тариқа совет тарихий романчилигининг фахри бўлиб қолган В. Яннинг мўғул босқинчиларига қарши кураш давридан олиб ёзилган «Чингизхон» (1939), Польша интервенциясига қарши халқ урушидан ҳикоя қилувчи В. Костиленнинг «Кузьма Минин» (1939), А. С. Новиков-Прибойнинг 1904-1905 йиллардаги рус-япон урушининг фожиали якуни ҳақидаги «Цусима» ҳарбий-тарихий романлари, 1853-1856 йиллар Қрим уруши ҳақида С. Н. Сергеев-Ценскийнинг «Севастополь уқубатлари» эпопеяси (1937—1939) дунёга келди. Кино санъатимизнинг катта ютуқлари бўлган Вл. Петровнинг А. Толстой сценарийси асосида қўйган «Петр Биринчи», С. Эйзенштейннинг «Александр Невский» асарлари ҳам худди шу йилларда яратилган.

Бу факт совет тарихий романчиларининг замон билан алоқаси нақадар мустаҳкамлигини, даврнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётидаги ҳар бир катта-кичик ўзгариш адабиёт қалбида акс-садо топганини, шу билан бирга тарихий романчиларимизнинг келажакни ҳам олдиндан илғаб олиб, ижодларини унга хизмат қилдиришга интиланликларини яна бир бор исботлайди. Совет тарихий романчилигининг ана шу хусусиятини таъкидлаб, машҳур рус ёзувчиси С. Голубев ёзувчиларнинг Бутуниттифоқ

¹ Толстой А. Полн. собр. соч. т. 14, стр. 217.

II съездида шундай деган эди: «Тарихий-бадий адабиёт яқинлашиб келаётган уруш даҳшатини олдиндан сезган эди. Совет халқининг ватанпарварлик туйғуларига мурожаат қилар экан, совет тарихий романчилиги бу орқали халқни мана шу бўрон билан учрашувга тайёрлар эди»¹.

Тарихий романнинг бундай аҳамиятини англаган совет ёзувчилари, айниқса, уруш йилларида бу соҳада баракали ижод қилдилар. Қардош адабиётларнинг барчасида халқимизнинг узоқ ва яқин ўтмишдан олиб ёзилган ҳарбий-ватанпарварлик темасидаги тарихий асарлар пайдо бўлди. Биргина рус адабиётининг ўзида А. Толстойнинг «Петр Биринчи» романининг 3-китоби, В. Яннинг «Ботухон», В. Шишковнинг «Емельян Пугачев» эпопеясининг 2- китоби, А. П. Степановнинг «Порт-Артур», Б. Горбатовнинг «Бўйсунмаганлар», Л. Леоновнинг «Великошумскнинг олиниси» каби ажойиб романлари эълон қилинди.

Мана шундай даврда адабиёт рус халқининг 1812 йил Ватан урушидаги қаҳрамонлиги мавзуга мурожаат қилмасдан қололмас эди. Бу давр воқеаларини акс эттирган С. Голубевнинг «Багратион» романи ва «Герасим Курин» повести, К. Треневнинг «Полк қўмондони», А. Гладковнинг «Қадим-қадимда» драмалари, режиссёр Вл. Петровнинг «Кутузов» кинофильми, Вс. Иванов, С. Сергеев-Ценский, Вяч. Шишковларнинг 1812 йил уруши қаҳрамонлари ҳақидаги очерклари пайдо бўлди. Ёзувчилар шунингдек рус халқи ҳаётида, мамлакат мустақиллигини сақлаш ва унинг озодлиги учун курашда муҳим давр ҳисобланган Иван Грозний даврига ҳам кўп мурожаат қилдилар. А. Толстойнинг «Бургутлар» ва «Оғир йиллар» драматик дилогияси, И. Сельвинскийнинг «Ливон уруши» трилогияси, В. Соловьевнинг «Улус давлатпаноҳ» пьесаси, В. Костилёвнинг «Иван Грозний» роман-трилогияси ана шу давр тарихий воқеалари ҳақида ҳикоя қилади.

Миллий тарихнинг бундай қаҳрамонона саҳифалари ҳамма халқда, ҳар бир миллатда сўзсиз бор. Рус адабиётининг илғор тажрибаларидан ўрганган ҳар бир миллий адабиёт урушининг даҳшатли кунларида ўз халқи тарихининг ана шу саҳифаларига қайта-қайта мурожаат қилди.

¹ «Литературная газета», 1954, 26 декабрь.

Украин адиби И. Қочерганинг «Ярослав Мудрий» трагедияси, белорус К. Чорнийнинг «Келажакни излаб», «Улуғ кун» романлари, арман ёзувчилари Д. Демирчянининг «Вардананк», Ст. Зорьяннинг «Шоҳ Пап», қозоқ адабиётида М. Ауэзовнинг «Абай» эпопеясининг 1-қисми, Ш. Ҳусайновнинг «Омонгелди» драмаси, тожик адабиётининг асосчиси С. Айнийнинг «Темурмалик — тожик халқининг қаҳрамони», «Муқанна қўзғолони» каби тарихий очерклари, Б. Қербобоевнинг «Махтумқули», татар драматурглари Т. Гиззатнинг «Бўронли кунлар», А. Файзининг «Пугачев Қозонда», бошқирд С. Қудашнинг «Мажид Ғафурий», А. Бикбайнинг «Қаҳим-тўра», чуваш А. Қалганнинг «Иван Кадилов» тарихий драмалари ва ўнлаб бошқа асарлар социалистик ватанимизнинг тақдири учун қонли жанг кетаётган уруш йилларида яратилган.

Бу асарларда кўп миллатли совет халқи тарихидаги энг характерли моментлар қайта тикланган, мамлакат мустақиллиги ва озодлиги учун курашда жон фидо қилган миллий қаҳрамонлар, гуманизм ва ватанпарварликни ёқлаган ва мадҳ этган миллий маданият ва адабиёт намояндалари образларининг жонли галереяси яратилган. Улар оғир дамларда ўз халқига далда бериш учун ўтмишдан келган бизнинг кучли маънавий резервларимиз эди.

Кўп миллатли совет адабиёти тарихида бунчалик кўп ва бунчалик кучли тарихий-қаҳрамонлик асарлари пайдо бўлган бошқа даврни кўрсатиш қийин. Тарихий роман замон учун хизмат қилди, у душман билан, унинг босқинчиликка асосланган ғояси билан жанг қилди. Халқни, жангчиларимизни ботирликка, фидойиликка, қаҳрамонликка ундади. Шунинг учун ҳам ажойиб тарихий романлар устаси В. Ян уруш йилларида ёзган мақоласида:

«Тарихий роман... энг аввало қаҳрамонликни ўргатувчи муаллим бўлиши зарур»¹,— деб ёзган эди.

Дарҳақиқат, ватанпарварлик, қаҳрамонлик, фидойилик уруш йилларида пайдо бўлган тарихий асарларнинг бош ғояси бўлиб қолди.

Уруш даврида тарихий асарларнинг бундай кўп яратилиши адабиётшунослик, танқидчилик олдига уларни тезлик билан таҳлил қилиш, ўқувчилар диққатини энг

¹ Ян В. Проблема исторического романа, «Литература и искусство», 1943, 15 мая.

яхши асарларга қаратиш, тарихий мавзуда эришилган ютуқлар ва йўл қўйилаётган хатоларни умумлаштириш вазифасини қўйган эди. Шу мақсадда урушнинг энг қизгин кунларида — 1943 йилнинг октябрида СССР Ёзувчилар союзида тарихий роман масалалари махсус муҳокама қилинди. Ёзувчилар, драматурглар, режиссёрлар ва партия, совет ходимлари қатнашган бу кенгайтирилган мажлисда академик Ё. В. Тарленинг доклади тингланди, А. Фадеев, В. Шишков, А. Толстой, С. Бородин каби тарихий роман усталари сўзга чиқишиб, бу соҳада эришилган ютуқ ва камчиликларни батафсил таҳлил қилдилар. Мажлисда баъзи бир асарларда учраб турган тарихни сохта замонавийлаштириш, айрим тарихий фактларни бузиб талқин қилиш, ортиқча воқеанавислик, ўтмишни образли, бадний тадқиқ қилишнинг тавсифийлик билан алмашиши, тарихий характерларнинг бўш ишланиши, маиший ва этнографик тафсилотлар ҳамда тил архаизмига ортиқча берилиб кетиш ҳоллари танқид қилинди.

С. Голубевнинг «Багратион», А. Раковскийнинг «Генералиссимус Суворов» асарларида авторларнинг жанг картиналарига ҳаддан зиёд ўрин ажратишлари орқасида умуман мамлакат ички ҳаёти масаласининг эътибордан четда қолганлиги, қаҳрамонларнинг руҳий кечинмалари яхши очилмаганлиги ҳам айтиб ўтилди.

Бу даврда йўл қўйилган энг қўпол хатолардан бири баъзи бир асарларда тарихий ўтмишни идеаллаштиришга уриниш, подшолар, хонлар ва умуман йирик шахсларнинг ролини ошириб юбориш, меҳнаткаш халқ ҳаётининг улар соясида қолиб кетганлиги айтиб ўтилди.

Мазкур муҳокама совет адабиётида тарихий романинг ўша даврдаги аҳволини тушуниб ва унинг келажакни белгилаб олишда катта роль ўйнади.

Тарихий проза ривождаги бу кўтарилиш, кўрилган кенг тадбирлар ўзбек ёзувчиларининг ҳам бу соҳадаги ижодий активлигини ошириб юборди.

Шуни таъкидлаб ўтиш керакки, ўзбек халқи энг қадим тарихининг жанговар саҳифалари — уларнинг араб, мўғул босқинчиларига қарши олиб борган озодлик кураши, Ватан мустақиллиги йўлида катта шижоат кўрсатган халқ қаҳрамонларининг ҳаёти ва фаолияти ҳали илмий жиҳатдан атрофлича ишланмаганлиги, ҳужжатли материалнинг камлиги бу соҳадаги ишимизга бирмунча халал берди. Қолаверса, тарихий романинг ҳарбий-ватанпарварлик турида адабиётимиз тажрибасининг

камлиги ҳам сезилмай қолмади. Лекин ҳамisha адабиёт ва тарих илми бир-бирини тўлдириб келган. Л. Толстойнинг «Уруш ва тинчлик» эпопеясини ёзишда 1812 йилги Ватан уруши ҳақида, А. Толстой «Петр Биринчи» романи учун ўша давр ҳақида йиққан материаллари фақат адабиётни эмас, тарих фанини ҳам бойитганини эслаш кифоя. Ўзбек адабиётида ҳам тахминан шундай бўлди. С. Айний «Муқанна қўзғолони» очеркида қўзғолон билан боғлиқ тарихий фактларни таҳлил қилган бўлса, Ҳ. Олимжон «Муқанна» драмасида бу давр воқеаларини бадий тадқиқ этди. Ойбек Навоий ҳақида роман ёзиш билан бирга унинг замони ва шахсини илмий равишда батафсил ўрганиб чиқди.

Шу тариқа халқимизнинг тарихда чет эл босқинчиларига қарши курашини, давлатни мустақкамлаш, унинг мудофаа қудратини ошириш учун курашини ва бу курашларда етишган халқнинг қаҳрамон фарзандлари образини ёритиб берувчи Ойбекнинг «Навоий» романи, Ҳ. Олимжоннинг «Муқанна», М. Шайхзоданинг «Жалоллидин Мангуберди», Ойбекнинг «Маҳмуд Торобий» тарихий-қаҳрамонлик темасидаги шеърӣ драмалари вужудга келди.

Турли жанрларга мансуб бўлишига қарамасдан, бу асарларни бирлаштирадиган бош хусусият — уларда қаҳрамонлик, юксак ватанпарварлик ва оташин гуманистик ғояларнинг илғари сурилишида, уларнинг келажакка ишонч — оптимистик руҳ билан суғорилганидадир. Бу хусусият эса уларнинг замонга хизматини, ўзбек жангчиларини ўтмиш авлодларнинг энг яхши хислатларидан илҳомлантириш, уларни Ватанга содиқ, қаҳрамон аждодларга муносиб бўлишга чақириш борасидаги тарбиявий аҳамиятини кучайтирди.

«Араб босқинчиларини тумтарақай қилиб қувган Муқанна, Чингизхонни даҳшатга солган Торобийнинг руҳи ҳамон тирик, — деб ёзган эди уруш йилларида Ҳ. Олимжон. — Бугун ўзбек жангчилари курашга кирар экан, халқ ботирларининг номи билан қилич чопадилар»¹.

Дарҳақиқат, Ҳ. Олимжон ўзи ҳам драмаси материалига мана шу нуқтаи назардан ёндашади. Тарихий фактлардан чиқиб кетмаган ҳолда драматург VIII асрда араб босқинчиларига қарши халқни қўзғатган, ватан-

¹ Ҳ. Олимжон. Асарлар мажмуаси. 5 томлик, т. 4. Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1971, 130-бет.

парвар ва довюррак Ҳошим ибн Ҳақим (Муқанна)нинг романтик образини яратади. Шуниси характерлики, Ҳ. Олимжон Муқанна қўзғолонининг бориши тафсилотларига кўп ўрин ажратмайди. Муқанна қўзғолони ва унинг даври ҳақида кўпгина манбаларни кўриб чиққан бўлишига қарамай, Ҳ. Олимжон эътиборни кўпроқ воқеанинг моҳиятини очишга, қўзғолончиларни ҳаракатлантирган ички кучни тадқиқ этишга, халқ қасоскори Муқанна ва унинг сафдошларининг ички кечинмаларини, қулларнинг ўзаро ва уларнинг босқинчилар сиёсатига бўлган муносабатларини романтик бўёқларда очишга ҳаракат қилади.

Лекин Ҳ. Олимжоннинг кўз олдида ҳамisha бугун ёв билан олишиб, жон олиб, жон бераётган қаҳрамон ўзбек жангчиси гавдаланади. Шунинг учун ҳам драматург баъзан тўғридан-тўғри Муқанна тилидан фронтдаги жангчига ватан тушунчасини оддий қилиб изоҳлаб беради, Муқанна тилидан уларнинг қасамёдини қоғозга туширади.

Ёзувчининг сеҳрли қалами кучи билан асрлар оша Муқаннанинг ўтли чақириғи ўзбек жангчиси қулоғига етиб келади:

Шунқорларим, парвоз қилиб учинглар,
Булут бўлиб ёв устига кўчинглар.
Арслонларим, ҳамла қилинги беомон,
Кўзингизни равшан қилсин оққан қон...¹

Ҳ. Олимжоннинг «Муқанна» драмасида қаҳрамонона характер яратиш маҳоратига А. Фадеев жуда юқори баҳо берган эди:

«Унинг уруш йилларида яратган асарлари ичида VIII аср Ўзбекистоннинг араб босқинчилари томонидан босиб олиниши давридан ҳикоя қилувчи «Муқанна» драмаси алоҳида ажралиб туради. Халқ йўлбошчиси Муқанна ва ўзбек Жанна д' Арки — қаҳрамон Гулойим образлари Олимжоннинг жуда катта муваффақиятларидандир»².

М. Шайхзоданинг «Жалолиддин Мангуберди» ва Ойбекнинг «Маҳмуд Горобий» шеърӣ драматик асарлари ҳам уруш йиллари адабиётимизни янги, оригинал харак-

¹ Ҳ. Олимжон, 5 томлик асарлар мажмуаси. т. 3. Ғ. Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1971, 105-бет.

² Фадеев А. Собр. соч. в 7-томах. т. 4. Изд. «Художественная лит-ра» М., 1971, стр. 370.

терлар билан бойитди. Зотан, Ғафур Ғулом ва Ойбекнинг «Жалолиддин» драмаси ҳақида ўша давр матбуотида айтган гаплари асарнинг ғоясини ва автор маҳоратини жуда яхши очиб беради.

«...Жалолиддин тимсолида автор халқни душманга қарши курашга тўплаб сафарбар қила олган, она-Ватан учун ўз ҳаётини бағишлаган довюррак, доно, моҳир қўмондон образини яратди. Драматург тарихий васиқачиликка эмас, тарихий жараённинг ҳақиқий мазмунини, унинг ички маъносини бадиий тажассумлаштиришга интилган», «Ватан ўғилларининг эрк, мустақиллик, номус ва шараф учун бошлаган фидокорона кураши ёрқин, маънодор, драматизм билан тўла ҳаяжонли картиналарда гавдаланади ва Жалолиддин образи асарда тўлақонли, жонли ва улуғвордир. Сўзи, ҳаракати ва бутун сиймоси билан романтик кўтарилма руҳли баҳодир, аynи замонда ҳақиқий одамийлик хислатларидан баҳраманд... «Жалолиддин» давримизга ғоят ҳамоҳанг. Улуғ Ватан уруши йилларида, совет халқларининг қаҳрамонлиги мислсиз гуллаган даврда ботир аждодларнинг шонли ишлари юракларни ифтихор билан тўлдиради, томирларда яловбардорлик туйғуларини мавжлантиради, қонли, чиркин фашизмни яқсон қилиш учун муаззам курашимизда янги зафарлар ва шонлар чўққисига илҳомлантиради»¹.

Шунингдек, бу икки шеърӣ-драматик асарда вазиятнинг қистови билан шошилиш ёзилиши орқасида баъзи масалаларда бир томонламаликка йўл қўйилганлиги ҳам танқидчиликда айтилган.

Ойбек «Маҳмуд Торобий»да кўпроқ ишқ-муҳаббат линиясини ривожлантиришга берилиб кетган бўлса, «Жалолиддин Мангуберди»да Шайхзода қаҳрамоннинг синфий чекланганлигини керагича очиб бера олмади ва ҳ. к.

Лекин халқимиз ҳаёти тарихининг энг характерли — жанговар саҳифаларидан ҳикоя қилувчи бу уччала драма ҳам уруш даврида жуда катта эстетик ва тарбиявий аҳамият касб этгани шубҳасиздир.

Уруш аynи қизиган даврда саҳнага чиққан, Совет ҳокимиятини сақлаш учун ҳаёт-мамот жанги кетган граждaнлар уруши даври воқеаларидан ҳикоя қилувчи И. Султоннинг «Бургутнинг парвози» тарихий драмаси-

¹ Ойбек, Ғ. Ғулом. «Жалолиддин» драмаси ҳақида. «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1945, 18 февраль.

нинг аҳамияти ҳақида ҳам ана шундай илиқ гапларни айтиш мумкин.

Улуғ Ватан уруши даври ўзбек тарихий прозасига шу даврда адабиётга кириб келган Миркарим Осим сезиларли улуш қўшди. Жумладан, унинг «Ўтрор» тарихий қиссаси 1944 йилда эълон қилинди. Мазкур повесть уруш даври умумсовет адабиётида кенг ишланган тарихий-қаҳрамонлик мавзусига бағишланган бўлиб, мўғул истилочиларига қарши ҳаёт-мамот жанги олиб борган қаҳрамон аждодларимизнинг эсда қоларли образлари яратилди.

Повесть марказида жасур ва иродали шаҳар ҳокими Инолчиқ туради. Унинг назарида дунёда энг катта бахт — бу эрк, озодлик бўлса, энг қабиҳ жиноят — сотқинликдир. У мўғуллар қутқуси остида ўз Ватанидан кечишга тайёр бўлган айрим юртдошлари ишидан нафратланади. Асарда сотқин мулозим Ҳожибнинг аянч фожиаси ҳам таъсирчан тасвир этилади.

Мўғуллар билан бўлган тенгсиз жангда енгилган Инолчиқ Чингизхоннинг «Эски хусуматларни унутиб, менинг хизматимга кир», деган таклифига, «Мен ўз улусимга хиёнат қилмасмен», деб жавоб беради. Асарда бошқа бир қатор оддий халқ вакиллари образлари меҳр билан чизилади. Булардан энг эсда қоладигани оддий камбағал йигит Темиртош ва унинг онаси образларидир. Содда ва пок ниятли Темиртош она-Ватани ҳимояси учун Инолчиқ қўшинида ҳаракат қилса, онаси боғидаги мевалари фарқ пишган дарахтларни мўғуллардан ҳимоя қиламан деб, фожиали ҳалок бўлади. Қонхўр босқинчилар дарахт билан қўшиб кампирнинг ҳам бошини узиб ташлайдилар. Бу даҳшатли саҳнада биринчидан, душманнинг қонхўрлиги, ёвузлиги ва золимлиги ёрқин кўринса, бошқа томондан, она юртнинг ҳар бир дарахти, кўчати учун кўкрагини қалқон қилган аждодларимиз жасорати таъсирчан ифода этилади.

Уруш даврида «Қизил Ўзбекистон» ва айрим фронт газеталарида эълон қилинган «Ўтрор» қиссаси жангчиларимизни Ватанни қаттиқ туриб ҳимоя қилишда муҳим тарбиявий аҳамият касб этди. Шунинг назарда тутган ҳолда академик Е. Э. Бертельс 1945 йилда ёзган тақризида «Ўтрор» қиссасининг шу хусусиятини алоҳида таъкидлаган эди.

Улуғ Ватан уруши йилларида адабиётимизда биргина тарихий роман яратилди. Лекин шу биргина роман ўзининг долзарб мавзуда яратилганлиги ва уруш йил-

ларидаги тарбиявий аҳамиятидан ташқари бутун ўзбек тарихий романчилигида янги даврни бошлаб берди. Бу асар — Ойбекнинг «Навой» романи эди.

Уруш йилларида Навой даври ва унинг образига драматургларимиз Уйғун ва Иззат Султон ҳам мурожаат қилишган эди. Навой даврининг мураккаблиги, шоир ва давлат арбоби Навой фаолиятининг серқирралиги шу даражада эдики, бу икки жанрда бутунлай бир-бирига ўхшамаган, бир-бирини такрорламаган икки хил асар келиб чиқди. «Алишер Навой» драмаси ўзининг дилбарлиги, қизиқарли сюжети ва ўткир драматизми билан бугунги кун саҳнасида ҳам томошабинларга катта маънавий озиқ бағишламоқда. «Навой» романи вазминлиги, фалсафий чуқурлиги, чуқур ғоявийлиги ва тарихга ҳамоҳанглиги билан ўқувчиларни ҳаяжонга солиб келмоқда.

«Навой» романи марказига ижодкор шахси, ҳаёти ва фаолияти қўйилган тарихий-биографик романдир. Адабиётда бу тип асарлар асримизнинг бошларидан ёзувчиларни қизиқтира бошлаган. Бу ҳодиса адабиёт ва санъатнинг жамиятни бошқаришдаги ролининг ошганлиги, ёзувчи ва санъаткорларнинг эса жамиятнинг етакчи кучларидан эканлиги тан олина бошланиши жараёни билан боғлиқ. Бу тип асарларда ёзувчилар асар марказига «ижодкор ва давр», «адабиёт, санъат ва давр проблемалари» каби масалаларни қўйиб ҳал этадилар. Маълумки, ижодкор ўз замонининг ҳамма катта-кичик проблемалари, тенденцияларига алоқадор бўлади. Шу нарса яратилажак ижодкор образига ҳам тўлиқ кўчиши керак. Бундай шахс ҳақида гап борар экан, даврнинг на сиёсий, на ижтимоий, на иқтисодий томонларини четлаб ўтиб бўлмайди.

Қолаверса, бундай қаҳрамон яратган ёзувчи ижодкорга ва унинг асарларига давр воқеаларининг қилган таъсирини ва бунинг акси—ижодкор асарларининг давр воқеаларига таъсири каби мураккаб жараёни синчковлик билан кузатиши лозим. Образлироқ айтганда, асарда ижодкор ўз даврининг барометри сифатида бутун воқеликнинг энг қайнаган жойларида берилиши керак.

Бундай типдаги образ яратишнинг энг мураккаб томони ҳам ана шунда. Худди шунинг учун ҳар қандай ёзувчи ҳам бу ишни керакли даражада ва савияда удалай олмайди.

Ижодкор шахслар, ижодкор генийлар образи дастлаб реалистик услубда француз ёзувчиси Ромен Роллан то-

монидан ишланган. Унинг «Бетховеннинг ҳаёти», «Микеланжело», «Толстойнинг ҳаёти» каби асарлари ана шу тип асарлардандир.

Лекин буюк реалистнинг мазкур асарлари янгича талабларга тўлиқ жавоб бера олмайди. Уларда буюк санъаткорларнинг фақат шахси ва асарларидаги маҳорати таҳлил қилинади. Уларни яратган ва асарларидаги маълум ғояни талаб қилган давр тадқиқ этилмайди. Шунинг учун бу асарлар кўпроқ бадий биографиялар бўлиб қолаверди. Андре Моруанинг шу типдаги бир қатор романлари ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин.

Совет адабиётида ижодкор шахсларни бош ижобий қаҳрамон қилиб олган асарларни биринчилардан бўлиб Ю. Тинянов ва О. Форш яратдилар. Ю. Тиняновнинг 1925 йил ёзилган декабрист шоир В. К. Кюхельбеккер ҳаёти ҳақидаги «Кюхля», шоир А. С. Грибоедовнинг фаолияти асос қилиб олинган «Вазир — Мухторнинг ўлими», буюк рус шоири ҳақидаги «Пушкин», А. Новиковнинг «Пушкин қувғинда», «Охирги йил», композитор Глинка ҳаётидан ҳикоя қилувчи шу авторнинг «Музикантнинг туғилиши», «Менинг тонгим албат отади», М. Ю. Лермонтовнинг ҳаётига бағишланган «Тирик ва ўлик руҳлар ҳақида», В. Г. Белинский ва Гоголь ҳақидаги «Олдинда борувчилар» романлари худди шу тип асарлар галереясини ташкил қилади. Бу рўйхат рус адабиётида бу соҳада анчагина тажриба тўпланганлигини кўрсатади.

Фақат уруш йилларининг ўзида қардош халқлар адабиётида ижодкор шахслар асосий қаҳрамон бўлган — М. Аvezовнинг «Абай» (I-китоби) романи, Б. Кербобоевнинг «Махтумқули», С. Вурғуннинг «Воқиф», С. Қудашнинг «Мажид Гафурий» драмаларининг пайдо бўлганлиги совет жангчиси урушда фақат Ватан тупроғинигина эмас, маънавий бойлигимизни ҳам кўксини қалқон қилиб ҳимоя қилаётганини эслатиб турарди. Бу асарларнинг барчасида масала худди шу жиҳати билан қўйилади ва ҳал этилади.

Ойбекнинг «Навой» романи ана шу асарлар қаторига оригинал ва жуда зарурий улуш бўлиб қўшилди.

Машҳур шарқшунос олим академик Е. Э. Бертельс «Навой» романи пайдо бўлган даврдаёқ у ҳақда гапириб: «Академик Ойбек жуда катта тадқиқот ишини бажарди... Автор ўзини XV аср даврига олиб ўтолди. Навойга дахлдор ҳамма хусусият ва воқеаларнинг бизгача етиб келган тарихий материал билан тасдиқланиши

асарнинг улкан муваффақиятидир. Бундан ташқари роман ўзининг ажойиб бадий мукаммалиги билан ҳам ажралиб туради»¹, — дейди.

«Навой» романини² ўзбек адабиётида унгача яратилган тарихий темадаги асарлардан ажратиб турадиган характерли хусусият шуки, ёзувчи роман марказига тарихий шахс ҳаёти ва фаолиятини олади, асарда тўқима образлар ва воқеаларга нисбатан ўтмишда бўлиб ўтган тарихий фактлар, тақдирлар устун туради. Навоийдек ўз даврининг буюк фарзанди ҳаёти призмасида бутун ўзбек халқи ҳаёти ва тарихий тақдири ўзининг атрофлича аксини топади.

Романда кўтарилган Навоий ва халқ, давлат ва халқ, ўзбек тили ҳуқуқи учун кураш проблемалари XV аср учун актуал бўлиши билан бирга, уларнинг бугунги кунини учун ҳам аҳамияти нуқтаи назаридан тасвир этилади. Зотан, совет тарихий романининг новаторлик хусусиятларидан бири ҳам унинг ўтмишга тарихий материализм нуқтаи назаридан ёндашиб, ўтмишнинг характерли моментларини ҳозирги замон ва келажакнинг ҳаётбахш нурлари билан ёритишидир. Бу билан улар гўё ўтмишнинг намунали саҳифалари, жамият тараққиётида муҳим роль ўйнаган буюк кишилар фаолияти билан келажак ўртасида ўзига хос маънавий кўприк яратадилар.

Роман марказига Навоий ҳаёти ва ижодий фаолиятининг олиниши асарнинг гоёси фақат Навоий биографиясини сўзлаб беришдангина иборат, деган хулосага олиб келмайди. Шу жиҳатдан баъзи бир ўзбек адабиётшуносларининг «Навой» романини А. Новиковнинг тарихий-биографик романлари каби асарлар типига қўшиш кераклиги ҳақидаги фикрларига қўшилиб бўлмайди. Бевосита Навоий ҳаётини бошдан-охир тасвирлаш ёзувчининг асл ниятини ташкил қилмайди ва шунинг учун ҳам Ойбек асар композициясини ҳам хронологик тартибда қурмайди. Ойбек Навоий ҳаёти ижодий фаолиятининг энг муҳим даврини, қирраларини шунингдек, халқ ҳаётида юз берган муҳим ўзгаришлар даврини қаламга олади. Бу асар ана шундай мураккаб даврда шоирнинг давлат ва халқ тақдирида ўйнаган буюк ролини кенгроқ кўрсатишга имкон беради.

¹ «Правда Востока» газетаси, 1945 й., 18 февраль.

² «Навой» романининг гоёвий-бадий хусусиятлари ҳақида машҳур олимларимиз Ҳ. Ёқубовнинг «Адибнинг маҳорати», М. Қўшжоновнинг «Ойбек маҳорати», С. Мирвалиевнинг «Ўзбек романи» китобларида жуда кўп қимматли фикрлар айтилган.

Биографик элементлар асар сюжетида катта социал-тарихий картиналар билан қоришиб кетади. Асарда Ойбекнинг асл нияти — «роман-биографияни, роман-тарих даражасига кўтариш»га уриниш эканлиги (Ю. Тинянов) сезилиб туради. Бу масалада адабиётшунос М. Қўш-жоновнинг фикрларига қўшилиш керак.

Тарихда шахснинг ролини марксистик тушунган Ойбек Навоий ҳаёти кўзгусида бутун халқ тақдирини, унинг XV асрдаги аҳволини кўради ва ўқувчиларига ҳам буни жонли, реалистик етказа олади.

Тарихда буюк шахснинг ролини тўғри тушуниш шунинг учун ҳам катта аҳамиятга эгаки, бу нарса жамиятни олға ҳаракатлантирувчи асосий кучни белгилаб олиш ва бу ҳаракатда айрим шахсларнинг ўрни ва роли, уларнинг ўзаро муносабати каби масалаларни тўғри аниқлашга ёрдам беради. Классик адабиётга ва совет адабиётида тарихий жанр пайдо бўлишининг дастлабки даврида ёзилган кўпчилик асарларда тарихнинг ҳал қилувчи кучи сифатида айрим тарихий шахслар илгари сурилар эди. Бундай қаҳрамонлар кўпинча идеаллаштирилган, ўзи ҳаракат қилаётган социал ва миллий заминдан узилган ҳолда тасвирланар, уларни истаган даврга қўйиш ва улар ўша ерда ҳам худди шу ҳаракатларни бажаравериши мумкин эди.

Гап шундаки, тарихий романда асосий диққат тасвирланаётган давр, авторнинг ўзи ва у яратган қаҳрамонларнинг ўзаро алоқасига қаратилиши дозим. Ижоднинг практик вазифасига татбиқ этилганда бу нарса асар қаҳрамони авторнинг ўша даврни қандай тушуниши ва тушунтиришининг натижаси, меваси эканлиги кўрсатадиган асосий мезондир. Асар асосига олинган давр қандай ютуқларга эришганлигини ва қандай камчиликларга йўл қўйганлигини яхши билган ёзувчи қаҳрамонни ҳам ана шу ютуқ ва камчиликлар орасидан олиб ўтади. Натижада бош қаҳрамон образида бутун даврнинг асосий тенденциялари акс этган бўлади. Тарихдаги буюк шахслар фаолиятини мавжуд муҳит билан узвий алоқада тасвирлаш, жамият тараққиётида айрим шахслар ролини тўғри белгилаш, ўтмишга марксистик, танқидий қараш орқалигина амалга оширилиши мумкин. Совет тарихий романи худди ана шу принципга асосланади. Машҳур рус ёзувчиси А. Толстой тарихда шахс роли ва бу масаланинг совет адабиётида янгича қўйилиши масаласига тўхталиб ёзган эди: «Буюк шахс — бу даврнинг маҳсули, у ҳосилдор заминда ўсиб чиққан дарахт каби пайдо бўлади: ле-

кин ўз навбатида йирик, улуғ шахс даврининг муҳим воқеаларини маълум чегараланган рамка ичида ҳаракатга келтиради: аммо уни сустрлаштириши ёки тезлатиши мумкин. Тарихда шахснинг ўрни масаласи — бу адабиётда янги масала, чунки биз масалани марксистчасига қўямиз»¹.

Тарихий шахс ҳамиша буюк келажак мақсадлари сари ҳаракатда ва курашда берилиши лозим. Қаҳрамонда даврининг маънавий белгилари акс этиши, унинг қалби ўз даври қони билан ҳаракатга келиши лозим. Тарихий шахснинг халқ ҳаёти билан бевосита алоқаси нимада, қаерда ва қандай юзага чиқаётгани кўринсагина, шахс фаолиятининг ўз даври учун қиммати намоён бўлган ҳисобланади.

Шунинг учун ҳам Ойбек ўз салафлари тажрибасига ўзгача йўналиш бериб, асарда шоир ва унинг давлат билан, халқ билан алоқаси масаласини бош проблема даражасига кўтарди. Қаҳрамон ўз буюклиги билан даврни тўсиб қолмайди, балки мана шу давр ҳаётида унинг буюклиги янада яққолроқ кўринади. Қаҳрамон ҳаёти эса тарихий воқеалар акс-садоси, декорацияси фонида эмас, бевосита ана шу тўлақонли ҳаёт ичида кечади. Тарих унга нисбатан қандайдир бегона, «ташқи» нарса эмас ва унинг тақдирини ҳам қандайдир ўйлаб топилган тўқима коллизиялар эмас, балки тарихнинг ўзи белгилайди. Романнинг асосий конфликтини ўша давр конфликтлари ташкил қилади, тарих ҳаракати эса асар сюжетида асос бўлади.

Ойбек ўз асарига ўтмишни чуқур илмий историзмга асосланган ҳолда тарихан ҳаққоний тасвирлаш принципларини асос қилиб қолади. Узоқ ўтмиш ўқувчи кўз олдида қандайдир бўшлиқ, туманлик ва сирли сароб, аҳамиятсиз тарихий фактлар йиғиндиси сифатида эмас, балки ўзининг бутун қарама-қаршиликлари билан намоён бўлди, синфий курашнинг ички қонуниятлари очилади. Ёзувчи ўтмиш ҳаётини тўхтовсиз революцион тараққиётда — эски билан янгининг, зулм билан адолатнинг, маърифат билан жаҳолатнинг узлуксиз кураши жараёнида тасвирлайди.

Романда Навоий образи ҳам жамият тараққиётидаги ўзининг қонуний ўрнига эга. Ойбек ўз қаҳрамони маълум социал кучлар, даврининг қарама-қаршиликлари ва синфларнинг ўзаро кураши билан мустаҳкам алоқада

¹ Толстой А. О литературе, изд. «СП», М., 1956, стр. 207.

тасвирлайди. Езувчи тарихий тараққиётни келажак саритинимсиз ҳаракат деб тушунади ва бу тушунча тарихни перспектив изоҳлаш, бугунги кунни ўтмишнинг қонуний давоми сифатида англатиши билан асарга чуқур оптимизм бағишлайди. Буржуа тарихий романининг пессимистик руҳидан фарқли ўлароқ, бу оптимизм ҳам совет тарихий романларининг новаторлик хусусиятларидан бирини ташкил этади. «Навоний» бошдан-охир жонли оптимистик руҳ, тарихий тараққиётда прогрессив ғояларнинг галабасига ишонч руҳи билан суғорилган.

Асарда тарихий ҳаётнинг улкан оқими, бутун катта мамлакат ҳаёти панорамаси, фақат айрим қаҳрамонларнинггина эмас, бутун халқнинг тарихий тақдири реалистик акс эттирилган. Шоир яшаб ижод этган давр руҳини реалистик тасвир этишдан ташқари буюк мутафаккир фаолиятининг социал моҳиятини ҳам тўғри тушуниш ва марксистик позициядан акс эттириш ҳам Навоний образининг ҳаққоний ва тўлақонли чиқишини таъминлаган. Зотан, унинг ҳам ижоди ҳаёт ҳақидаги ижтимоий идеалларининг амалга ошишига хизмат қилдирилган. Ойбек буни тўғри англаб этади.

Баъзи адабиётшунослар романда Навонийнинг шоир сифатидаги фаолияти, ижод жараёни очилмаган, унинг халқ билан бевосита алоқаси кўринмайди, деган гаплар билан чиқишди. Жумладан, таниқли адабиётшунос Е. В. Лизунова «Ҳозирги замон қозоқ романи» номли қизиқарли китобида шундай деб ёзади:

«...«Ойбекнинг диққат марказида асосан, Навонийнинг давлатни бошқаришдаги фаолияти, унинг ўзбек адабий тил учун кураши туради. Шоирнинг ижодий фаолияти эса нисбатан кам очилади. Унинг ҳаёти билан меҳнат кишилари тақдири бир бутун бўлиб бирлашиб кетмайди.

...Авезов романида эса («Абай»да — А. К.), аксинча, энг аввало шоирнинг ижодий йўли, асарларининг яратилиш процесси ёритилади. Унинг ижоди оддий кўчманчиларнинг ижтимоий қарама-қаршиликларга тўла ҳаёти билан узвий бирликда кўрсатилади.¹

Назаримизда, биринчидан, ҳурматли танқидчимиз масалага бир томонлама ёндашаётганга ўхшайди. Бизнингча, Ойбекнинг масалани бу хилда ҳал этганлигининг объектив сабабларини ҳисобга олиш керак. Бу ўринда

Лизунова Е. В. Современный казахский роман, изд. «Жазушы», Алма-Ата, 1964, стр. 73.

аввало ёзувчининг ўз олдига қўйган мақсади, асар идеяси ва қолаверса, ҳар бир санъаткорнинг бир хил темаларга ёндашишда индивидуал услубини эътиборга олмаслик оқибатида нотўғри хулосаларга олиб келиши мумкин. Йирик адабиётшунос, профессор Ҳ. Ёқубов ёзганидек, «тарихий воқеалардан нимани олиб, нимани қўшиш, тарихий шахслардан кимларни олиб, кимларни қўшиш ва қайсиларига ўзгартириш киритиш асарнинг асосий идеяси билан белгиланади»¹. Ойбек Навоийнинг бутун ижод жараёнини, ўлмас асарларининг туғилиш жараёнини кўрсатишни ўз олдига асосий ният қилиб қўймаганлиги аниқ. Ижодкор фаолиятининг моҳиятини очишда М. Аvezов қўллаган услубни асосга олавериш — адабиётимиздаги ранг-баранглик ва кўп қирралikka оз бўлса-да, салбий таъсир қилган бўлар эди. Бу масалада яна бир моментни таъкидлаб ўтиш керакки, бу икки улкан санъаткорнинг ўхшаш темаларга ўзларига хос ёндашиши бир томони билан бу романлар учун манба бўлган материалнинг характериға ҳам боғлиқдир. Е. В. Лизунова юқоридаги китобида Ойбек олдида Аvezовникиға нисбатан қийинроқ вазифа турганлиги, яъни ёзувчи Навоий ва унинг даври ҳақида етарлича тарихий материалға эға бўлмаганлигини ёзади. Лекин иккала асарнинг ҳам ёзилиш тарихи бунинг аксини кўрсатиб турибди. Узининг «Абай ҳақидаги романларим устида олиб борган ишим» мақоласида М. Аvezов шундай деб ёзади: «Роман устида олиб борган бу иш босқичини карвон кетиб қолгандан кейин манзилға етиб келган, ўчиб қолган гулхан ичидан энг сўнгги чўғни олиб, нафаси билан уни жонлантиришни, пуфлаб ундан аланға чиқаришни истаган йўловчи меҳнатға қиёс қилсам бўлади. Чолларнинг хиралашиб қолган хотиралари мен учун Абайнинг ёшлигига йўл кўрсатувчилик қилди... Бордию шу кунларда бирор автор Пушкин ҳақида асар ёзмоқчи бўлса, гарчи у билан менинг қаҳрамоним ўртасида таққослаб бўлмайдиган даражада узоқ масофа ётса ҳам мен Абайға сарф қилганимдан кам меҳнат сарф қиларди, деб ўйлайман. Чунки Пушкиннинг ҳаёт йўли жуда кўп хотира дафтарлари, турли ҳужжат, бой материаллар воситасида кенг ёритилган... Менға эса Абай ҳақида уни кўрган, билган кишилардан эшитган ҳикояларға суяниш-

¹ Ҳ. Ёқубов. Адибнинг маҳорати. ЎзССР «Фан» нашриёти, Тошкент, 1966, 204-бет.

га тўғри келган. Улар баъзи фактларни аниқ, баъзиларини эса афсоналаштириб, безаб менга етказганлар»¹ ва бошқа жойда яна давом этиб ёзади: «Шундай қилиб, 1885 йилдан бошлаб менга Абайнинг ўзи ўз шеърлари билан кўмакка келади»².

Кўриниб турибдики, М. Авезов Абай характерини яратишда жуда кам ҳужжатли материалга эга бўлган. Асосий материал шоирнинг асарлари бўлганлиги ўз навбатида табиий равишда ёзувчининг Абай характерини очиш услубини ҳам белгилаб берган.

«Навойий» романини яратишда Ойбек ўша давр ва Навойий ҳаёти ҳақида улкан фактик ва илмий материалларга эга эди. Уруш арафасида ўзбек адабиётшунослик фани Навойий даври, унинг ҳаёти ва фаолияти бўйича анчагина ишларни қилиб қўйган эди. Биргина Ойбекнинг ўзи томонидан ёзилган XV аср ҳаёти, улуғ мутафаккирнинг ҳаёт йўли ва сиёсий-ижодий фаолиятини ёритишга бағишланган «Навойийнинг адабий мероси», «Улуғ мутафаккирнинг ҳаёти ва ижодий йўли», «Навойийнинг дунёқараши масаласига доир», А. Дейч билан ҳамкорликда ёзилган «Навойийнинг ғоялар дунёси», «Алишер Навойий ва унинг даври» каби қатор илмий мақолалар ўзбек навоййшунослигига қўшилган катта ҳисса бўлиш билан бирга, бўлажак йирик бадий-тарихий полотно учун улкан материал ҳам эди.

Бу ҳақда Ойбекнинг ўзи шундай дейди:

«...Навойийнинг барча асарлари, Навойий яшаган даврнинг тарихи, у даврнинг социал қиёфаси, жамиятининг характери, урф-одати, хулқ-атвори билан танишишга тўғри келди. Кўп тарихий фактлар, материалларни йигдим, уларни таҳлил этиб, мағзини чақиш учун ҳис этишга, ўйлашга бошладим. Бу ишга шу қадар ғарқ бўлган эдимки, романнинг иш плани қоғозда йўқ эди, у менинг кўнглимда, ёдимда эди, бутун борлигимни банд этган эди. Юрсам-турсам, ҳамиша Навойийни ўйлар эдим. Унинг маънодор, ақлли кўзлари, хушфеъл, олижаноб, раҳмдил қиёфаси, асл, пок улуғ қалбини ҳис этардим, кўз ўнгимда кўрардим, унинг теран, нозик, фалсафий фикрларини тўла тушунмишга уринардим... Ниҳоят, юракка йиққан, юракда сақлаган бу материалларни ёза бошладим...»³

¹ Бадийий ижод ҳақида. ЎзССР Давлат бадийий адабиёт нашриёти, Тошкент, 1966, 173-174-бетлар.

² Уша китоб, 174-бет.

³ Ойбек. «Навойий» романини қандай ёздим. «Бадийий ижод ҳақида» китобида, 208-209-бетлар.

«Менинг иш столим устида ўзим томондан тузилган Урта аср Ҳиротининг картаси ётар ва мен Ҳиротда ухлаб, Ҳиротда уйғонардим, ўзим яшаётган Тошкент эса фақат кечаси тушимга кирар эди»¹, деб ёзади бошқа жойда Ойбек.

Ойбекнинг «Навойи» романини яратишдаги бу машаққатли меҳнати машҳур тарихий романнавис А. Антоновскаянинг қуйидаги сўзларини ёдга туширади: «Бизнинг тарихий роман,— деб ёзган эди у,— фақат ўқимишлигина эмас, ўргатувчи ҳам бўлиши, ёзувчиларимиз эса — фақат санъаткоргина эмас, илғор фан ютуқлари билан қуролланган тадқиқотчи ҳам бўлишлари керак»².

Дарҳақиқат, «тарихий роман тарих фани билан санъатнинг қўшилган жойида вужудга келади» (В. Г. Белинский) деган таъриф шу ўринда тўлиқ исбот бўлади. Ойбекнинг «Навойи», М. Авезовнинг «Абай» романлари устидаги иши бунинг тасдиғидир.

Бизнингча, Ойбекнинг нима учун Навойининг ижоди жараёнларини тасвирлашдан кўра унинг давлат арбоби сифатидаги фаолиятига кўпроқ урғу берганлигининг сабабларидан бирини ёзувчи илгари сурмоқчи бўлган асосий ғоя ва бу ғояни тақозо қилган давр талабларидан ҳам излаш керак.

Маълумки, «Навойи» романи Улуғ Ватан урушининг энг қизғин кунларида — 1944 йилда ёзиб тугатилди. Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, уруш йиллари тарихий романларида халқнинг давлатни мустаҳкамлаш, мамлакатнинг мудофаа қудратини ошириш, озодлик учун, бирлик учун кураши асосий мавзу бўлиб қолди. Босқинчилик урушларини қоралаш, ватанпарварлик, актив гуманизм ғоялари шу давр асарларининг етакчи ғояси бўлиб қолди.

Бу ғояни давр талаб қилмоқда эди.

Маълумки, Ойбек 1939 йилда Навойи ҳақида поэма ёзган бўлиб, бу поэма кейинчалик шоир ҳақида ёзилажак романга асос бўлиши керак бўлган айрим кичик картиналардан иборат эди. Бу картиналарда Навойининг давлат арбоби сифатидаги ишларига нисбатан унинг ижод қилаётган пайтлари, халқ ва шоирлар, олимлар ва султон билан муносабатларига кўпроқ урғу берилган эди.

¹ «Биографии замысла», стр. 53.

² «Заметки об историческом романе», «Литературная газета», 26 ноябрь, 1938 г.

А. Толстой «Петр Биринчи» романининг тугалланмаган учинчи қисмида Петрнинг давлатни мустаҳкамлаш, унинг мудофаа қобилиятини оширишдаги фаолиятига атрофлича тўхталиши уруш даврининг талаби билан қилинганлигини ёзувчи ўзи айтиб ўтади. Шунинг учун ҳам Ойбек буюк гуманист Навоийни бир қўлида қалам, бир қўлида қилич билан тасвирлайди. Қолаверса, бу нарса буюк ижодкор шахснинг ўз даври билан алоқаси, жамият тараққиётига ўтказётган актив таъсирини яна бир бор таъкидлайди.

Албатта, бу айтилганлардан ёзувчи Навоийнинг ижодкорлик фаолиятини бутунлай четлаб ўтган деган хулоса келиб чиқмайди. Романда, буюк шоирни бевосита ижодхонасида кўрсатадиган саҳналар талайгина. Романининг бу жиҳатлари олимларимиз томонидан баътафсил таҳлил қилинган.

Навоийнинг халқ билан бевосита алоқаси масаласига келсак, бу масалада ҳам Е. В. Лизунованинг фикрига қўшилиш қийин. Чунки юқорида айтганимиздек, романда Навоий ва унинг халқ билан алоқаси масаласи асарнинг бош проблемаларидан бирини ташкил этади. Султонмурод, Арслонқул, Дилдор каби қуйи табақанинг типик вакиллари образи билан бир қаторда романда яхлит халқ образининг мавжудлиги диққатга сазовордир. Албатта, бирон бадий асарда халқ ҳаётининг қай даражада қамраб олинганлиги унда нечта «қуйи табақа» вакили борлигига қараб ўлчанмаслиги ҳеч кимга сир эмас. Бу ерда ҳам «Қутлуг қон»даги сингари ёзувчи ўзининг танлаш қобилиятини намойиш қилади. Ойбек ҳар бир гуруҳ, социал қатламнинг энг характерли, тарихий аҳамиятли томонларинигина очиб берадиган, лекин ўзининг индивидуал хусусиятларини сақлаб қоладиган вакиллари ва уларнинг хатти-ҳаракатларини қаламга олади. Бу персонажлар, халқ вакиллари сюжетга сунъий равишда киритилмасдан, маълум реал, табиий ситуацияларда, конкрет муҳитда ҳаракат қиладилар.

Ойбек бадий типиклаштириш приёмининг ўзига хослиги, айниқса, ана шу халқ вакиллари образини чиқишда яққол кўринади. Феодал зулм, оғир меҳнат остида инграб ётган деҳқонлар, косиблар — меҳнаткашлар роман саҳифаларида ўзига хос индивидуал хусусиятлари билан намоён бўладилар. Тасвирланаётган давр ҳаётини, халқ турмушини яхши билиш ёзувчига асарда XV аср заҳматкашлари турли-туман фигураларининг бутун бир галереясини яратиш имконини берди.

Романнинг ҳар бир саҳифасида — хоҳ сарой ҳаёти тасвирлансин, хоҳ Навоийнинг ижод жараёни қаламга олинсин — қаердадир, ёнингизда халқ нафасини сезиб турасиз. Ҳар бир воқеага ҳар бир ўзгариш ёки тадбирга халқ баҳоси туради. Халқнинг содиқ фарзанди Навоий ўз идеалларини халқ манфаатларини ҳимоя қилишда кўради. «Навоий ўз идеаллари учун курашган ва ўзининг сиёсий қарашларини жон-дили билан ҳимоя этган... Халқнинг маданий даражасини, унинг моддий ва маънавий жиҳатлардан гуллашини кўриш — Навоийнинг энг буюк ва асл идеали эди»¹. Навоий ўз асарларининг ўлмас илҳомчиси ҳам халқни эканини айтиб, халқни шоир, ўзини эса унинг котиби деб билади.

Навоийнинг саройда қолганлиги унинг ўз манфаатларини амалга ошириш, амалга қизиққанлигидан эмас, балки оз бўлса-да, халқига ёрдами тегишини ўйлаб қилинганлиги аниқ кўриниб туради. Навоий уни вазирлик лавозими билан табриклаган амалпараст сарой аҳлларига, халққа хизмат қилиш учун навкарлик лавозимини ҳам хурсандлик билан қабул қилажагини айтади. «Одами эрсанг, демагил одами, аниким, йўқ халқ ғамидин ғами», — буюк давлат арбоби ва буюк шоир Навоийнинг ҳаёти ва ижодининг асосий шиори шу эди.

Ёзувчи атайлаб махсус бобни Навоийнинг бир кунда бажарган ишларини тасвирлашга бағишлайди. Вазир лавозимида иш юритаётган Навоийнинг кўп вақти халқ ҳаётини, унинг аҳволини ўрганиш, имкони борича уни қўллаб-қувватлаш билан ўтади. Ёзувчи бу моментларни алоҳида қайд этади: «Аксари деҳқон, косиб-хунарсандлардан иборат бўлган халқ бирин-кетин кираверди. Ҳар кимнинг ўз хурдиҳолига яраша бир дарди, яраси, машаққати, талаби, давоси бор... Навоий ҳар қайсисининг сўзларига бардош билан қулоқ солди. Аризаларини котибга ўқитиб, диққат билан тинглади. Унинг ўткир фикри чигалларни осон ҳал қилар, чин даъво билан тухматни, ҳақиқат билан ёлғонни тез айирар эди» («Навоий», 175-бет).

Навоий халқнинг қудратли яратувчилик ва ўзгартирувчилик кучига юксак баҳо беради ва шунинг учун ҳам султон Ҳусайини халқнинг ғазабидан эҳтиёт бўлишга чақиради. «Биз юрт кўкидан зулмнинг қора булутларини

¹ Ойбек. Навоий дунёқараши масаласига доир, Асарлар, 10 томлик. т. 9. Ғ. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1974, 132-бет.

қувмоғимиз керак... Кимдан халққа жабр-зулм содир бўлса, у бизнинг беоман душманамиз бўлғусидир. Алхамдулилло, зулм тигини қўлимдан келғонча ушатмоққа бел боғлаганман. Бу Муқаддас ишда ҳаммамиз яқдил, яктан бўлмоғимиз, ўз манфаатларимизни эмас, ёлғиз халқ фойдасини назарда тутмоқлигимиз керак. Камина учун бу — ҳақиқатларнинг ҳақиқатидир» («Навой» романи, 154-бет). Бу буюк гуманист Навоийнинг ҳаётий программаси бўлиш билан бирга улуг бобомизнинг ўша пайтда фронтда жанг қилаётган ватанпарвар авлодга васияти ва жанговар чақириғи сифатида янграганлиги шак-шубҳасиздир.

Навой ички дунёсига чуқур сингиб кирган Ойбек ўз қахрамонини турли социал аҳвол, турли характер ва турли тақдирдаги кишиларнинг унга муносабати призмасида кўрсатади. Бу билан ёзувчи Навоийнинг фаолияти ёлғиз ўз қобиги ичида ўралашиб қолган тор ҳаракат эмаслигини, унинг ўз халқи, ўз жамияти билан органик алоқасини яна бир бор таъкидламоқчи бўлади. Романдаги оддий халқ вакиллари — Арслонқул ва Дилдор каби деҳқон болалари, Султонмурод, Зайниддин сингари прогрессив зиёлилар, Хўжа Афзал каби шоирнинг дўсти ва йирик давлат арбоби, шунингдек, бошқа бир қатор эпизодик образларнинг Навоий билан муносабати китобхонни худди шундай хулосага олиб келади.

Яна шуниси эътиборга моликки, романда яратилган тўқима образлар ўзларининг тўлақонлилиги билан тарихий шахслар образларидан сира қолишмайди. Аксинча, Навоий ҳаётининг бевосита тасвирига нисбатан асарда юқоридаги образлар фаолияти ва ҳаётига кенгроқ ўрин берилади. Бу нарса ёзувчи Навоийнинг шахсий ҳаёти ва саргузаштларига нисбатан унинг замонаси ва шундай буюк шахсни етказиб берган муҳитни бадий тадқиқ этишга асосий эътиборни қаратганлигидан далолат беради.

Халқ ўзининг шоирига суянгани каби Навоий ҳам ҳаётининг энг оғир дамларида ўз халқига суянади, ундан мадад олади. Ўз идеаллари замон тошига урилиб парчаланган буюк мутафаккир ва гуманист шоир қаттиқ руҳий азоблар таъсирида ватанини ташлаб чиқиб кетиш фикрига келади. Аслида тарихий фактлар шоирнинг чиқиб кетишига Хусайн Бойқаро руҳсат бермаганини айтиб турса ҳам, Ойбек Навоий ва халқ бирлигини кўрсатиш мақсадида бу фактга бошқача йўналиш беради. Романда тасвирланишича, Навоий ўз халқи ва халқ ичи-

даги дустлари илтимоси билан Ҳиротда қолишга розилик беради.

Е. В. Лизунованинг «Навоийнинг ҳаёти оддий меҳнат кишиларининг тақдири билан чатишиб кетмайди»,— деган гапида маълум ҳақиқат бор. Лекин бу нарсани асарнинг нуқсони эмас, балки ютуғи деб қараш керак. Чунки аслида ҳам шундай бўлган ва Ойбек тарихий ҳақиқатга изчил амал қилган. Ёзувчи ўз қаҳрамонининг синфий чекланганлигини ҳамиша эсда тутди ва бу масалада меъёрни сақлайди. «Биз яхши биламизки,— деб ёзади Ойбек «Навоийнинг дунёқараши масаласига доир» мақоласида,— Навоий юксак давлат мансабларини ишғол этган, султоннинг яқин одамларидан бири бўлган, ҳаётининг охириг қунларига қадар мамлакатнинг идора ишларида актив қатнашган. Мамлакатнинг эҳтиёжларини чуқур тушунганлиги, кенг халқ оммаси ўртасида катта обрў ва эътиборга эга бўлганлиги орқасида шоир феодализмнинг ички ва ташқи қарама-қаршиликлари билан инқирозга бораётган давлат организмнинг бирлигини сақлаш учун жуда катта хизматлар кўрсатган»¹.

Дарҳақиқат, Навоий йирик феодал, катта бойлик ва ер эгаси бўлган. У ўзининг мана шу даражасида деҳқон, косиб-ҳунармандлар билан бундан ортиқ апоқ-чапоқ бўлиб кетиши мумкин бўлмаган ҳол эди. Бу табиий. Ойбек ҳам қаҳрамоннинг синфий чекланганлигини кўрсатмаслиги, тарихий ҳақиқатга хилоф иш қилиши мумкин эмас эди. Ўз навбатида М. Авезов ҳам жуда тўғри йўл тутган. Абай ўзининг бутун онгли ҳаётини оддий кўчманчи халқ билан ўтказган. Асарнинг, «Абай йўли» деб аталиши ҳам унинг ўз синфидан юз ўгириб, оддий халқ томонга қараб юрган йўлига ишорадир.

Ёзувчи бу тарихий ҳақиқатни бузмасдан акс эттирган. Шунинг учун ҳам бу икки образни бир-бирига қарама-қарши қўйиб бўлмайди. «Навоий ҳаёти, умуман олганда, ҳаммамизга аён. Унинг ҳаёти ўзгаришлар, парвоз ва тушкунликлар билан тўла, лекин Навоий ўзи инсон сифатида ҳамиша юксакликда бўлганлиги шак-шубҳасиз... Мана шу ажойиб инсоний хусусиятлар бир кишида бирлашганда, ҳар нарсага ишонсизлик билан қаровчи ўқувчига унга идеал қаҳрамонни тақдим қилишаётгандек туюлади. Хўш, тарихий ҳақиқатнинг ўзи шундай бўлса, нима қилиш керак?!

¹ Ойбек. Асарлар, 10 томлик, т. 9. 131-бет.

Алишернинг ҳаётида чиндан ҳам салбий маънодаги «қора доғлар» умуман йўқ¹.

Қолаверса, бу ўринда ёзувчининг тарихий фактларнинг бош йўналишини бузмаган ҳолда уни ўз ижодий фантазияси билан бойитиш ҳуқуқи борлигини ҳам эсдан чиқармаслик лозим. Буюк тарихий шахслар ҳақида ёзилган асарларда, айниқса, бунга эътибор бериш керак бўлади. Ана шундай асарларда ёзувчи ҳуқуқини ҳимоя қилиб буюк танқидчи В. Г. Белинский: «Романнинг ғоявий йўналиши, бадий механизми талабларига мувофиқ тарихий воқеаларнинг бир оз бузиброқ кўрсатилиши, анахронизмларга йўл қўйилиши — агар бу тасвирланаётган шахснинг асосий ғоявий қиёфасига путур етказмаса — бадий ижодни жонли эстетик ҳис орқали эмас, балки уни ақл ва идрок билан тушуниб олишга ҳаракат қиладиган кишилар учунгина мумкин бўлмаган иш бўлиб кўриниши мумкин»², — деб ёзган эди.

Умуман олганда, ўзи севган ижобий қаҳрамонларни бир оз кўтаринки руҳда, бўрттириброқ тасвирлаш Ойбек эстетик принципларига хос хусусият. Бу унинг поэмаларида ҳам, роман ва повестларида ҳам кўзга ташланади. Лекин Йўлчи ва Навоий характерларини тасвирлашдаги романтика асл романтизм асарларидаги кўтаринкиликдан фарқ қилади. Бу ўринда озарбайжон ёзувчиси С. Вурғуннинг уруш йилларида ёзган «Воқиф» тарихий-биографик драмаси асл романтик бўёқлар билан чизилганлигини эслатиб ўтиш мумкин. Шунинг учун ҳам унда образ яратишда конкретлик кам, шартлилик кўп. Йўлчи ва Навоий характерлари эса бутунлай бошқача. Бу қаҳрамонлар ўз идеал ва мақсадларини очиқ эълон қиладилар ва унга томон конкрет ҳаракат қиладилар. Уларнинг хатти-ҳаракатлари ва хусусиятларида ғайритабiiийлик, шартлилик йўқ. Фақат улар ҳаётдагидан кўра бир оз бўрттирилган, кўтаринки руҳда чизилган. Зотан, асар қаҳрамонларидаги характерли ва зарурий хусусиятларни бўрттириб — яхши томонларини янада яхшироқ, манфий қаҳрамонларнинг салбий хусусиятларини янада салбийроқ кўрсатиш ижодий методизмнинг бош йўналишига хилоф эмас. М. Горький совет ёзувчилари асарларидаги ижобий қаҳрамонларни: «Ҳамма асрлар ва ҳамма халқлар қаҳрамонларидан юқори ва йирик» қилиб тасвирлашни талаб қиларди. «Бу —

¹ Қаранг: Биографии замысла, 54-бет.

² Қаранг: В. Г. Белинский — историк и теоретик литературы, Сб. статей, М., 1949, стр. 199.

романтизмми?— сўрарди у ва ўзи жавоб берарди:— Бундай эмас, ўртоқлар. Мен аминманки, асл социалистик реализм мана шунинг ўзи»¹.

Буюк шоир ва кўзга кўринган давлат арбоби Алишер Навоийнинг ҳаёти ниҳоятда серқирра ва мазмунга бойдир. Бу ҳаётнинг ҳамма қирраларини бир китоб ҳажмига сиғдириб бўлмаслигини Ойбек яхши биларди.

Шунинг учун ҳам ёзувчи ўз бош концепцияси учун зарур бўлмаган баъзи линияларни четлаб ўтади. Навоийнинг ёшлик даври, унинг шахсий ҳаёти ва севгиси масалалари ана шундай четлаб ўтилган ўринлардандир.

М. Аvezов юқоридаги мақоласида шундай деб ёзган эди: «Менинча, бизнинг замонавийлигимиз ўтмишдаги сиймолар ҳаётини натуралистик тасвирлаш билан келиша олмайди. Бизни уларнинг биографияларидаги ўткинчи факт ва тафсилотлар қизиқтирмайди. Бу фактлар эсдан чиқиб кетади. Халқ хотирасида буюк арбоблар ҳаётининг энг муҳим томони, уларнинг тарихда ўйнаган ролларини кўрсатадиган томонлар узоқ яшаб қолади. Шу туфайли ҳам ажойиб кишилар биографиясига, аввало ана шу нуқтаи назардан қараш лозим, деб ўйлайман². Навоийнинг асарга 30 ёшлик йигит, ижодий ва фаолият кучи қайнаган даврида кириб келиши, «Навоий характери романга шаклланган ҳолда кириб келган ва у кейин тараққий этмай, статик ҳолда қолган» деган мулоҳазаларни пайдо қилди.

Маълумки характер эволюциясини кўрсатиш учун, албатта, уни туғилганидан ўлимигача кўрсатиш шарт эмас. А. Толстойнинг «Петр Биринчи» романи ҳам Петрининг тахтга ўтириши билан бошланади. Лекин бундан асар заррача ютқазмаган. Ойбек ҳам Навоийнинг 30 йилдан ошиқроқ давридаги фаолиятини кўрсатар экан, сўзсиз мана шу серқирра ва жўшқин фаолиятни характернинг тўхтовсиз ўсиб, мукаммаллашиб боришни ҳам ифодалайди. Кейин маълум бўлишича, Ойбек Навоийнинг ёшлигини ҳам ёзишни мўлжаллаган ва қисман ёзган ҳам экан. Лекин ёзувчининг ўзи гувоҳлик беришича, уни асарнинг умумий йўналиши учун ортиқча деб билган ва романга киритмаган. Бу қисм, маълумки, ёзувчи ўлимидан кейин «Алишернинг ёшлиги» номи остида қўлимизга тегди.

Навоийнинг шахсий ҳаёти, севгиси масаласига келсак, албатта, бу масала И. Султон ва Уйғуннинг «Алишер

¹ Қаранг: А. Метченко. «Горький и вопросы социалистического реализма», «Вестник МГУ», 1966, № 2, стр. 37.

² Бадиий ижод ҳақида. 171-бет.

Навойй» драмасида жуда ўринли ҳал этилган. Буни Ойбек ҳам эътироф этган. «Навойй» романини ёзишга тайёргарлик процесси Ойбекнинг Гули образини ҳам асарга киритишни мўлжаллаганини кўрсатади. Унинг халқ афсонаси асосида «Навойй ва Гули» поэмасини ёзганлиги ҳам бежиз эмас.

Ойбекнинг ўзи изоҳлашича, у Навоййга оид тарихий ҳужжатларнинг биронтасида бундай фактга дуч келмаган. Қолаверса, Навойй образида у илгари сурган концепция учун бу масалани фақат четлаб ўтиш мумкингина эмас, балки умуман ортиқча бўлиб қолганлигини ҳисобга олиб романига киритмаган¹.

Буюк Шарқ мутафаккири, йирик давлат арбоби бўлмиш Навойй фаолияти кўп қиррали ва мураккаб эди. У яшаган — Урта аср давлати пойдеворларини зилзиладай титратган давр эса ниҳоятда қарама-қаршилиқларга тўла эди. Ҳажм жиҳатдан унчалик катта бўлмаган бу асар мураккаб йўлни босиб ўтган гуманист шоир ҳақидагина эмас, биринчи навбатда юксак маданият ижодкори, талантили ўзбек халқининг тарихий тақдири ҳақидаги асарга айланди. Ватанпарвар ёзувчи Ойбек ижодининг асар ёзилган давр учун энг зарур бўлган томонини — унинг давлат арбоби сифатидаги тинчлик ва адолат учун кураш фаолиятини кенгроқ ёритиши романининг тарбиявий ва сиёсий аҳамиятини янада оширди. Бу борада ёзувчи маҳоратининг яна бир муҳим томони — фактларнинг, қизиқарли таассуротларнинг қули бўлиб қолмаслик бўлди. Мавзу Навойй фаолиятининг шу томонига бурилган экан, унча-мунча ёзувчи жимжимадорликнинг қули бўлиб қолиши, ўқувчи эътиборини сирли қотилликлар билан банд қилиб қўйиши мумкин эди. Лекин Ойбек бу йўлдан бормай, жиддий ижтимоий-тарихий ва фалсафий-психологик роман яратди.

Ойбек «Навойй» романи тарихий шахс фақат халқ манфаатлари ва орзу-умидлари учун хизмат этсагина, замоннинг ҳақиқий фарзандига ва асарнинг бош ижобий қаҳрамонига айланиши мумкинлигини кўрсатди. Тарихий шахснинг ҳаётдаги ўрни унинг адабиётдаги ўрнини ҳам белгилаб беради. «Навойй» романи фақат демократик тушунчадаги халқчилликкина совет тарихий романининг асосий хислати бўла оlishини кўрсатади. Шоир ва унинг сўз санъати билан алоқаси масаласининг ёритилиши эса халқ миллий характерини очибгина

¹ Қаранг: Ойбек. История, литература, современность, В кн. Биографии замысла. стр. 56.

қолмай, ўтмишда халқ маънавий тараққиётининг ҳам ҳақиқий кўзгусига айланди.

Ойбек бу романи билан сўз санъаткорининг ўз даври, замони билан мустаҳкам алоқасини, санъатнинг жамиятга ва давр воқеаларига ўтказадиган кучли таъсирини кўрсатиб берди. Навоийнинг ўзбек тили ҳуқуқи учун курашини тасвирлар экан, ёзувчи бу тилнинг тарихий манбаларини илмий аниқликда бадий тадқиқ этди. Ниҳоят, Ойбек романида XV аср ўзбек халқи ҳаёти, кураши, урф-одатлари, тили машғулоти, ўй-фикрлари ҳақида жуда кенг маълумот берди.

«Навоий» романи нашр этилганданоқ, мўлжаллаб ёзилган ўз ўқувчиларини тезда топди. Ўзбек жангчилари окопларда, блиндажларда, жанг майдонларида романи қўлма-қўл олиб ўқидилар. Улар фронтдан Ойбекка йўллаган хатларида ёзувчини улкан ижодий ютуқ билан табриқлаб, Навоийнинг гуманистик ва ватанпарварлик руҳи уларнинг қалбини нурафшон қилганлигини айтиб, Навоийдек буюк боболар хокини малъун фашистга оёқ ости қилишга ҳеч қачон йўл қўймаслиқларини ёзиб, она диёрни охириги томчи қони қолгунча ҳимоя қилишга қасамёд этган эдилар.

Бу ёзувчи учун энг юксак мукофот эди. Бу нарса — санъаткорнинг ўз ижодий мақсадига эриша олганлигининг ёрқин исботи эди.

«Навоий» романи ўзининг юксак ғоявийлиги, ажойиб, бадий хусусиятлари билан ўзбек адабиётининг муаззам чўққилардан бири бўлиб қолиш билан бирга, ўз традициялари билан кейинги бутун бир авлод ёзувчилари ўрганадиган маҳорат қўлланмаси ҳам бўлиб қолди.

Улкан санъаткорлар образларини яратишни мақсад қилиб қўйган жуда кўп қардош ўлкалар ёзувчилари Ойбек тажрибасига қайта-қайта мурожаат этдилар.

Жумладан, кейинги даврда латиш ёзувчилари Ян Райнис ҳақида, татар Аҳмад Файзи — А. Тўқай ҳақида, қирғиз Аали Тўқумбоев — Тоқтоғул ҳақида асар яратганларида «Навоий» романидан жуда кўп нарса ўрганликларини қайта-қайта фахр билан айтишган эди.

ТАРИХ ЗАМОН ХИЗМАТИДА

(60-70-йиллар)

Н.А. Добролюбов адабиётда ўтмиш мавзуининг кенг ривожланишига қулай вазият яратиб берадиган тарихий шароит ҳақида гапириб: «Тарихий роман халқнинг эъти-

бори ўз ўтмишини хотирлашга қаратилган бир вазиятда пайдо бўлади. Бу кўтарилиш тарих фани ривожланаётган йўналишнинг бевосита таъсирида рўй беради»¹,— деган эди.

Кейинги чорак аср ичида кўп миллатли совет адабиётида тарихий проза, айниқса, интенсив ривожланди. Бу тараққиёт совет халқи тарихий тажрибасининг мисли кўрилмаган даражада ошганлиги, тарихий тараққиётни марксистик тушуниш юксак даражага етганлигидан озиқланади. Маълумки, бу йилларда тарих фани жуда тараққий топди, аввал номаълум бўлган жуда кўп архив материаллари эълон қилинди, тарихий материални объектив ва илмий ўрганиш чуқурлашди.

Урушдан кейинги давр кўп миллатли совет тарихий прозаси тараққиёти миллий адабиётларнинг кўзга кўринган вакиллари баракали ҳисса қўшдилар.

Шуниси характерлики, СССРдаги қардош халқлар адабиётида бу жанр тараққиётига хос бўлган қонуният ва хусусиятлар шу даврдаги ўзбек адабиётида ҳам тўлиқ кузатилади.

Сўнги чорак аср ичида ўзбек тарихий прозаси халқ ҳаётининг энг қадимги даврдан то яқин ўтмиш воқеаларигача, халқнинг қаҳрамонлик жасоратидан тортиб, оддий турмуш ташвишларигача ўз призмасидан ўтказди.

А. Қодирий, С. Айний, Ойбек каби санъаткорларнинг бу соҳадаги тажрибаларини ижодий ўзлаштирган ёзувчиларимиз ўз навбатида қизгин изланишлар йўлидан бордилар. Бу ўрганиш ва изланишлар ўз самарасини бермай қолмади. Тарихий проза тараққиётининг энг илғор традициялари билан қўшилган бу дадил новаторлик 60—70-йиллар ўзбек адабиётида тарихий мавзу ишланишининг ўзига хос баъзи тенденцияларини белгилаб берди.

Тарихий тараққиётнинг янги этапида кўзга ёрқин ташланадиган хусусиятлардан бири — бу тарихга ва уни ҳаракатга келтирувчи кучларга нисбатан марксистик ва партиявий позициянинг узил-кесил қарор топишидир. Бу эса жуда муҳим омил бўлиб, тарихга ёндашишда санъаткор учун калит ролини ўйнайди. Фақат шу позициядан тарихга ёндашадиган ижодкоргина унинг ички қонуниятларини тўлиқ оча олади ва воқеаларни бугунги кун

¹ Добролюбов Н. А. Полн. собр. в 6-ти томах. т. I, М., ГИХЛ, 1934, стр. 530.

нуқтаи назаридан ёрита олади. Тарихга марксистик қараш — бу совет ёзувчисидагина мавжуд бўлган муҳим қурол бўлиб, унинг асарларини буржуа тарихий романларидан бутунлай фарқлаб туради.

Сўнгги давр ўзбек тарихий прозаси тараққиётида кўзга ташланаётган муҳим тенденциялардан бири бу — жанр ранг-баранглиги масаласидир. Дарҳақиқат, ўз тараққиёти йўлида ўзбек адабиёти хилма-хил жанрларда ижод этилган тарихий асарларнинг бунчалик сермаҳсул даврини кўрмаган эди.

Аввало шуни қайд қилиш керакки, бу давр тарихий прозасида роман жанри етакчи ўринга чиқиб олди. Агар 40-йилларда тарихий тема асосан драматургияда ривожланиб, монументал тарихий прозада «Навой» романидан бўлак биров йирик асар бўлмаган бўлса, 60-70-йилларда бу жанр сермаҳсуллиги билан ўз ўқувчиларини ҳам шошириб қўйди.

Шуниси эътиборга моликки, тарихий романларнинг ўз ичида жанр бўлинишлари содир бўлиб, унинг турлари янада кўпайди ва ранг-баранглашди. Агар биз ХХ съездгача бўлган ўзбек адабиётида марказига тарихий шахс ҳаёти ва фаолияти қўйилган, реал воқеа ва ҳодисалар ҳақида ҳикоя қилувчи тарихий роман сифатида биргина «Навой» романини кўрсата олган бўлсак, энди бундай типдаги асарлар сафи анча кенгайди.¹

Зотан, конкрет тарихий ҳужжатлар билан ишлаш ўзбек ёзувчилари ижодида реализмнинг янада чуқурлашувига йўл очмоқда.

Айни пайтда ўзбек ёзувчиларининг тўқима сюжет ва қаҳрамонларга асосланган, лекин тарихий воқеалар ва давр руҳи реалистик акс этган асарларга қизиқиши ҳам сўнгани йўқ. Сўнгги давр ичида пайдо бўлган Ҳ. Ғулومнинг «Машъал» (1958), М. Исмоилийнинг «Фарғона тонг отгунча» (1958-68), Ойбекнинг «Улуғ йўл» (1968), Мирмуҳсиннинг «Меъмор» романларида авторлар тўқимаси тарихий реал ҳужжатлардан устун туради.

Аслини олганда, мазкур асарлар сюжетини ҳам конкрет тарихий шахслар ва воқеалар қайсидир даражада ўрин эгаллайди. Айтайлик, «Фарғона тонг отгунча» ро-

¹ Ш. Тошматовнинг «Эрк қуши» (1961), Ҳ. Нуъмон ва А. Шоҳраҳмадовларнинг «Ота» (1965), С. Абдулланнинг «Мавлоно Муқимий» (1965), О. Ёқубовнинг «Улуғбек хазинаси» (1974), «Кўҳна дунё» (1983), П. Қодировнинг «Юлдузли туллар» (1979), Ҳ. Тўхтабоевнинг «Қасоскорнинг олтин боши» (1980) каби марказида конкрет тарихий шахслар турган романлар кўзда тутилади.

манини ёзишга М. Исмоилийни буюк маърифатчи, революция куйчиси Ҳамза фаолияти илҳомлантирганини, Ҳ. Гулом «Машъал» романини ёзишда ўз хотиралари, ота-оналари ҳаёти материал берганини таъкидлаб ўтишган. «Хоразм» романида Ж. Шарипов конкрет тарихий ҳужжатлардан жуда унумли фойдаланган. «Меъмор» романида Мирмуҳсин шарқ усталари ва меъморларининг номларини асарга кўплаб киритади. «Улуғбек хазинаси» романида эса О. Ёқубов — Улуғбекнинг ўлдирилишигача бўлган воқеаларни тарихан конкрет тасвирлаб келиб, ундан кейинги саҳифаларда тўқимага кенг ўрин беради ва ҳоказо. Лекин бу асарларда, бари бир ёзувчи тўқимаси конкрет тарихий фактларга нисбатан устунлик қилиб туриши ҳам сир эмас.

Тарихий асарнинг олдига қўйилган вазифа — тарихни инкони борича тўлароқ ва чуқурроқ бадий тадқиқ этиб, миллат ҳаётида муҳим ўрин тутган буюк шахслар ва воқеаларни ўзининг бадий тўқимаси, фантазияси билан бойитган ҳолда тарихий материал учун энг мос формада китобхонга етказиб беришдан иборат. Агар ана шу принципдан келиб чиқадиган бўлсак, тарихни акс эттиришнинг бу иккала тури ҳам биз учун бирдай қимматлидир.

Аmmo, афсуски адабиётимизнинг конкрет тарихий материал билан ишлашда тажрибаси етарли эмаслиги орқасида реал тарихий шахс ҳаёти ва фаолияти ҳамда ҳужжатли воқеаларга асосланган асарларда нуқсонлар кўпроқ содир бўлмоқда. Фикримизнинг исботи учун конкрет тарихий материалга ва кўпроқ ёзувчи тўқимасига асосланган икки тип асарни солиштириб кўрсак.

Ҳ. Нуъмон ва А. Шораҳмедовнинг «Ота» романи тарихий шахс ҳаёти, фаолиятига, реал воқеаларга асосланган. Роман Ўзбекистон Совет Социалистик Республикасининг биринчи Президенти Йўлдош Охунбобоевнинг ҳаёт йўли ҳақида ҳикоя қилади.

Ёзувчилар қўлида ажойиб инсон, серқирра фаолият эгаси, тақдири революциянинг адолатпарварлик моҳиятини кўрсатадиган, яъни, оддий аравакаш, батракликдан давлат арбоби даражасига ўсиб чиққан кишининг ҳаётига оид бой материал бор.

Романнинг биринчи китобидан шу нарса аниқлашадикки, ёзувчилар Охунбобоевдек ўз даврининг буюк кишиси ҳаёти ва фаолияти призмасидан даврнинг ҳам кенг картинасини беришни мўлжаллайдилар. Ўзбек халқининг революция арафаси ва совет ҳокимиятининг даст-

лабки давридаги ҳаётини кенг планда кўрсатишни кўзлаган авторлар романнинг биринчи китобида эксплуатация тузумининг охириги ўлим талвасалари, Туркистонда адолат тонги отиши — халқ инқилоби ғалаба қилиши, янги ҳокимиятнинг барпо этилиши, халқ ҳаётида юз берган катта ижтимоий ўзгаришлар ва бу ўзгаришларни амалга оширишда Йўлдошбой ва унинг дўстларининг иштироки, қаҳрамоннинг ижтимоий активлиги, давлатни бошқаришда фаол қатнашиши, Охунбобоевнинг Бухоро қурултойига делегат қилиб сайланиши каби воқеаларни батафсил акс эттирадилар.

Биринчи китобда асосий воқеалар бош қаҳрамон Йўлдошбой образи атрофига тўпланган. Бу образ (гарчи асарда бошқа кўплаб персонажлар иштирок этса ҳам) асарнинг асосий композицион марказини ташкил этади. Ёзувчилар Йўлдошбойнинг ёшлик йиллари, кечирган азоб-уқубатлари, ҳаёт сабоқлари таъсирида характерининг шаклланиши (айниқса 1-бобда), унинг инқилоб ғалабаси ва янги тузумни мустақамлаш учун олиб борган актив фаолиятини акс эттирадилар. Шу нуқтаи назардан 1-китобда тарихий-биографик романнинг белгилари кучли.

2-китобда биз бош қаҳрамон образига ёндашишда бошқачароқ принципни кузатамиз. Бу ерда энди ёзувчиларнинг асосий эътибори Охунбобоев образини очиш бўлмай қолади. Асарнинг композицион марказини ҳам бу образ ташкил қилмайди, ҳатто уни асарнинг бош қаҳрамони дейиш ҳам қийин. Бу китобда ёзувчилар асосан Охунбобоев яшаган ва фаолият кўрсатган даврни кенг бадиий таҳлил қилишни асосий мақсад қилиб қўйдилар. Шу тариқа роман-биография иккинчи китобда «роман-воқеа»га айланиб кетади.

Романда иштирок этувчи қаҳрамонлар кўп, лекин уларнинг биронтасини ҳам тўлақонли характер даражасига кўтарилган деб бўлмайди, 2-китобда асарнинг бош қаҳрамони Охунбобоев образини очиш изчил давом эттирилмайди. Негадир китобда отанинг ҳаёти ва серқирра фаолиятига оид бой материаллар ва фактларга эътиборсизлик кузатилади. Президентнинг фаолияти ва шахсий ҳаёти даврининг кўпинча аҳамиятсиз воқеалари, тўқима қаҳрамонларнинг узундан-узун саргузаштлари соясида қолиб кетган. У бирон мураккаб вазиятда, мажлисда пайдо бўлади, бирон чигални ҳал қилиб, яна ғойиб бўлади. Унинг серқирра фаолияти фақат йиғинлар билан, алоқа доираси эса фақат деҳқонлар синфи билан

чегаралаб қўйилган. Фаолиятни турли томондан бадий тадқиқ этмасдан туриб, характер тараққиёти ва қаҳрамон психологиясини ҳам атрофлича кўрсатиш қийин, албатта. К. Маркс ва Ф. Энгельс ҳаёти ва фаолияти ҳақидаги ажойиб романларнинг автори Г. Серебрякова «буюк шахслар образини яратишда ёзувчи учун энг хавфли томон — унинг ўз қаҳрамонлари қаршисида ожиз бўлиб қолиши» эканлигини таъкидлаб: «Ёзувчи ўз қаҳрамонига пастдан баландга қарагандай ёндашиши керак эмас. Акс ҳолда асарда расмий, қуруқ гапларни кўп гапирадиган жонсиз фигуралар ва схематик образлар кўпайиб кетиб, ёзувчининг ўз қаҳрамони олдидаги бу ожизлигини фош қилиб қўяди»¹, деб ёзган эди.

Афсуски, «Ота» романида ёзувчилар ўз қаҳрамонига нисбатан ана шундай позицияда бўлганлиги сезилиб қолган. Шунинг учун ҳам улар буюк шахснинг ҳаёти ва ички дунёсига чуқур кириб олиб, характерни ичдан ёритишга эриша олмаганлар. Иккинчи китобда Охунбобоев образи социал-тарихий, гражданлик ва инсонлик аспектидан кўра кўпроқ сиёсий аспектда очилган. Ҳ. Нуъмон ва А. Шораҳмедов Ўзбекистон Совет Социалистик Республикасининг биринчи Президенти ва унинг замони, замондошлари ҳақида бой материалга эга бўлишса-да, мазкур асарда бу бой материалнинг бадийят «қозони»да етарли «қайнамаганлиги», тарихий ҳақиқат бадий ҳақиқат даражасига ўсиб чиқмаганлигини ҳам афсус билан қайд этиш лозим. Романда халқ бахти учун тинимсиз курашувчи гуманист давлат бошлиғининг сиёсий ва ташкилотчилик фаолиятини анча дуруст кўрсатиб берган ёзувчилар, унинг ички оламини, фаолиятини активлаштирган ички кучни кўрсатиб беришда сустлик қилганлар.

Ҳ. Нуъмон ва А. Шораҳмедов президент фаолиятида унинг халқ билан узвий алоқаси масаласини биринчи ўринга олиб чиқишни мўлжаллашган. Дарҳақиқат, ота образини халқ орасидан чиққан бошқа типик қаҳрамонларнинг унга муносабати призмасида очиш ҳам анча яхши натижаларга олиб келиши мумкин эди. Лекин, авторлар бундай фактларни қуруқ қайд этиш йўлидан борганликлари туфайли ота ва халқ ўртасидаги муносабат тасвири кўп ўринларда бирмунча сунъий ва схематик тарзда талқин этилган. Романда Назокатхон, Қодирқул, Қурбон, Мунисхон сингари мураккаб тақдирли кишилар

¹ Серебрякова Г. Увлекательная тема. «Вопросы литературы», 1961, № 7, стр. 177.

ва уларнинг отага муносабати тилга олинади. Лекин уларнинг ҳаёт йўли характерли деталлар воситасида бадиий таҳлил этилмай, ўз тилларидан қуруқ сўзлаб берилганлиги учун асарнинг умумий сюжет чизигига сингмай қолган.

Асарда яна бир қанча тарихий шахслар — Ҳамза, Акмал Икромов, Жаҳон Обидова образлари ҳам учрайди. Лекин уларнинг биронтаси ҳам мустақил, тўлақонли образ даражасигача ўсиб чиқмаган. Романдаги салбий қаҳрамонлар образлари ҳақида ҳам шу гапни айтиш мумкин.

«Ота» романи учун материал танлаш принципи ҳам пухта ўйланмаган. Ваҳоланки, материалнинг пухта сараланиши асарни юқорида айтилган кўп нуқсонлардан сақлаб қолиши мумкин эди. Охунбобоевнинг ҳаёти, фаолияти шунчалик ранг-баранг материалга бойки, унга қўшимча яна нималарнидир ўйлаб чиқишга ҳожат ҳам йўқ. Романда эса авторлар қаҳрамон ҳаётида муҳим бўлмаган иккинчи даражали воқеаларни батафсил тасвирлаб, унинг ҳаёти ва фаолиятидаги бош йўналишни очадиган, характернинг тараққиётини кўрсатиш учун қулай имконият бўладиган муҳим воқеаларни четлаб ўтиб кетадилар. Масалан, 1916 йил 10 июль Эски Марғилон ғалаёнида Й. Охунбобоев ҳам олдинги сафда бўлганлиги, бу воқеа унинг революционер бўлиб шаклланишида муҳим босқич бўлганлиги ҳақида «Ўзбекистон ССР тарихи»да атрофлича маълумот берилган. Аммо, негадир, бу ажойиб фактдан ёзувчилар фойдаланишмаган, уни асарга киритишмаган. Бунга ўхшаш мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

«Ота» романининг юқорида айтилган жиддий камчиликлари тарихий ромanning бу тури ўзига хос хусусиятларга эга эканлиги ҳақида конкрет хулосаларга олиб келадик, ёзувчиларимиз буни, албатта, эътиборга олишлари керак: асар марказига конкрет тарихий шахс образи олинган экан, бундай тарихий-биографик ромanning мураккаб томонларидан бири ҳам ана шу шахс ҳаёти ва фаолияти призмасида даврнинг кенг картинасини бутун зиддиятлари билан бера билишдадир. Тарихий шахс ўзининг кенг елкалари билан давр ҳаётини тўсиб қолиши мумкин бўлмаганидек, қаҳрамон ҳаёти, унинг шахсий хусусиятлари ва ички кечинмалари ҳам даврнинг каттакичик воқеалари соясида қолиб кетмаслиги керак. Тарихий ромanning машҳур назариячилари В. Г. Белинский, Н. А. Добролюбов, А. С. Пушкин қайта-қайта таъкидла-

ганларидек, бундай асарда буюк тарихий шахснинг фақат ижтимоий фаолиятигина эмас, унинг шахсий ҳаёти, фазилят ва камчиликлари, ички дунёси, актив фаолиятини таъминлаган омиллар чуқур бадий тадқиқ этилса, мазкур шахснинг миллий тараққиётдаги ўзига хос ўрни тарихан объектив ва ишонарли қилиб кўрсатиб берилсагина, тарихий-биографик жанрнинг асосий талаблари бажарилган ҳисобланади. Албатта, бундай зарурий мутаносибликни сақлай билиш ёзувчидан катта бадий маҳоратни талаб қилади.

О. Ёқубовнинг «Улуғбек хазинаси» романи биз айтган иккинчи тур, яъни тарихий ҳужжатларга нисбатан автор ижодий тўқимаси бўртиброқ турган романлар типига киради.

Машҳур рус тарихий романисти Ю. Тинянов: «Мен тарихий асар ёзганда гапни ҳужжатлар тугаган жойдан бошлайман», — деган эди. Биз О. Ёқубовнинг «Улуғбек хазинаси» романини ёзишда худди шу йўлдан борганлигини кўрамиз. У романни Улуғбек ҳақида тарихий ҳужжатлар маълумоти узилган жойдан бошлайди, тўғрироғи, тарихнинг, одатда ҳужжатларга киритилмайдиган томонини ўқувчига кўрсатишни мақсад қилиб қўяди. Худди шу хусусияти билан роман тарих билан ҳамкорлик қилади. Ёзувчи Улуғбек фожиаси, унинг даври ва илмий меросининг тақдири ҳақида ўз гипотезасини илгари суради.

Романнинг умумий йўналишида, асосида ва руҳида тарихий ҳақиқат ётади. Лекин бу тарихий ҳужжат дегани эмас. Ёзувчи тарихга иллюстрация яратмайди. Ёзувчи тарихан реал бўлган ёки бўлиши мумкин бўлган воқеалар ҳақидагина ёзади. Лекин О. Ёқубов бу воқеаларнинг ўзидан кўра, уларнинг сабаб ва оқибатларини очишга кўпроқ эътибор беради. Шунинг учун ҳам ёзувчи ҳодиса ва характерларни ичдан ёритишга, қаҳрамонларнинг руҳий оламини чуқур ва батафсил очишга кўп куч сарф қилади. Бунинг натижаси ўлароқ романда воқеалардан кўра кечинмалар тасвири устун туради.

Ёзувчи асарнинг бошиданоқ шундай тасвирни тақозо қилувчи драматик вазият яратади: Мирзо Улуғбек подшолигининг ва ҳаётининг сўнгги ойлари... Тошмеҳр ва тахтпараст фарзанд Абдуллатиф атрофини ўраб олган хиёнаткор олчоқларнинг ёрдамида ўз пушти паноҳи Мирзо Улуғбекка қарши хиёнаткорона ҳужум қилиб, пойтахт Самарқандда подшолик тахтини эгаллаган. Қириқ йил ҳукмронлик қилиб, фалакиёт илмининг равнақида янги

бир давр очган олим Улуғбек кутилмаган даҳшатлар олдиди саросимада. Уни қандай ўй қийнамоқда? Қирқ йил тебратган подшолик тахтидан ажралишми? Улуғбекнинг илм хазинасидан зиё эмиб олим бўлган ва ҳозирги оғир дамда устозига ҳамдари бўлган Али Қушчи ҳам дафъатан шундай деб ўйлайди. «Мирзо Улуғбек бўғилиб кетаётгандай томоғини силаб ух тортди-да, гўё шогирди билан баҳслашаётгандай қўл силтаб: — Йўқ! — деб хитоб қилди. — Мен салтанатдан айрилишдан қўрқмаймен. Фақат бу элга қирқ йил раҳнамолик қилиб орттирган бойлигим — мадрасаю расадхонам, нодир хазинам — тўплаган кутубхонам ва ниҳоят яратган асарларимнинг барчаси поймол бўлишидан қўрқамен. Тагин бир нарсадан — келгуси авлодлар банди оғирдан ҳазар қилмасму, деб қўрқамен. Мирзо Улуғбекдай коинот сирларини очмоқни тилаган, фозилликни даъво этган мавлоно, ҳайҳот, охир-оқибат, барча шоҳ, барча тахт соҳибларидай салтанатни деб, ўз пушти камаридан бўлган фарзанди билан тожу тахт талашибдурда, деган ном қолдирмоқдин қўрқамен, Мавлоно Али!»¹.

Бу сўзлар ўзини ҳукмдордан кўра кўпроқ олим деб билган ва келажак авлод уни худди шу томони билан ёдлашини ўзи ҳам жуда истаган олим Улуғбекнинг ҳаёт программаси эди. Шунингдек, бу сўзлар Улуғбек фаолиятининг бугунги кун учун қимматли бўлган худди шу қиррасининг моҳиятини англаб етган. О. Ёқубовнинг ўз қаҳрамони — Улуғбек образига ёндашишдаги тарихий концепциясини англашга ҳам ёрдам берди.

Лекин шунини ҳам эслатиб қўйиш керакки, Улуғбек романинг бош қаҳрамони эмас ва, умуман, ёзувчи Улуғбек ва унинг фаолияти ҳақида батафсил маълумот беришни мақсад қилиб қўймаган. Бу нарса тезда аниқ бўлиб қолади. Балки шунинг учун ҳам ёзувчи бу образни тўлақонли очишга кам куч сарф қилгандир. Улуғбек ҳали хотирамизга мукаммал образ сифатида ўрнашиб улгурмай, ҳаракат майдонидан чиқиб кетади. Улуғбек ҳаётининг сўнгги дақиқалари тасвирига бағишланган бу экспозиция асосий масалага кириладиган бир дарвоза, яна ҳам аниқроғи, тугун эканини ўқувчи ҳали тўлиқ англаб етмайди. Шунинг учун ҳам Улуғбекнинг кутилмаганда ўлдирилиши, дафъатан, китобхонда қониқмаслик ҳиссини уйғотгандек бўлади. Улуғбек ҳаёти ҳақида мукаммал тасаввур олишни кутган ва буюк алломанинг фожиасига ҳам-

¹ О. Ёқубов. «Улуғбек хазинаси», роман, Ф. Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1974, 12-бет.

дард бўлган китобхон учун у ўлдирилгандан кейин тахтни ким эгаллайди, падаркушнинг тақдири қандай яқунланади, хазинанинг тақдири нима бўлади — гўё бу масалалар принципиал аҳамиятга эга бўлмай қолади. Маълум сюжет узилиши рўй бергандай бўлади. Лекин худди шу ерда О. Ёқубов ўзининг сюжет қуриш маҳоратини намойиш этиб, ўқувчининг диққатини янги йўналиш бўйича бошлаб кетади. Худди шу ерда тарихий ҳужжатлар ҳикояси тугайди, ёзувчининг «ўзи яратган тарих» бошланади.

Бир томондан — ота қонини тўкиб эгалланган «лиқилдоқ тахт» учун кураш, бошқа томондан — илм аҳлига таҳлика солиб турган мудҳиш шароит қаршилигига қарамай, Улуғбекнинг илм хазинасини сақлаб қолиш, уни келажак авлодлар қўлига бус-бутунлигича етказиб бериш учун шогирдлар кураши бошланиб кетади. Бу икки жабҳанинг ўз қаҳрамонлари — ўз салбий ва ижобий типлари майдонга тушади. Нобакор падаркуш Абдуллатиф ва унинг қўйнига илон бўлиб кириб олган, отасини ўлдиришга фатво берган Хўжа Аҳрор, Шайх Низомиддин Хомуш, шахсий манфаат йўлида ҳар қандай инсонийликнинг юзига тупурадиган амир Султон Жондор, Доруға Мироншоҳ, бек Иброҳим Пўлат, қотил Аббос, Қашқирлар ва уларга қарама-қарши қутбда Али Қушчи, Қаландар Қарноқий, Мирам Чалабий, уста Темур Самарқандий кабилар ҳаракат қиладилар. Мавлоно Муҳиддин ва унинг отаси Салоҳиддин Заргар, қизи Хуршида Бону бу икки қутб орасида мураккаб бир позицияни эгаллаб туришади. Бу характерлар инсон психологиясининг нисбатан мураккаб бўлишини, уни фақат икки ранг — оқ ва қорагагина ажратиб бўлмаслигини, кўрсатади. Бундай мураккаб характерлар сўнгги давр адабиётимизда кўплаб яратилипти ва бу нарса проза-мизда ва, жумладан, тарихий прозада ҳаётийликнинг янада чуқурлашганидан дарак беради.

Мавлоно Муҳиддин ҳам Улуғбекнинг севимли шогирдларидан бири, Улуғбекнинг илм хазинасидан баҳраманд бўлган кишилардан, илм-фанга, устозга садоқат ҳақида кўп яхши гаплар айтган. Лекин ҳаётнинг биринчи қатъий синовларидаёқ унинг иродаси дарз кетади, воқеалар силсиласи Муҳиддиннинг характери пассив ва келишувчанлигини, ҳаётда қатъий позицияси йўқлигини, кўрсатиб қўяди. Характердаги ана шу принципсизлик мавлоно Муҳиддин тақдирини фожиали яқунга олиб келади.

Мавлоно Муҳиддиндаги қатъиятсизлик ва пассивлик

Али Қушчи ва Мирам Чалабийлар жасоратини янада бўрттириб кўрсатишга ёрдам беради.

Романдаги энг тўлақонли образлардан бири Али Қушчидир. У виждони соф ва этиқоди мустаҳкам инсон, олим. Ўз устози мирзо Улуғбекка ва у ўргатган илмга садоқат Али Қушчини онгли фидойиликка ундайди. Шунинг учун ҳам Улуғбек хазинани яшириш лозимлиги ва бунинг жуда оғир юмуш эканлигини айтганда, Али Қушчи ҳеч иккиланмасдан бу вазифани ўз гарданига олади. Устози ва келажак авлод олдида қарздорлик ҳисси уни шундай қарорга олиб келади. Бу виждон амри Али Қушчини энг оғир вазиятларда, ҳаёти хавф остида қолган вақтда ҳам ўз идеалига содиқ қолишини таъминлайдиган ички куч бўлиб қолади. Мирам Чалабий шу идеал учун курашни давом эттирувчи ўсиб келаётган ва Али Қушчи ўрнини оладиган ворислар вакили сифатида гавдаланади. Роман сўнгида мамлакатдан чиқиб кетаётган Али Қушчининг худди устози ўзига васият қилгани каби, хазина тақдирини Мирам Чалабийга ишониб топшириши картинаси символик характерга эга. Бу картина — кураш ҳали давом этажagini, авлодлар ўртасида ворислик ўлмаслигини, бу ҳодиса тарихий қонуният эканлигини тасдиқлайди.

Романдаги Қаландар Қарноқий образи энг муваффақиятли ва оригинал образлардан бири. Қарноқий — софдил ва заҳматкаш оддий йигит, Ойбек сўзлари билан айтганда у «Тарихнинг энг оддий пиёда аскарларининг вакили». У «Навой» романидаги Арслонқулни эслатади.

Қарноқий ва Хуршида Бону севги саргузаштлари, Арслонқул ва Дилдор севгиларига ҳамоҳанг. Лекин «Улуғбек хазинаси»да бу севги кўтаринки романтик бўёқларда чизилади.

Мавлоно Муҳиддин, Салоҳиддин заргар, Хуршида Бону, Қаландар Қарноқий, уста Темур Самарқандий ва бошқа бир қатор образлар — ёзувчи тўқимасининг маҳсули. Лекин улар Мирзо Улуғбек, Али Қушчи, Мирам Чалабий, Абдуллатиф ва уни ўраб олган бек ва дин ҳомийлари каби тарихий конкрет образлардан ўзларининг жонлилиги, тўлақонлиги ва ҳаётийлиги билан қолишмайди. Шуни ҳам айтиш керакки, саналган тарихий образлар гарчи реал бўлган ва шу йўналишда фаолият кўрсатган бўлмасин, тарихда улар фаолиятининг моҳияти ва йўналишигина муҳрланган, холос. Бу фаолиятни деталлаштириб, тўлдириб, ҳаётий тўлақонли инсон шаклига киритиш, сўзсиз ёзувчининг бой фантазияси маҳсулидир.

«Улуғбек хазинаси» романи бадий баркамол асардир. Асарда тарихий воқеаларнинг сабаб ва оқибатлари қуюқ деталлаштирилган ҳолда ичдан ёритилиши билан бирга қаҳрамонларнинг ички руҳияти, психологияси бутун мураккаблиги билан очилади.

Айниқса, Абдуллатифнинг падаркушликдан кейинги ички фожиаси, психологияси классик намуналар даражасида очилган. Шаҳзоданинг қўрқув ва васвасалар ичида руҳий азоб чекиши ва, ниҳоят, ҳалок этилиши тарихнинг буюк интиқоми сифатида жаранглайди.

Романда Улуғбек, Али Кушчи, Қаландар Қарноқий ва айниқса, Мавлоно Муҳиддин ички руҳий кечинмалари жуда чуқур очилади. Бу хусусият ўзбек адабиётида тарихий романнинг янги бир тури тарихий-психологияк роман вужудга келди, дейишга етарли асос беради.

Роман, албатта, камчиликлардан ҳоли эмас. Жумладан, Мирзо Улуғбек образининг нисбатан заиф ишланганлигини кўрсатиб ўтиш мумкин. Биз романда қирқ йил тахт тебратган, ўзининг қаттиққўллиги билан ном таратган тасаввуримиздаги кескир Улуғбекни кўрмаймиз.

Ёзувчи сақланиб қолган узук-юлуқ тарих парчаларидан катта ҳаёт китобини ярата олган.

Ёзувчининг сеҳрли қалами остида тарих бизга бутун ички тафсилотлари билан кўринади. Уқувчи бошқа ҳеч қандай қўлланмадан, йилнома ва тарих китобидан ололмаган маълумотларини бу романдан олади. Зотан, тарихий роман учун энг муҳими ҳам шу.

Тарихий ҳужжатларга тўлиқ асосланган ва тарихий ҳақиқат ёзувчиларнинг учқур фантазияси билан бойитилган бу икки тарихий романни («Ота» ва «Улуғбек хазинаси») солиштириб таҳлил қилиш ҳозирги ўзбек тарихий прозасида ўтмишга ёндашиш ва тасвир этишнинг икки усули, айниқса, кенг тарқалганлигини кўрсатади.

Демак, биринчи усул, тарихий фактларга тўлиқ суянган ва амал қилган ҳолда ўтмишни беллетризация қилиш (тавсифлаш). Бу усул тарихий воқеалар ҳақида аниқ ва конкрет тасаввур беришда анча қўл келади. Лекин бунда бадий кашфиёт йўқ, фактларни қалбан ҳис қилишдан кўра фикран идрок қилиш кучли. Тарих ёзувчининг талантига қараб ёрқин ёки юзаки иллюстрация қилинади.

Иккинчи усул — ёзувчининг тарихий ҳақиқатни ба- тафсил ўрганиб чиқиб, ана шу ҳақиқат асосида у ёки бу тарихий воқеа, шахс ҳақида ўз концепциясини яратишга асосланади. Бу концепция тарихдан олинган ёки кўпроқ

тарих асосида ёзувчининг ўзи яратган воқеалар, образлар воситасида бадий далилланади. Шу йўл билан ижодкор бизга тарихнинг маълум бўлган конкрет воқеаларининг ўзидан кўра унинг ички қонуниятларини, сабаб ва оқибатларини, қисқаси, тарихнинг ҳужжатларида биздан яширин қолган ички аврасини, аҳволини, гарчи тўқима бўлса-да, реалистик картиналарда очиб беради. Бу ўзбек ёзувчилари энг кўп қўллайдиган усул бўлиб, адабиётимизнинг специфик хусусиятларига кўпроқ мос келади. Бу усул бадий кашфиётлар қилиш учун кенг имкониятлар очиши билан характерлидир.

Шундай қилиб, бир томондан, ҳужжатли тарих бадий тўқимани чеклаб қўйиб, тарихий прозада ҳужжатли йўналиш кенг тараққий этаётган бўлса (айниқса, кейинги йилларда), иккинчи томондан марказида конкрет тарихий шахс ёки воқеа бўлмаган, лекин ҳаёт, давр реал бадий тадқиқ этилаётган, сюжет тўқима қаҳрамон ва воқеаларига асосланган бўлишига қарамай, асосий, материали тарих ва асосий қаҳрамони халқ бўлган ва булар ёзувчиларнинг конкрет концепцияси асосида тадқиқ этилган тарихий асарлар яратиш традицияси ҳам кенг давом эттирилмоқда.

Тарихий проза тематик диапазонининг кенгайиши, мазмунининг чуқурлашуви услуб ва жанр масалаларида ҳам янги ижодий изланишларни талаб қилади. Шунинг учун ҳам ҳозирги ўзбек адабиётида прозанинг йирик социал-аналитик тури билан бир қаторда бошқа эпик формалар ҳам кенг ривож топмоқда.

«Тарихни қатъий равишда қайта баҳолаш»га (М. Горький) интилиш сўнгги давр тарихий повестларининг ҳам асл мазмунини ташкил этади. Сўнгги йиллар ичида пайдо бўлган М. Осимнинг «Аждодларимиз қиссаси», «Жайхун устида булутлар» ва «Қарвон йўлларида» китобларига кирган қиссалар, Саид Аҳмаднинг «Хукм», Мирмуҳсиннинг «Чўри», «Оқ мармар», А. Мухторнинг «Қорақалпоқ қиссаси», С. Кароматовнинг «Бир томчи қон», К. Икромовнинг «Қарвон ўтар, из қолар», «Ўқчи кўча», «Юмалоқ муҳр», Ойбекнинг «Алишернинг ёшлиги», А. Мухторнинг «Бухоронинг жинкўчалари», О. Хусановнинг «Давжон», «Сирли одам», М. Қориевнинг «Ойдин», А. Ҳасаннинг «Олтин камарли қочоқлар», Ҳ. Султоновнинг «Саодат соҳили», Қ. Мирзонинг «Мубтало бўлдим сенга» ва бошқа кўплаб тарихий повестларида ўзбек халқи ҳаётининг ўтмишдаги энг характерли моментлари қаламга олинади. Бу асарларнинг кўпчилиги ўзларидаги

тарихий концепциянинг аниқлиги, воқеаларнинг тарихан ҳаққонийлиги юксак бадий хусусиятлари билан ажралиб туради. 60—70-йиллар ўзбек тарихий прозасида автобиографик повестларга қизиқиш, аниқса, кучайиб кетди. Бу типдаги асарлар ўзбек адабиётида олдин ҳам яратилган. М. Муҳаммаджоновнинг «Турмуш уринишлари», Ғайратийнинг «Менинг ёшлигим», С. Айнийнинг «Эски мактаб», «Эсдаликлар» асарлари автобиографик повестнинг дастлабки намуналари эди.

В. Г. Белинский сўзлари билан айтганда, шахсий, биографик фактлар ҳам, ҳамма тарихий фактлар каби «оддий тош ёки ғишт каби хом материалдан ортиқ нарсалар эмас, фақат ҳақиқий санъаткоргина бу материаллардан ғўзал қаср қура олиши мумкин»¹.

60—70-йиллар ўзбек тарихий прозасида автобиографик повесть жанри илгари ҳеч кўрилмаган оммавийлик касб этди. Кетма-кет Ойбекнинг «Болалик» (1963), А. Қаҳҳорнинг «Ўтмишдан эртақлар» (1966), Н. Сафаровнинг «Кўрган-кечирганларим» (1968) повести ва «Наврўз» (1973) романи каби ҳар бири ўзича ўзбек адабиётида сезиларли из қолдирган автобиографик асарлар юзага келди.

Ойбек, А. Қаҳҳор, Н. Сафаровларнинг автобиографик қиссаларида деярли битта тема — ўзбек халқининг революция арафасидаги ҳаёти, уларнинг ўз ҳуқуқлари учун курашининг 1916 йил халқ қўзғолонлари билан қўшилиб кетиши қаламга олинган. Лекин бир хил мавзуга қўл уриш уларнинг ҳар бири ўзига хос, оригинал асар яратишига халақит бермади. Ойбек «Болалик»да 1916 йил Тошкент қўзғолони сабаблари ва тафсилотларини бадий таҳлил этса, А. Қаҳҳор «Ўтмишдан эртақлар»да худди шу йилларда Фарғона водийси халқи ҳаётидаги рўй берган даҳшатли воқеаларни қаламга олади, Н. Сафаров «Кўрган-кечирганларим»да Жиззах қўзғолонининг драматик картиналарини жонлантиради. Учала асар биргаликда бутун Ўзбекистон территориясидаги ўша даврдаги аҳволнинг бир бутун реалистик картинасини чизади. Автобиографик повестларнинг бундай юксак намуналари яратилиши эса 60-йиллар прозасининг муҳим ютуғи бўлиб адабиёт тарихида қолади².

¹ Белинский В. Г. Полн. собр. соч. в 13 т., т. 10: Изд-во АН СССР, М., 1956, стр. 316.

² Автобиографик қиссаларнинг жанр белгилари ва ғоявий-бадий хусусиятлари ҳақида. «Олис юдузлар жилоси» («Ўқитувчи», 1983) китобида батафсил тўхталганмиз.

Сўнгги давр адабиётида тарихий ҳикоячилик ҳам сезиларли тараққий этди. Бу соҳада ёзувчи Миркарим Осимнинг хизматларини алоҳида қайд этиб ўтиш керак.

* * *

Ўзбек адабиётида тарихий проза тараққиётининг 60—70-йиллар чуқурлаштирган асосий тенденцияларидан яна бири тематиканинг ранг-баранглиги бўлди.

Социалистик тузум қудратининг ошиши, социалистик миллатлар турмуши ва маданиятининг янада равнақ топиши, Коммунистик партия ва ҳукуратимизнинг тарихга марксистик қарашни янада чуқурлаштириш учун кураши, субъективизм оқибатида тарихни талқин қилишда рўй берган хатоларнинг танқиди, ленинча демократизм ва ижод эркинлигининг равнақи борасида қабул қилинган қатор тарихий қарорлар ўтмишнинг намунали сатрларини жонлантиришда ижодий активликни оширди. Ҳозирги кунда ўтмишни акс эттириш, халқ тарихий-маданий тараққиётини, эксплуатацияга қарши кураш йўлини ёритиш, демак, ўз навбатида социалистик ватанпарварликнинг зарур формаларидан бирига айланди.

Прогрессив жаҳон адабиёти, қардош халқлар адабиётининг кўзга кўринган тарихчи — санъаткорлари А. Толстой, А. Чапигин, В. Шишков, С. Злобин, С. Бородин, М. Аvezов, К. Гамсахурдиа, Б. Кербобоев, А. Антоновская кабиларнинг илғор традицияларини ижодий ўзлаштирган ёзувчиларимиз ўзбек халқи босиб ўтган тарихий йўлнинг энг характерли, бурилиш нуқталарини дадил қаламга олмоқдалар.

Сўнгги йиллар тарихий прозасида ўтмишда халқнинг озодлик учун кураши кенг ва атрофлича акс этмоқда.

Бу темадаги тарихий асарларнинг аксариятида ёзувчилар, айниқса, Октябрь революцияси арафаси ва совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида ўзбек халқи ҳаёти ва кураши воқеаларига тез-тез мурожаат қилмоқдалар. Бу нарса адабиётимизда тарихий-революцион асарларнинг кўплаб пайдо бўлишига олиб келмоқда.

Маълумки, инқилоб мавзуи совет адабиётида энг чуқур ишланган мавзулардан биридир. Кўп миллатли совет адабиётида социалистик реализм принципларининг шаклланиши уларда инқилоб темасининг қай даражада изчил ва партиявий позициядан туриб ишланиши билан бевосита боғланиб кетади.

Ўзбек тарихий-революцион асарларининг деярли барчасида халқнинг революцияга келишдаги ўзига хос йўли ва янги тузум учун кураши шу халқ орасидан чиққан оддий кишиларнинг мураккаб, курашларга тўла тақдири, оғир турмуш юки остида курашчанлик хислатларининг шаклланиши, синфий онгининг ўсиши, стихияли қасоскордан онгли революционер даражасига ўсиб чиқиш жараёни, яъни ўзбек инқилобчиси характери шаклланишини кўрсатиш орқали амалга оширилади¹.

Бу хил қаҳрамонларнинг курашчан характери, революцион онги ана шундай кураш ва тинимсиз изланишлар, ижтимоий-сиёсий активлигини оширган инқилобий кўтарилиш даври хусусиятлари билан изоҳланади. Конкрет миллий ва тарихий шароитларда ҳаракат қилувчи бу қаҳрамонлар ўз навбатида ўша даврдаги умуман ўзбек халқи сиёсий ва революцион онгининг ўсиши ҳақида ҳам ҳаққоний тасаввур берадилар.

А. Мухторнинг «Опа-сингиллар» романи шу мавзуда яратилган дастлабки йирик асарлардан бири бўлиб, у 20-йилларнинг шиддаткор воқеалари тасвирига бағишланган. А. Мухтор адабиётимизда биринчилардан бўлиб мазкур романда ўзбек миллий ишчилар синфининг шаклланиши ва уларнинг социалистик революция ғалабаларини мустақкамлашдаги ролини кўрсатиб берди.

Асарда янги иқтисодий сиёсат — НЭП даврининг мураккаб картинаси, ижтимоий-сиёсий муҳитга хос бўлган қарама-қаршиликлар ва конфликтлар ҳаққоний акс эттирилади. Шу сабабли романнинг бошидан-охиригача воқеалар драматизми ниҳоятда кичлидир. Миллий пролетариатнинг илк қадамларини кўрсатиш асарнинг бир хислати бўлса, буни ижтимоий фаоллик томон дадил қадам қўяётган ўзбек хотин-қизларининг ўша даврдаги жасоратли ишлари орқали кўрсатиш романнинг иккинчи муҳим ютуғи бўлди. Шу тариқа асар тарихимизнинг энг мураккаб ва шарафли даврининг йирик воқеалари — НЭП ва у билан мураккабликлар, машҳур «Хужум» компанияси воқеалари, миллий саноатнинг вужудга келиши ва ривожланиши кабиларни қамраб олади. Роман-

¹ Фуломжон ва Ҳаётхон, Дилшод ва Тўти («Фаргона тонг отгунча»), Майна («Эрк қуши»), Умарали ва Зумрад («Улуғ йўл»), Эъзозхон ва Ботирали («Машъал»), Йўлдошбой («Ота», I-китоб), Полвон ва Жумагул («Хоразм»), Номоз («Қасоскорнинг олтин боши»), Назирқул («Кўрган кечирганларим» ва «Наврўз»), Муса («Болалик»), Абдулла ва Абдуқаҳҳор ака («Утмишдан эртактлар»), Файзулла (Бухоронинг жинкўчалари) кабиларни эсланг.

нинг бош қаҳрамони Онахон образи реал тарихий шахс ҳаётига асосланган бўлиб, унинг прототипи довжур ва оловқалб ўзбек инқилобчи аёлларидан бири Тўраҳон ая Иброҳимовадир. Асарда опа-сингиллар Онахон ва Жўраҳоннинг мураккаб ҳаёт йўли, актив ижтимоий фаолияти даврнинг ўткир қарама-қаршиликлари силсиласида реал тасвирланади.

Осонликча жон бермайдиган ички душманларнинг тор-мор этилиши, Ўзбекистоннинг чекка қишлоқларида ҳам социализмнинг дадил қадами романда тарихан ҳаққоний акс эттирилган.

А. Мухторнинг «Қорақалпоқ қиссаси» асарида Октябрь революцияси турли миллат халқларига келтирган иқбол ҳақида, инқилоб улар ҳаётини фақат иқтисодий-сиёсий жиҳатдан эмас, маънавий жиҳатдан ҳам қайта яратганлиги кучли драматик картиналарда тасвирланади.

Октябрь инқилоби қорақалпоқ улуғлари — қият ва мўйтан орасида асрлар бўйи давом этиб келган қарама-қаршилиққа чек қўйди, уларнинг тақдирини, интилишларини бирлаштирди.

Асарнинг бош қаҳрамони Жапақ образида инсон психологиясининг мураккаб ички эволюцияси чуқур баъдий тадқиқ қилинган.

А. Мухторнинг «Опа-сингиллар», «Қорақалпоқ қиссаси» асарлари 1959 й. Москвада бўлиб ўтган ўзбек санъати ва адабиёти декадасида юқори баҳоланди ва ўзбек тарихий прозасининг урушдан сўнгги давридаги муҳим ютуқлари сифатида қайд этиб ўтилди.

Ойбекнинг «Улуғ йўл» романи санъаткорнинг охириги йирик асари бўлиб, сюжет чизиқлари билан «Қутлуг қон» романига уланиб кетади. Танқидчиликнинг «Қутлуг қон», «Болалик» ва «Улуғ йўл» ўзига хос тарихий трилогия деган фикрига қўшилиш керак. «Улуғ йўл» романида Ойбек оддий муллаваччаликдан революцион баррикадалар томон онгли ҳаракат қилган Умарали ва унинг севгилиси Зумрад тақдирларини ишонарли чизиб бера олган. Биз янги ҳаёт учун курашувчилар худди шу йўсинда, шундай вазиятда шаклланганига ишонамиз. Умарали Йўлчининг қадрдон иниси, унинг ишларининг давомчиси, Зумрад эса Гулнор каби пассив бўлмай, ўз тақдирини ўзи яратишга жазм қилган жасур ўзбек қизларининг типик образи. Ойбек «Қутлуг қон» дагидек, бу ерда ҳам революция арафасидаги ижтимоий ҳаётнинг типик картинасини чизади.

Романда композициянинг бир оз тарқоқлиги, Умарали характерининг текис ривожланмаслиги, баъзи бир образлар меъёрига етказилмаганлиги каби нуқсонлар ҳам кўзга ташланади.

«Фарғона тонг отгунча» романининг икки китобида М. Исмойлий Фарғонанинг чекка қишлоғи Қорабулоқ ҳаётида, одамлари онгида содир бўлган революцион кўтарилишни реалистик кўрсата олган. Ёзувчи оддий қишлоқ йигити Фуломжоннинг ўзини ўраб олган муҳит таъсирида аввал стихияли қасоскорга, бора-бора онгли революционерга айланиш процессини ишонарли кўрсата олган. Ҳаётхон образида ўз ҳуқуқи учун фаол курашувчи исёнкор ўзбек қизининг ҳаёт йўли ифода этилган. Бу образ — ёзувчининг сезиларли муваффақияти бўлди. Лекин Фуломжон характери эволюциясидаги нотекислик, ҳадеганда сўздан ишга ўта олмаслик образнинг тўлақонли бўлишига салбий таъсир қилган. Иккинчи китобда Дилшод ва Тўти каби янги революцион авлод вакиллари-нинг образлари кириб келади. Лекин ёзувчи бу қаҳрамонларни ҳам сирли романтик интригалар ичида фаолсиз қилиб қўяди. Умуман олганда эса, асар бадий хусусиятлари, сюжетининг қизиқарлилиги, воқеаларнинг ҳаётийлиги, драматизм билан алмашиб турадиган майин лиризм, тилининг шираллилиги билан китобхонлар ҳурматига сазовор бўлди.

III. Тошматовнинг «Эрк қуши» романи эса реал тарихий шахс — қашқадарёлик жасур қиз Майна Ҳасанованинг ҳаёт ва кураш йўлини бадий тадқиқ этишга бағишланган. Романда оддий овчининг қизи Майна Ҳасанованинг ўз шахсий активлиги орқасида граждандар уруши йилларида разведка батальони командири даражасига ўсиб чиққанлиги қаҳрамон характери тараққитини тадқиқ қилиш орқали амалга оширилади. Ёзувчи жасур қизнинг ҳаёт йўлини, қаҳрамонона фаолиятини мароқ билан тасвирлайди-ю, бироқ, уни шакллантирган имконият ва шарт-шароитни, маълум вазиятда характернинг маълум томони бўртиб кўринишига олиб келган ички кучни ва қаҳрамон қалбида юз берган мураккаб кечинмаларни изчил тадқиқ қилмайди.

III. Тошматов Майна характеридаги энг кучли портлаш — ўз эрини отиб ўлдириши жараёнини асосан бир томонлама кўрсатади. Бегунбх қизни қотилликка ундаган ички куч ва бу жараёнда қаҳрамон қалбида кечган руҳий кураш меъёрига етказиб тасвирланган дейиш қийин.

Майна Ҳасанованинг қаҳрамонона ҳаёти ва фаолияти — бу тасодифий ҳодиса эмас. Унда даврнинг муҳим хусусиятлари акс этган. «Эрк қўши» романида эса, ана шу давр хусусиятлари билан Майна характери ўргасидаги боғлиқлик очилмай қолган. Езувчи қаҳрамон хислатлари ва хатти-ҳаракатларини унинг замонаси белгилари билан изоҳлашга камроқ эътибор бергандек туюлади.

Езувчи Худойберди Тўхтабоевнинг «Қассоскорнинг олтин боши» тарихий-саргузашт романининг бош қаҳрамони Номоз ҳам реал тарихий шахсдир. Номоз ботир ҳаракати ўзбек халқи олиб борган озодлик кураши тарихининг ёрқин саҳифаларидан ҳисобланади. Зеро, бу ҳаракат кўп минг сонли деҳқонлар синфининг умумхалқ озодлик ҳаракатларига қўшилиб кетишини тезлаштирган омил сифатида муҳим ижтимоий ва сиёсий аҳамият касб этади.

Зулмга қарши тиг кўтариб, «мазлумлар жароҳатига интиқом малҳамин қўйган», ўнлаб мулкдорлар ва зolimларнинг додини берган Номоз ноёб тарихий шахсдир. Шу туфайли ҳам бу қаҳрамон Абдулла Қодирий, Анна Алматинская, Иззат Султон каби машҳур адибларнинг диққатини тортгани бежиз эмас.

Х. Тўхтабоев материалга мос келадиган ва унинг моҳиятини очиб бера оладиган форма танлади, тарихий саргузашт роман яратди.

Езувчи романда реал тарихий факт ва ҳодисаларга суяниб, Номознинг ҳаётий образини яратиш, материалларга объектив ёндашган ҳолда Номоз бошлиқ қассоскорлар ҳаракатининг ижтимоий характери ва ҳаракатлантирувчи кучини ойдинлаштириш, ниҳоят қаламга олинган давр ижтимоий-сиёсий картинасини тасвирлаб бериш ва замон воқеалари силсиласида Номоз ҳаракатининг ўрни ҳамда аҳамиятини бадий тасвирлаб беришни ўз олдига мақсад қилиб қўяди.

Романда яратилган характерлар, воқеалар, эпизодлар мана шу масала атрофида мужассамлашади. Асарда биз Номозни конкрет вазиятларда, реал шахслар билан мулоқотда, кундалик ҳаёт бағрида кўрамиз. Бу ҳол китобхонга Номоз ботирни яқиндан туриб таниш имконини беради.

Езувчи ҳар бир эпизодда меҳр билан таъкидлайдиган қаҳрамонининг бош хусусияти — унинг чинакам халқпарварлиги, ўз алами билан эмас, халқ гами билан қўлига қурол олган қассоскор эканлигидир.

Езувчи қаҳрамон хислатлари тавсифига берилиб кет-

майди, уни идеаллаштирмайди ва бу борада меъёрни унутмайди. Номоз мураккаб шахс, унинг чекланган томонлари, нуқсонлари ҳам йўқ эмас. Номозни шаклланган инқилобчи дейиш ҳам тарихан тўғри бўлмайди. У ҳали инқилобни тушуниш йўлида холос. Шу тариқа роман автори Номоз курашининг ижтимоий характери ва ҳаракатлантирувчи кучига ҳам баҳо бера олади. Бу ҳаракат, дарҳақиқат, стихияли ҳаракат эди. Номознинг атрофига унинг ўзига ўхшаш икки томонлама зулмдан тинкаси қуриган, аламзадалик туфайли қўлига қурол олган қасоскор йигитлар тўпланади.

Номоз бошлиқ қасоскорлар курашида деҳқонлар ҳаракатига хос барча хусусиятлар намоён бўлади. Оддий деҳқонларнинг ўз ҳуқуқини ҳимоя қилмоқ учун қўлларига қурол олиб жангга чиқиши, — аҳолисининг 90 фоизига яқини деҳқонлардан иборат бўлган Туркистон инқилобий ҳаракатларида янги босқич юзага келаётганини англатар эди.

Романда асримиз бошида Туркистон халқига қилинаётган икки томонлама зулм ҳаддидан ошиб кетганлиги инқилобий ҳаракатларнинг бош сабаби сифатида кўрсатилади. Маҳаллий эксплуататорларнинг бу жиҳатлари қози калон Шодихон тўра, Мирзаҳамид, Мирзақобил, Замонбек кабиларнинг хатти-ҳаракатида яққол намоён бўлади.

Чор ҳукумати Номоз ҳаракатини бостириш учун кучини аямади. Чунки у яқиндагина бўлиб ўтган инқилоб бўронидан жуда чўчиб қолган эди. Ҳоким Гескет жанобларининг шахсан ўзи бу масала билан шуғулланиши, қасоскорнинг ўлдирилганлиги улар учун катта байрамга айланганлиги, Номоз ҳаракатининг таги зил кетаётган чор ҳукуматига жуда катта зарба бўлганлигини ёрқин кўрсатади. Пётр Заглада каби аскарларнинг қасоскорлар томонида ҳаракат қилиши чор армияси ҳам ичдан емириляётганлигига ишорадир.

Тўғри, авторда ноёб шахслар фаолияти ва улар иштирок этган йирик воқеалар орқали даврнинг бундан ҳам кенгроқ манзараларини яратиш имкони бор эди. Агар даврнинг, ижтимоий ҳаётнинг бундан ҳам теранроқ бадий тадқиқига эришилганда, Номоз ҳаракати Умур-россия инқилобий ҳаракатларининг узвий қисми эканлиги ҳақидаги гоё янада тиниқроқ чиқиши шубҳасиз эди.

Маълумки, Номоз ўз даврининг фарзанди, қанчалик фавқулодда шахс бўлмасин, уни ўз муҳити етиштирган. Назаримизда, асарда Номоз характери, фаолияти билан

ана шу муҳит ўртасидаги боғлиқлик етарлича очилмай қолгандек туюлади. Ахир, Номоз исёнидек катта ҳаракатга фақат ўша пахсакашларнинг жазоланишигина сабаб бўлган, деб бўлмайди-ку! Бу воқеа етилган вулқоннинг портлаши учун бир баҳона бўлди, холос. Хўш, ана шу вулқон қандай етилди, уни ҳаракатлантирувчи ички куч нима ва не сабабдан бу ҳаракатга бошқа эмас, Номоз бош бўлиб қолди? Яъни, Номоз ҳам мулкдорларга, золимларга шунчалик кучли нафрати ва алами бор киши сифатида маълум даражада руҳий жиҳатдан тайёрлаб келиниши дозим эди, деб ўйлаймиз.

Айрим саҳналарда қаҳрамонни романтик идеаллаштириш, саргузаштнавислик маълум тасодифларга, воқеаларнинг етарли далилланмаслигига ҳам йўл очган. Тўғри, болаларга мўлжаллаб ёзилган асарларда, айниқса, Номоз каби қаҳрамонлар тасвирида ўрин билан романтик кўтаринкилик жоиз. Лекин бу воқеалар айни пайтда болаларни ҳам, катталарни ҳам бирдай ишонтирадиган бўлиши керак. Номоз чор аскарларини истаса жарга қулатади, истаса, уларнинг кўз олдида отларини олиб қочади, қўлга тушганда эса ғайритабиий равишда қутулиб кетаверади. Шунинг учун ҳам айрим эпизодлар «Қўлга тушмас қассоскорлар» фильмидаги айрим саҳналарни беихтиёр ёдга туширади.

Биз романда жуда кўп қаҳрамонларни кўрамиз. Лекин уларнинг ҳаммаси ҳам бетакрор равишда тасвирлаб берилган деб бўлмайди. Номознинг бирон ўринда портрети чизилмайди, биз уни кўпинча тасаввур қила олмаймиз. Сергей табиб образи қарийб схематик: у фақат ўргатади, вазиятни баҳолайди, доим тўғри йўл кўрсатади. Арслонқул эса шунчалик мудҳиш жиноят учун психологик жиҳатдан етарли даражада тайёр эмас эди, деган фикрдамиз.

1981 йилда Н. Сафаровнинг «Момақалдироқ» романининг биринчи китоби нашрдан чиқди. Асарнинг номи ва унинг бир неча китоб ҳажмида мўлжалланиши ўқувчиларда отахон ёзувчининг янги монументал ва жиддий асари билан танишиш умидини уйғотган эди. Лекин, афсуски, бу умид ушалмади. Роман кўтарилган масалалар нуқтаи назаридан ҳам, уларнинг бадний тадқиқ этилиши масаласида ҳам Н. Сафаровдек тарихий мавзуда таланти ҳам, қалами ҳам чиниққан ёзувчига муносиб асар даражасига кўтарила олмади.

Асар марказига қўйилган масала муҳим: ёзувчи За-рафшон водийсининг чекка қишлоқларида ўтган аср

охирларида ҳукм сурган зулм, жаҳолат ва унинг фожиали оқибатлари ҳақида, бу зулм, бу жаҳолатга нисбатан қалбида исён уйғонаётган камбағал-чорикорларнинг аянчли тақдирини кўрсатиб бермоқчи бўлган. Шу нуқтаи назардан асарнинг бош қаҳрамони Ҳотам саргузаштлари, унда норозилик ҳисларининг пайдо бўлиши бирмунча жонли кўрсатилган. Аммо, афсуски, бундай саҳифалар романда жуда оз қисмни ташкил қилади.

Роман ҳажми унда айтилмоқчи бўлган гоё, фикрдан бир неча ўн баравад йирик.

Ҳотам исмли йигит Деҳибаланд қишлоғида пайдо бўлиб, Додхудо исмли мажруҳ бойга ҳаммол тушади ва бир неча йиллар давомида уни уйдан масжидга опичлаб олиб бориб юради. Шу йиллар ичида йигит хўжайинининг қанчалик золим, маккор, ифлос эканлигини яхши билиб олади ва ниҳоят, Додхудо уйланган Турсунтош исмли қиз билан бой уйдан қочиб кетади. Бор воқеа мана шу! Оймат сўфи ва унинг кампири тақдири эса кейинги воқеаларга боғланмайди.

Албатта, асарнинг қимматини унда қанчалик даражада кенг воқеалар қамраб олингани ҳам белгиламайди. Бадний асарнинг асосий мезонини унда яратилган бадний характерлар ташкил қилади. «Момақалдироқ» романининг энг заиф жойи ҳам мана шундадир. Биз асарда монументал асар қаҳрамони бўлиши мумкин бўлган кучли характерларни, тўлақонли инсонларни кўрмаймиз. Бош қаҳрамон ҳисобланган камбағал Ҳотам ҳаракатлари кишида хайрихоҳлик уйғотмайди. Келбатидан куч ёғилиб турган, арслондай йигитнинг бутун асар давомида оёқ-қўли мажруҳ, «бир халта суяк», золим ва жоҳил, сассиқ Додхудони опичлаб мачитга ташиб юриши китобхонга эриш туюлади. Албатта, шундай ишни ҳам қилишга мажбур бўлган камбағаллар балки бўлгандир. Лекин синфий уйғониш жараёнини кўрсатишга хизмат қилган, ўша даврнинг исёнкор қаҳрамонини кўрсатишга мўлжалланган монументал тарихий-инқилобий асар қаҳрамони бугунги ўқувчига ҳар томонлама ўрнак бўла оладиган, жасур, маънавий юксак, ўз инсонлик қадрини баланд тутадиган, ор-номусли, мағрур кишилар бўлиши лозимлигини ҳам унутиш ярамайди, «Она» ва «Қутлуғ қон» каби ўнлаб тарихий революцион романларнинг қаҳрамонлари бизга ана шу жиҳати билан ибратлидир.

«Момақалдироқ»да яратилган Ҳотам образи эса ўз қадрини пастга уриши, узоқ вақтлар пассивлиги, харак-

терининг турғунлиги билан китобхонни лоқайд қолдиради.

Ёки романда кенг ўринни ишғол қилган Додхудо образини олиб кўринг.

Ёзувчининг таъбирича, тилидан бошқа биронта аъзо-си ишламайдиган бу майиб-мажруҳ, дунё ташвишларидан йироқ, ҳаёт лаззатларидан бебаҳра, чала одам, романда деярли бош қаҳрамон сифатида шу даражада кенг ўрин олиши тўғримикин?!

Автор, бу, ҳам жисмоний, ҳам маънавий мажруҳ одамнинг туғилиши, ўсиши, овқатланиши-ю, ҳожатга чиқиши, ўсмай қолган оёқларию, ишламайдиган бармоқларигача, ётишию-туришигача шу даражада батафсил тасвирлайдики, бу билан қандай мақсад кўзланганлигини тушуниб олиш мушкул. Бинобарин, Н. Сафаров иқтидорига мос саҳифалар, тасвирлар ўрни билан «ярқ» этиб кўзга ташланиб турса-да, асарнинг энг катта қусури — кўп сўзликлик, баёнчилик, батафсиллик кабилар ҳам яққол сезилиб қолади.

Инқилоб мавзун Н. Сафаровдек адабиётимизнинг отахон ёзувчиларини ҳам, ўрта ва кенжа авлод вакилларини ҳам бирдай қизиқтириб келади. Шу маънода таниқли прозаик Ш. Холмирзаев ўзининг роман жанридаги иккинчи уринишини тарихий-инқилобий мавзуга бағишлаганлиги ибратли ҳолдир.

Романда совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида Бойсун атрофида кечган воқеалар, мураккаб ва зиддиятларга тўла давр руҳи анча жонли акс этади.

Асарнинг марказий қаҳрамони — оддий камбағал йигит Қурбондир. Ёзувчи қаҳрамонни даврнинг мураккаб ташвишлари, қонли воқеалари орасидан олиб ўтади. Қўмондонлик топшириғи билан босмачи шайқалари тўпига кириб олган Қурбон, душманларнинг разил мақсадларини фош қилади, инқилоб иши учун ҳаётини бахшида этади. Романда турк султонлиги ва унинг миссионери Анвар пошшонинг Туркистонни Россиядан ажратиб, ўз колониясига айлантиришга уринганлиги конкрет тарихий фактлар ёрдамида жонли чизилади.

Асарда яратилган Ойпарча образи ҳам узоқ эсда қолади. Бу образ мунтазам ўсишда, ўзгаришда. Бой қизи бўлган Ойпарчанинг узоқ иккиланиши охирида инқилобни, янги тузумни қабул қилганлиги, шу ўсиш жараёнида қурбон бўлганлиги китобхонни ҳаяжонга солади. «Қил кўприк»да бундан ташқари бир қатор қизил аскар қўмондонлари, камбағал меҳнаткаш халқ вакиллари, бос-

мачи шайкаларининг бир қатор вакиллари ва қўрбошиларининг жонли образлари чизилган.

Асарда, айниқса, миллий колорит, Сурхон водийси халқига хос тил хусусиятлари жуда ифодали чиққан.

Бу ютуқлардан қатъий назар, тажрибали ёзувчининг бу иккинчи романи ғоявий-бадий жиҳатлардан мукамал дейиш қийин. Бош қаҳрамонга юкланган ғоявий юк анчагина енгил, эса қоларли тўлақонли типлар ва характерлар ҳали кам, ҳаётни фалсафий идрок этиш анча бўш.

Маълумки, босмачилик темаси адабиётимизда анчагина кенг ишланган мавзу. Бу мавзуга яна қўл урган ёзувчи мазкур ҳодисанинг янги, айтилмаган қирраларини топсагина, мукамал бадий типлар ярата олсагина, муваффақиятга эришиши мумкин. Афсуски, «Қил кўл-рик» романи бу жиҳатдан биз билган нарсаларга кўп янгилик қўша олмайди.

Асар тили анча пишиқ бўлишига қарамай, мақсадсиз тасвирлар, баёнлар, ғоявий юк ташимайдиган узундан-узоқ диалоглар кўп учраб туради. Романнинг якуний қисми ҳам анча сийқа: шунинг учун ҳам Қурбон-ва Ойпарчанинг тасодифий ўлими бизни ларзага солмайди.

Тарихий-инқилобий мавзу сўнги давр адабиётимизда пайдо бўлган бир қатор қиссаларда ҳам ўзининг юксак ғоявий-бадий аксини топмоқда.

Тарихий асарда асосий нарсани нима?— деган саволга машҳур рус ёзувчиси А. Н. Толстой: «Бу — маълум тарихий жараёнда шахс характерининг шаклланиши масаласи»¹, — деб жавоб берган эди.

А. Мухторнинг «Бухоронийг жинкўчалари» қиссасини ўқир экансиз, Толстойнинг шу сўзлари беихтиёр ёдга тушади. Дарҳақиқат, мазкур асарда ёзувчи ўз олдига қўйган бош ғоя повестнинг бош қаҳрамони, ўспирин йигит, Файзулланнинг шахс сифатида камол топиши, халқ курашчиси сифатидаги исёнкор характерининг шаклланиши, унинг ҳақиқат излаб кезган «жинкўчалари»ни кўрсатиб беришдан иборатдир.

Файзулла Хўжаев ўзини ўраб турган ўша муҳит учун фавқулодда шахс эди; миллионер бойнинг ўғли бўлган ёш йигитнинг меросдан, ҳузур-ҳаловатдан юз ўгириб, ўзи мансуб бўлган синфга қарши курашга бел боғлаши, халқ бахтини ўйлаб, чексиз азиятлар чекиши — бу анча-

¹ А. Толстой. О литературе. М., «Советский писатель», 1966, стр. 207.

йин типик ҳодиса эмас. Худди шу ҳолат ёзувчи олдига мураккаб вазибалар қўяди.

Маълумки, сабабиятнинг олий формаси бўлган тарихийлик принципи асарда қаҳрамон фаолияти ва унинг психологиясини фақат ҳаққоний акс эттиришигина эмас, балки мана шу психологияни шакллантирган, қаҳрамонни у ёки бу ҳаракатга ундаган ижтимоий ва руҳий сабабларни очишни ҳам кўзда тутати. Шу муносабат билан М. Горькийнинг: «Тасвирланаётган ҳар бир одам маъданга ўхшайди: унинг шаклланиши ёки бузилишини кўрсатиш учун шунга мос мафкуравий ҳарорат яратиш керак»¹ — деган сўзларини эслаш ўринлидир.

Тажрибали адиб А. Мухтор худди мана шу «мафкуравий ҳароратни» кўрсатиб беришга алоҳида эътибор қилади. Ёзувчи энг аввало қаҳрамон ҳаётининг ана шундай қайноқ, тинимсиз изланишларга тўла даврини танлайди. «Энди ўн олтини қоралаб келаётган» Файзулладан Москвада ўтган беш йиллик ҳаёт ва ўқиш бутунлай бошқа одам ясади. Ўғлидаги бу ўзгаришни ҳаммадан бурун меҳрибон она сезади: «бир нима топгандай, яна бир нимасини йўқотгандай сарсари эди боласи. Қайтдию, икки кунда уйга сиғмай қолди. Худди рубъи маскуннинг бутун ошубу ғавғоси бошига тушгандек. Қўриқиб турибдики, дарди бор — гаплашадиган кимсаси йўқ». (5-б.) Бу дарднинг нима эканлигини ҳали Файзулланинг ўзи ҳам билмайди.

Ёзувчи тасвирида бош қаҳрамон — романтик табиатли йигит. Тинимсиз фикрлаш, ҳаётни тийрак мушоҳада этиш, эзгуликка, олий-маънавий етукликка интилиш, жаҳолат, зўравонликка норозилик, ички исён унинг табиий хислатларидир. Агар китобхон шу нуқтага эътибор бермаса, Файзулланинг кейинги хатти-ҳаракатлари сабабларини тушуниб олиши ҳам қийинлашади. Шунинг учун ҳам ёзувчи қаҳрамоннинг, аввало, табиий шакланган ва Москва таассуротлари асосида қатъийлашган шу хислатларига қайта-қайта урғу беради.

Энди кўзини очган барра қўзичоқларни онасидан ажратиб аёвсиз сўйишларини кузатгандаёқ, унинг отаси ишига қизиқиши сўнади, хом терининг ачимсиқ ҳиди унинг кўнглини беҳузур қилади. Файзулла касал отасининг олдада ҳам тура олмайди: унинг олдига келиб-кетувчи Бухоронинг казо-казоларидан ўзини олиб қоча-

¹ М. Горький. О литературе. М., «Художественная литература», 1961, 231-бет.

ди, уларнинг тижорат, нуқул мол-мулк юзасидан бўладиган мунозаралари ёш йигитнинг юрагини сиқади. Ўзи қузатган руслар ҳаёти, маданияти билан амирлик Бухоросининг ҳаётини солиштирар экан, Файзулланинг кўнглида ҳаётдан қониқмаслик, норозилик кайфиятлари зоҳир бўлади. Худди мана шу қониқмаслик, норозилик уни жаҳолат, тенгсизликдан чиқиш йўлларини ахтаришга ундайди. Лекин ҳали унинг асл нияти ҳам, бу ниятга элтадиган воситалар ҳақидаги тушунчаси ҳам ўта маъхум.

Революционер Шумилов билан учрашув ва суҳбат Файзулланинг мақсадларига бир оз ойдинлик киритади. «Мулоҳазаларим кўп,— дейди Файзулла унга.— Уларни кимга айтишни билмай юраман. Чунончи, инсон табиатининг азалий қисмат замини нимада?» Ёш йигит ўзини қийнаб юрган саволга ушбу суҳбатда жавоб топгандай бўлади. У кейинчалик ҳам тажрибали инқилобчи — большевикнинг «Биз она юртимизни севамиз — инсон табиатининг қисмат замини балки мана шудир»,— деган сўзларини эслаб юради. Ёзувчи қаҳрамонининг маънавий юксакликка олиб борувчи «тадбири кор» ахтаришини, тинимсиз изланишини ўнинг мана шу юксак ғояси, мақсади билан изоҳлайди.

Шу тариқа ёзувчининг моҳирона тасвири билан ёш қаҳрамон ўз синфи, ўз муҳити ғоялари, яшаш тарзи ва тартиб-қоидаларидан тобора узоқлашиб, умумхалқ дарди, юрт ташвиши ҳақидаги юксак ғоялар томон кескин бурилиб боради. Лекин бу Файзулланинг Шумилов билан бўлган суҳбатдан кейиноқ инқилобчи бўлиб қолди, деган гап эмас. Ҳали қаҳрамон бу фикрдан жуда узоқ. Буни Файзулланинг Шумиловга айтган: «Бизга сизнинг инқилобингиз керак эмас, инқилобингизни кўрдик... Бизга сизнинг маданиятингиз керак»— деган сўзларидан ҳам сезиш мумкин. Энг асосийси шуки, шу суҳбатдан кейин ёш йигитнинг дунёда пулдан, пул яшайдан ҳам кўра юксакроқ, эзгу, олий ниятлар борлигига ишончи ортади ва унга дадил интилишга қарори қатъийлашади. Қаҳрамон кириб чиққан «жинкўчалар» тасвири ҳам шундан кейин тобора кескин ва драматик тус олади. Чунки Файзулла яшаган муҳит унда пайдо бўлган ниятлар уруғи кўкарадиган замин эмас эди. Бу вазият уни янада фожиалироқ, даҳшатлироқ «жинкўчалар»га олиб кириши, адаштириши, ҳолдан тойдириши ва ҳатто мағлуб қилиши мумкин эди. Фикри, интилиши қайноқ йигит билан хайрлашар экан, Шумилов ҳам шу ҳақда ўйлай-

ди: «Эссиз, шундай зукко, шундай эзгу таллинишлар... Ўзга муҳитда у шахс бўлиб етишарди. Бу «ғоялар» чангалзорида эса, албатта нёс-нобуд бўлади, афсус...»¹. Лекин Файзулла нобуд бўлмади: Шумилов айтганидек, она-юртга юксак меҳр уни ҳалокатдан сақлаб, жинкўчалардаги тинимсиз тентирашлардан кейин инқилобнинг ойдин йўлига олиб чиқди.

Ер очаман, халққа сув бераман, деб кўкракка урган князь Александр Ананьевичнинг «сукут сақлаб» қилган жиноятларини кўрган Файзуллада олий насабли баринларнинг софлигига шубҳа уйғонади. Бу нарса ёш йигитнинг Шоражаб муфти Зуфунуннинг «руҳий камолот» ҳақидаги насиҳатларига берилишига сабабчи бўлади. Зуфунуннинг: «Кўнгилни оллонинг ишқи-ёди билан тўлдирмоқ керакким, бад ниятга жое қолмағай» деган сўзларини Файзулла бирдан — бир нажот йўли деб қабул қилади. Тинимсиз мушоҳада қилувчи йигит бу платформада ҳам узоқ қола олмади. Негаки, бу қоида билан яшаш инсоннинг оёқ-қўлини боғлаб, фаолсиз қилиб қўйишини Файзулла тушуниб етди. «Мен имон, диёнат, руҳий поклик, инсон камолоти тарафдориман, — деди у яна тикка қараб, — аммо одам бу дунёда ҳеч бир муаммо билан иши йўқ, меъров бўлиб қоладику?!» (68)

Сўннийлар билан шиалар ўртасидаги бемаъни қирғин ва бунинг устига Шоахсий аъламнинг жамғармани олиб қочиб ватанфурушлик қилиб юрганлиги Файзулла юкуниб юрган руҳий камолот сароб эканлигини кўрсатиб қўйди. «Шоахсий бизнинг пулимизни эмас, имонимизни ўғирлаб қочди. Энди уламога ким ишонади? Энди сизга ким ишонади, устод? Нега мени алдадингиз?!.. Яна бошим деворга келиб урилди» (104) — деб нода қилади алам билан ёш йигит.

Файзулла адашиб кириб чиққан охирги «жинкўча» — Хўжа Зухуриддин маҳдум бошлиқ жадид — маърифатчилар гуруҳи бўлди. «Биз илтижо, — дуойи-хайр билан эмас, тадбири — кор билан бандмиз», — деб тушунтирди ўз гуруҳи мақсадини маҳдум. Файзулла ўз ниятларига йўл топгандай бўлди: халқни саводли, маданиятли қилиш тўғрисида қайғура бошлади. Отасидан қолган меросни китоб-газеталар бостириш, янги усул мактаблар очиш ишига сарфлади.

Жадидларнинг ўзи тез орада икки платформага аж-

¹ А. Мухтор. Бухоронинг жинкўчалари, қисса, Ғ. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1981, 24-бет.

ралганлиги ҳақидаги ўша давр ҳақиқати қиссада ўзининг объектив аксини топган, Зухуриддин маҳдумнинг «Жарсуман балони даф этмоқ учун аввал ҳақиқий микробларни, яъни, жоҳил уламо, талончи амир-амалдорларни йўқ қилиш зарур. Бизим душманимиз — инсон қиёфасидаги ана ўша микроблардир» (126), — деган ота-шин ва аламли сўзлари гуруҳни қоқ иккига ажратиб юборди. Асар қаҳрамони учун ҳал қилувчи момент — буюк бурилиш пайти келди. Худди ана шу вазиятдаги оқилона ва жасурона қарор Файзулланинг бутун келажигини белгилаб берди: у узоқ иккиланмай, тузумни ағдариб ташлаш тарафдорлари сафига ўтди. Файзулланинг ўз ҳамфикрларини озод қилиш юзасидан амир билан юзма-юз тўқнашиши картинаси бу узоқ адашишларнинг қонуний якуни бўлиб, асарнинг кульминацион нуқтасини ташкил этади. Энди у илгаригидек амир олдида қўл қовуштириб турмайди, инсонни хўрлаш асосига қурилган бу тахтнинг тагига сув кетганлигини энди Файзулла... яхши англаб этади. «Музофот, туманлардаги ғазабнок ғалаёнчилар зиндонингизга сиғмайди!» — дейди у қаҳр билан.

Амир қувғинига учраб Бухородан кетар экан, Файзулланинг энди дили равшан эди: ёрилмаган ярадай азоб бераётган иккиланиш ва адашишлар ўзининг қонуний якунига келган эди: «Бухоронинг жинкўчалари бирдан узоқ-узоқларда қолгандай, кузги далалар бутун кенглиги, бутун софлиги билан юзига келиб урилди. Жинкўчаларгина эмас, она бағридаги болалик ҳам, яна алланималар орқада қолган эди. Тонг ҳавоси сарин, йўлларнинг чанги босиқ. Олачалпоқ бўлиб бўзарган уфқларгина нечукдир безовта. Тун гўё тўлғоқда. Файзулла учун гўё эртанги кунгина эмас, бутун бир янги тақдир туғилмоқда эди» (143). Қисса сўнгидаги бу символик манзара она-юрт меҳри билан жинкўчалардаги узоқ адашишлардан кейин ҳақиқатнинг энг ойдин йўлига тушиб олган, қалби эл-юрт ташвиши билан тепаётган ўғлоннинг ўзини узоқ вақт қийнаб келган саволга ниҳоят жавоб топганлигига ишорадир.

Шу тариқа ёзувчи қаҳрамон фаолияти, онги, психологиясида кечган мураккаб жараённи давр воқеалари, белгилари, руҳи билан изчил асосланган ва айни пайтда реал тарихий фактлардан чиқиб кетмаган ҳолда ишонарли кўрсатиб бера олган.

Қиссада, табиийки, айрим жузъий нуқсонлар ҳам йўқ эмас. Назаримизда, қаҳрамонни тинимсиз фикрлаш, из-

ланиш ва фаолликка ундаган қудратли ички куч ҳали ҳам керагидан камроқ кўрсатилганга ўхшайди. Гарчи бу воқеалар реал тарихий асоҳга эга бўлса-да, қаҳрамон шундан бошқача ҳаракат қила олмаслигига китобхонда заррача шубҳа қолмаслиги керак. Файзулланнинг князь Антоновский ҳузурига сафари бир оз иллюстратив характерга эга бўлиб, асар композициясига сингишмаган-дек туюлади.

Асарнинг тили устида ёзувчи анчагина меҳнат қилганлиги кўриниб турипти. Лекин, айтилган пайтда архаик сўзларни қўллаш масаласида меъёр сезиларли даражада бузилганлигини айтиб ўтиш керак. Айрим саҳифаларда контекстда тушунарли бўлмаган эски сўзлар шу даражада қалаштириб юборилганки, махсус луғатсиз уларни тушуниб олиш нафақат оддий ўқувчига, ҳатто мутахассис китобхонга ҳам мушкул. Ваҳоланки, энг яхши тарихий асарлар тажрибаси шуни кўрсатадики, жуда оз миқдорда, ўрни билан ва албатта контекстда тушунарли бўлган сўзларнигина қўллаб ҳам давр колоритини, руҳини яратиш мумкин.

Умуман олганда эса, А. Мухтор жуда мураккаб ва айтилган пайтда жуда зарур мавзуга қўл уриб, уни муваффақиятли ҳал этган. Асарда кўтарилган юксак ғояларга интилиш, ижтимоий эътиқод, инсоннинг ҳаётда ўз ўрнини топа билиши, катта мақсадлар йўлида тор шахсий манфаатлардан кеча билиш, Ватан, эл-юрт олдидаги бурч, эзгулик ва маънавий баркамоллик сари интилиш кабилар бугунги куннинг ҳам долзарб масалаларидир.

Китобхон Файзулла қалбидаги кичик силжишларнинг, ички кураш, тинимсиз изланишларнинг жонли тасвирини кўради. Агар биз М. Ю. Лермонтовнинг «Баъзан биргина қалб тарихини кузатиш бутун бир элатлар тарихини кузатишдан ҳам мароқлироқ бўлади» деган сўзларини эсласак, А. Мухтор чиндан ҳам бой қалб тарихини мароқли чизиб бера олганлигини ва юксак бадиий тарихий-психологик қисса яратганлигини қониқиш билан қайд қиламиз.

Узининг бир қатор асарлари билан ўқувчиларга манзур бўлган ёзувчи Оқилжон Ҳусановнинг «Сирли одам» деб номланган китоби ўз ичига икки қиссани қамраб олади. «Сирли одам» ва «Давжон» деб аталган бу иккала қисса ҳам тарихий-инқилобий мавзуга бағишланган бўлиб, янги ҳаётнинг илк бўронли кунлари ҳақида ҳикоя қилади.

...«Сирли одам» қиссасининг қаҳрамонлари Меливой ака, Бекмуродлар янги тузумнинг биринчи ва оғир йили қийинчиликларини бошдан кечираётган чекка қишлоқлардаги минглаб оддий меҳнаткашларнинг вакиллари-дир. Улар бир бурда нон илинжида, дон излаб юрт кезадилар. Ана шундай саргузаштлар давомида улар ўзлари учун нондан ҳам азизроқ озиқ бера олган «сирли одам» билан рўбарў келадилар. Бу — оддий меҳнат аҳлидан ўсиб чиққан толмас ва оташин инқилобчи Ҳожисафо эди.

Езувчи даврнинг қийин ва ўта мураккаб шароитини, оддий қишлоқ аҳли вакилларининг сиёсий онгини бўяб-бежамасликка, давр ҳақиқатни бор ҳолича беришга ҳаракат қилади. Жумладан, Меливой ва айниқса, Бекмуроднинг инқилобий ўзгаришларга, давр пўртаналарига қарашлари, позициялари ҳали бир тўхтамга келган эмас. Улар кўз олдиларида бўлаётган кундалиқ ўзгаришлар олдида лол, бу ўзгаришларнинг кўпини ҳатто тушуниб ҳам етавермайдилар.

Лекин халқ бахти учун курашда кўп азобларни бошдан кечирган, инқилоб ғояларининг чинакам фидойиси бўлган оддий меҳнаткаш йигит Ҳожисафо билан учрашув ва бир кечалик ширин суҳбат иккаласининг онгида чинакам инқилоб ясади, иккиланишларни йўқотди, шу пайтгача туманли бўлиб турган фикрларига тиниқлик киритди. Ҳожисафо уларга большевикларнинг мақсад ва муддаоларини, янги тузумнинг моҳияти, вазиятнинг мураккаблиги, душманларнинг найранглари, шўроларнинг область қурултойи ҳақида сўзлаб беради. В. И. Лениннинг янги ҳаёт ҳақидаги доно сўзларини уларга ётказди ва доҳийнинг табаррук суратини уларга совға қилиб топширади.

Қайроқчибулоқ қишлоғининг аҳил кишилари ҳамда инқилобчи большевик билан суҳбат Меливой ака ва Бекмурод қалбларида ўчмас из қолдирди. «Дунёда не не одамлар бор-а, Бекмурод?— дейди Меливой ака гўё ҳамма эшитганларига яқун ясагандек.— Шундай одамларни кўрганингда, фақат ўзингни ўйлаб кун кечириётганингдан уялиб кетасан. Дунёни яхшилаётган деб, одамларнинг ғамини еб яшаётган одамлар-да бўлар! Жонини гаровга қўйиб яшайпти. Биз бўлсак, анависи унақамикин, манависи бунақамикин деб, ҳалигача бир тўхтамга келолмай гарангмиз.

— Мен бир тўхтамга келдим, ака — шошиб жавоб берди Бекмурод». Дарҳақиқат, улар бир тўхтамга кел-

ган эдилар: улар инқилоб деган нарса фақат Меливой ва Бекмуродга ўхшаганларнинг ҳаётини яхшилаш учун, зулм томирига болта уриш, ҳали ҳеч қаерда бўлмаган бутунлай янги ҳаёт ўрнатиш учун қилинганлигига энди ҳеч шубҳа қилмайдилар. Нон излаб юрт кезган икки оғайни Лениннинг суратидек мўътабар совға насиб қилганидан ўзида йўқ хурсанд эдилар.

Албатта, биргина шу суҳбат билан Меливой ака ва ва Бекмурод актив инқилобчи бўлиб кетдилар, дейиш тўғри бўлмайди. Ёзувчи улар онгидаги бу мураккаб силжишларни янада чуқурроқ асослаши лозим эди. Лекин автор шу нуқтада ҳақки, бу қаҳрамонлар ҳақиқатни тушунишга томон яна бир муҳим қадам босганлиги шак-шубҳасиздир.

Худди маъна шу ғоя — инқилобнинг буюк ҳаётбахш кучини кўрсатиш — китобга кирган «Давжон» қиссасида ҳам муаллифнинг асл ниятини ташкил этади. Асар ўзининг драматик сюжети, фожиали мураккаб характерлари, ўткир конфликтни билан китобхонни ҳаяжонлантиради.

Қиссанинг бош қаҳрамони Ражаб — Давжон характери ўта мураккаб ва зиддиятли. Асарни қарама-қаршиликларга тўла пўртанали йилларда ҳақиқат излаб, тўғри йўл ахтариб, кўп саргузаштларни бошдан кечирган, ўзининг сўнгги кунларини яшаётган инқилоб душманлари — разил одамларнинг, мураккаб даврнинг, оғир курашнинг қурбонига айланган довиюрак, қалби гўзалликка, севгига тўла мард йигит ҳақидаги фожиали драма деб аташ мумкин.

Тоғаси Махсум бой қўлида тарбия топган жасур Давжон (унинг асл исми Ражаб бўлиб, полвонлиги учун Давжон деб аташади) инқилобнинг дастлабки кунлари ёқ қалб амри билан қизил гвардия сафига киради. Инқилобий гвардия сафида ботир йигит жуда кўп операцияларда, жангларда қатнашади, мардлик ва матонат намуналарини, инқилоб ғояларига садоқати ва фидойилигини кўрсатади, шахсан М. В. Фрунзенинг қўлидан олий нишон олади. Кейинчалик ҳам Давжон халқ бахти учун қўлига қурол ушлаган ана ўша кунларни ўз ҳаётининг энг мазмунли, фахрланса арзийдиган саҳифалари сифатида жуда тез-тез эслаб юради.

Лекин ёш йигитнинг қалби ўз қишлоғига, қадрдон тоғлари, қишлоқда кўзида ёш билан қолган севгилиси Ойкарам томон талпинади. У энди зулм-зўравонлик туғади, дориломон кунларда ер ҳайдаб, дон сочиб, севган

ёри билан ҳузур-ҳаловатда яшашни орзу қилган эди. Лекин афсуски, у ўйлагандек бўлиб чиқмади. Бойсунда ёвуз босмачи отрядлари ин қурган, улар эскича тартибларни яна тиклаш орзусида аёвсиз босқинчилик ишларини олиб борар эдилар. Давжон ана шундай мураккаб бир шароитда ўз қишлоғига кириб келади. Бунинг устига у қишлоққа қайтиши биланоқ босмачиларнинг айғоқчиси сотқин ва разил Аширмат, унинг отаси Ўснат ўлпончилар билан кескин тўқнашади. Чунки Давжон инқилобнинг моҳиятини, унинг куч-қудрати ва мақсадини равшан тушунган киши сифатида бу ювиндихўрларнинг ифлос кирдикорларини яхши англаб етарди, айни пайтда янги тузум берган ҳуқуқлар, тушунчалар уни душманлар билан келишувчанлик сиёсатини олиб боришга йўл қўймас эди. Чунки Давжоннинг отаси ва онасини ўлдирган, ўзини «ислом лашкари»га тутиб берган, севгилиси Ойкарамга кўз олайтирган ва ниҳоят, мард йигитнинг ўлимига ҳам сабабчи бўлганлар худди ана шу — ҳаётнинг яхши бўлиб бораётганлигини кўра олмаётган, касби разилликдан иборат бўлган аширматлар эди. Қиссада Давжоннинг ана шундай разилларга нафрати, уларга аёвсизлиги очиқ ва мардона кураши характерли эпизодларда кўрсатилади. Лекин инқилобий курашнинг жанговор мактабини ўтиб келган Давжоннинг катта кучга эга бўлган разил душманларга қарши якка ўзи курашга отланиши, ёлғизлигини била туриб, тактикасиз ҳаракат қилиши китобхонни таажжубга солади. Давжон тажрибали курашчи сифатида ўз қишлоғи аҳлини босмачилар тўдасига қарши кўтаришни ҳам сира хаёлига келтирмайди.

Ёзувчи реал вазиятдан қатъий назар қаҳрамонининг нозик инсоний туйғуларига, бахтга, ҳаётдан қониқишга бўлган интилишларига кўп урғу беради. Давжоннинг қишлоғига қайтишдан мақсади ҳам ҳаётини тинч маромга қуриб, унинг неъматларидан баҳраманд бўлиш, Ойкарам билан ширин висол ва суҳбатлар қилиш, тоққа лола сайлига чиқиш, Бургутчўққига чиқиб, севгиси ҳақида ҳайқариш, қишлоғини, бутун оламни мунаввар кўриш эди. Вазият билан ҳисоблашмай, у ўзининг ана шу ширин ниятларини амалга оширмақчи бўлади. Бу йўлда на ёвдан, на ўлимдан қўрқмайди. Ҳатто очликдан силласи қуриб қолганда ҳам ўз ёрини, демакки ўз номусини, эътиқодини ҳимоя қилиш учун ёв устига шердай ташланади: Бургут чўққидан ўзини Аширмат устига ташлаб, қиррадор тошларга урилиб тилка-пора бўлади. Ҳаётни,

севиб яшашни, ширин турмушни жуда ҳам истаган софдил йигит разилликнинг, сўнгги нафасини олаётган сотқинликнинг қурбони бўлди. Давжоннинг ўлими қишлоқ аҳлини, Ойкарамни, ҳатто тоғаси Махсум бойни уйқудан уйғотди, уларни жунбушга келтирди. Шу жиҳатдан йигитнинг ўлими китобхонда тушқунликдан кўра кўпроқ оптимистик руҳ, қандайдир қаҳрамонона, юксак, кўтаринки туйғулар уйғотади.

Қиссадаги Махсум бой образи ҳақида ҳам алоҳида айтиб ўтиш лозим. Бу образнинг ўзига хослиги ёзувчининг шу типдаги қаҳрамонлар борасида мавжуд схема-лардан қочишга ҳаракат қилганлигининг меваси дейиш мумкин. Махсум бой жияни Давжонни тарбия қилган ва кўриниб туриптики, у ёмон одам тарбиялаб етиштирмаган. Лекин у содир бўлаётган йирик ижтимоий воқеаларни баҳолашда жиянидан анча паст туради, айни пайтда янги тузум томонига ҳам ўтиб кета олмайди, ҳамма нарса «асл» ҳолига келишига кўнглининг қайсидир бурчагида умид сақлайди.

Қиссанинг бош қаҳрамони Давжон чинакам кучли инсон. Аммо асарда мана шу жонли яратилган чинакам кучли характердан янада кенгроқ ва янада унумлироқ фойдаланиш имкони бор эди, деб ўйлаймиз. Давжоннинг инқилобий ҳаракатлардаги актив фаолияти фақатгина эсдалик формасидаги айрим лавҳаларда эмас, мустақил картиналар сифатида, деталлаштирилиб, характернинг чуқур бадий тадқиқи билан берилганда, қиссанинг сюжет ва композицияси янада яхлитроқ чиқарди, деган фикрдамиз. Давжоннинг шундай осон мағлубияти ва ўлими ҳам ўзини тўлиқ оқламагандек туюлади. Бунинг натижасида мазкур образ воситасида ёзувчи айтмоқчи бўлган ғоя, қаҳрамон концепцияси бир оз хиралашгандек туюлади.

М. Қориевнинг «Ойдин», Нурали Қобулнинг «Ойқор», М. Маҳмудовнинг «Боғдон қашқари» қиссалари ҳам худди мана шу давр — совет ҳокимиятини мустаҳкамлаш даврининг бўронли воқеаларини жонлантиришга бағишлангандир. «Ойдин» қиссасининг қаҳрамонлари Неъмат ва Ойдин 20-йилларнинг довиюрак комсомол вакиллари-дир. Комсомол ячейкаси секретари Неъмат улуғ ғоялар йўлида ўз тоғаси қўлида ҳалок бўлади, лекин унинг ўлмас ишини жасур қиз Ойдин давом эттиради. Ёшлар фақат инқилоб душманларига қарши курашадиларгина эмас, айни пайтда янги ҳаёт нашидасини сурадилар, севадилар, севиладилар ҳам.

«Ойқор» қиссаси 20-йиллардан то Улуғ Ватан уруши тугагунгача бўлган давр воқеаларини қамраб олади. Унинг дастлабки бобларида Сангзор, Бахмал воҳаларида Очилдов қўл остидаги босмачилар тўдасининг Нейматулла бошлиқ қизил аскар разведкачилари томонидан тор-мор этилиши воқеалари анча жонли ифода этилган. Норчучук кампирнинг бир тўда босмачи қўрбошиларни ўз уйида болта билан чопиб ўлдириши тарихий воқеа бўлиб, халқнинг янги тузумга бўлган чексиз меҳрининг ва халқ қаҳрамонлигининг ифодаси сифатида кучли таассурот қолдиради.

Ўзбек ёзувчилари тарихий-инқилобий мавзунини ишлашда ҳали ўз ўқувчилари олдида қарздордирлар, албатта. Ҳали оловли инқилоб йилларининг кўп муҳим моментлари, ажойиб инқилоб жангчиларининг тарихан реал образлари ўз авторларини кутиб турибди. «Ажойиб кишилар ҳаёти», «Инқилоб жангчилари» сериясида чиқаётган китобларда тилга олинган воқеалар, ўнлаб ўзбек революционерлари фаолияти яхши роман ва қиссаларга материал бўла олади.

* * *

«Улуғбек хазинаси» романининг катта муваффақияти таниқли прозаик О. Ёқубовни яна тарихимизнинг ёрқин саҳифаларини варақлашга илҳомлантирди. Бу сафар ҳам адиб ўтмишда Шарқ маданияти ва фанини дунёга кўз-кўз қилган буюк мутафаккирлар сиймосига мурожаат қилди. «Кўҳна дунё» асари марказида бундан минг йил олдин ақл-заковат қудратини жаҳонга намойиш қилиб, илмда, табобатда инқилоб ясаган буюк алломалар Абу Райҳон Беруний ва Абу Али Ибн Синолар туради.

Ёзувчи бу тарихий шахслар ҳаёти ва фаолиятини бир бошдан хронологик ҳикоялаш усулидан қочади, янгича талқин приёmlарини ахтаради.

Асар равон кечадиган яхлит сюжетга эга эмас. Унда бор-йўғи 1—2 ой ичида бўлиб ўтган оддий воқеалар қаламга олинади. Қаҳрамонларнинг ҳаракат майдони ҳам унчалик кенг эмас. Аммо шунга қарамай, ёзувчи Беруний ва Ибн Синолар буюклиги билан замон жаҳолати ўртасидаги маънавий чоҳни, ақл-идрок, маърифат нури билан тузум, ҳаёт зимистони ўртасидаги даҳшатли тўқнашувни анча ёрқин очиб бера олган. Мана шу асосда автор бугунги кун учун ҳам жуда зарур бўлган чуқур фалсафий умумлашмалар чиқара олган.

О. Ёқубов маҳорати бош ижобий қаҳрамонлар образини яратишда яққол кўзга ташланади. Аввало, тарихий шахс образини талқин қилишда автор янгича йўллар ахтарганлигини таъкидлаб ўтиш лозим. Агар «Улуғбек хазинаси» романида давр характери, ҳаёт мураккаблиги, саройдаги зиддиятлар асосан Улуғбек ички туғёнлари, унинг руҳий дунёси, яъни бош қаҳрамон шахси орқали очилган бўлса, «Кўҳна дунё»да биз гўё бунинг тескарисини кўраимиз. Яъни, давр зиддияти, саройдаги интрига ва ички курашлар мустабид хон Маҳмуд Ғазнавийнинг касаллиги туфайли юзага келган мураккаб шароит орқали бош қаҳрамонлар характерининг моҳияти, буюклиги ва нуфузи очилади.

Айтайлик, Ибн Сино асарнинг сўнги саҳифаларидагина пайдо бўлишига қарамай, у ҳамиша билвосита воқеаларда романнинг бошиданоқ руҳан иштирок этиб келади. Чунки романнинг етакчи воқеалари Ибн Синони топиб кўзига ўлим кўриниб ётган Маҳмуд Ғазнавий саройига келтириш атрофида кечади. Шу жараёнда табибнинг ўзини ҳали кўрмаган ҳолда китобхон унинг буюклиги ҳақида тобора кўпроқ тасаввурга эга бўлиб бораверади. Бошқача айтганда, характер моҳияти кўпроқ атрофдагиларнинг улар ҳақидаги тасавури орқали очилади.

Золим ҳукмроннинг тавба-тазарру қилиши, ягона орзуси Ибн Синони кўриш ва унинг қўлида даволаниш бўлиб, кўзи тўрт ҳолда табибни кутиши — ақл-идрок, илм-маърифатнинг мустабидлик ва жаҳолат устидан қозонган буюк ғалабаси таассуротини қолдиради. Шунчалик интизорлик билан кутилган Ибн Синонинг ёлгон Ибн Синога чиқарилиши, лўттибоз Ибн Шаҳвонийнинг ҳақиқий Ибн Синога айланиб олиши билан боғлиқ кутилмаган якун ёзувчининг гротескли муболағаси бўлиб, жаҳолат ҳукмрон бўлган шароитда илм аҳлининг фожиали тақдири, «донолар ғурбатда, нодонлар иззатда» бўлган замон характерини жуда таъсирли изоҳлайди.

Лекин бу мутафаккир сиймолар дунёда ақл ва заковат тантана қилишига қаттиқ ишониб яшайдилар. Бу улар фалсафасининг мағзи эди.

Беруний образини очишда ҳам ёзувчи ўзига хос йўл танлайди. Олимни бевосита фаолиятда кўп кўрмасак-да, унинг ёшлиги, Ибн Сино билан бирга ўтказган кунлари, севгиси, алам ва туғёнлари, илмий кашфиётлари тарихи ҳақида бирмунча маълумот оламиз. Бунга ёзувчи ўзи кўп қўллайдиган ретроспектив усул — хотиралар, кирит-

ма ҳикоялар, чекинишлар ёрдамида эришади. Ёзувчи буюк олимни илоҳийлаштиришга уринмайди. Аксинча, уни энг оддий ҳолатларда, оддий инсонга хос барча зиддиятлари билан кўрсатади. Беруний билан Ибн Сино ўртасидаги самимий муносабат илиқ тасвир этилади. Автор бу икки буюк алломанинг фалсафий қарашлари, илмга, тараққиётга, жамият ва султонлар сиёсатига, ижтимоий ҳаётга қарашларини ҳам қисқа бўлса-да, характерли деталларда кўрсатиб ўтади.

Романда оддий халқ вакилларининг бир қатор ўта жонли образлари меҳр билан чизилган. Булар орасида дарвештабиат, лекин софдил ва мард, аламзада Қутлуғ қадам — Маликул Шароб алоҳида ажралиб туради. У бир қарашда М. Шайхзоданинг «Мирза Улуғбек» трагедиясидаги Бобо Қайфийни ёдга туширади. Маликул Шароб шунчаки майпараст, енгил табиат одам эмас. У замон тазйиқидан сиқилган, хўрланган ва буларнинг барчаси учун аламини майдан олиб, ташвишларни унутадиган аламзада инсон. У ўз дўстлари — камбағал бечорага ўта меҳрибон, аини пайтда золимларга беаёв киши. Қутлуғқадам виждони доимо уйғоқ инсон.

У султоннинг юзига Беруний ҳам айта олмайдиган аччиқ ҳақиқатни айта олади. Хурмозоридан айрилиб, телба ҳолига келган Бобо Хурмо, севгисига етолмай, зўравонлик қурбони бўлган бокира қиз Садаф-биби фожиалари замон фожиасининг ҳалқаларидир.

«Кўҳна дунё» романида салбий типлар алоҳида маҳорат билан чизилган. Айниқса, Султон Маҳмуд Ғазнавий ва унинг вазирлари, Пири Букрий, Ибн Шаҳвоний кабилар ўрни билан бош ижобий қаҳрамонлардан ҳам тўлақонлироқ чизилган.

Романда ўзининг охириги кунларини яшаётган бетоб Маҳмуд Ғазнавийнинг талваса ва изтироблари, аҳвол-руҳияси жуда жонли берилган. Улим шарпасини сезиб қолган султон ўзи учраган дардни қилган гуноҳлари учун табиатнинг қасоси деб билади, ўз хунрезликларига асос ва фатволар қидиради, гуноҳини ювиш йўлларини ахтаради. Умр бўйи қилич серпаб ўтган мустабид шоҳнинг забун тақдири символик картина даражасига кўтарилади.

Асардаги Пири Букрий ва Ибн Шаҳвоний образлари тип даражасига кўтарилган десак муболаға бўлмайди.

Пири Букрий — фожиавий образ. У панада тўсатдан

пайдо бўлиб кишини сескантирадиган улкан қора ўргимчакни эслатади. Айни пайтда, табиат аёвсиз жазолаб қўйган бу бахтсиз нусха ўрни билан инсоний ачиниш ҳам уйғотади.

Абу Шилқим Ибн Шаҳвоний — символик бадий тип-дир. Ибн Сино сўзлари билан айтганда у «Тақдири азалнинг ажаб жумбоғи. Бу жумбоқни донолар ҳам ечишга ожизлик қилур». Унинг кирдикорлари билан боғлиқ ғоя автор мақсадининг марказида туради.

«Кўўна дунё» романида тарихий колорит жуда жонли чизилган. Деталларнинг ҳаққонийлиги, конфликтнинг ҳаётийлиги, психологик характеристикаларнинг лишиқ ва пухталиги асар қимматини оширади. Бунда ҳам «Улуғбек хазинаси»да бўлганидек О. Ёқубов ўзининг юксак бадий тил маҳоратини намойиш қилган.

* * *

Тематик диапазоннинг кенгайиши сўнгги йиллар тарихий прозасининг тадқиқотчилик хусусиятини ҳам оширмақда. Тарихий проза «роман-воқеа»дан кўра, «роман-характер», «роман-тадқиқот»га кўпроқ мойиллик билдирыпти.

Бу жанрда яратилган энг яхши асарлар тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, тарихий асарда асосий нарса ўтмиш экзотикаси билан ўралашиб қолиш ёки, аксинча, тарихий ҳужжатларнинг қули бўлиб қолиш эмас, балки тасвирланаётган даврнинг муҳим томонлари ва қонуниятларини очиш, халқ характерини унинг типик вакиллари призмасида ёритиб бериш асарнинг муваффақиятини таъминлаб берадиган асосий омиллардир.

Бу соҳадаги барча изланишлар (тематик, услуб ва тасвир воситалари) тарихни конкрет ва объектив ёритишга, унинг бугунги кун билан органик алоқасини асосли кўрсатиб беришга хизмат қилмоғи даркор.

Зотан, тарих билан замон алоқасини кўрсатишнинг ҳар қачонгидан ҳам кучайганлиги сўнгги давр тарихий прозасининг асосий хусусиятларидан бири бўлди.

«Фақат бугунги кунни тўлиқ ҳис этган, бутун қалби ва ўйларини унга батамом бағишлаган тарихчигина — хоҳ у тадқиқотчи, хоҳ санъаткор бўлсин — тарихий ўтмиш ҳақида ўзининг янги гапини айтиши мумкин»¹,

¹ Злобин С., О моей работе над историческим романом. Сб. «Советская лит-ра и вопросы мастерства». Изд. Советский писатель, М., 1957, стр. 172.

деган эди «Салават Юлаев» романининг автори, машҳур рус ёзувчиси С. Злобин.

Бугунги кун проблемаларини тўлиқ ҳис этган, ижоди. А. Мухторнинг «Бухоронинг жинкўчалари», Х. Сул-ёзувчилари «замонга тарих орқали ёндашишда» (А. Толстой) худди ана шу принципдан келиб чиқиб иш тутадилар.

О. Ёқубовнинг «Улуғбек хазиnasi», Мирмуҳсиннинг «Меъмор» ва бошқа бир қатор романларда ўтмиш та-вирида ёзувчиларимизнинг жўшқин қалби сезилиб туради. А. Мухторнинг «Бухоронинг жинкўчалари», Х. Сул-тоновнинг «Саодат соҳили», Ойбек, А. Қаҳҳор ва Н. Сафаровларнинг автобиографик қиссаларида ҳам китобхон ҳамиша замон нафасини сезиб туради, ёзувчилар уни қўлидан ушлаб, ўтмишнинг даҳшатли эпизодлари орасидан олиб ўтади. Лекин бу тарихга сафар чоғида ёзувчининг оёғи бугунги заминда мустаҳкам туради. Автобиографик асарларда авторларнинг вазмин ва босиқ ҳикояси, пайти билан қилинган ўринли лирик чекиниш при-ёмлари бугунги ўқувчи билан ёзувчининг мароқли суҳбатига ўхшаб кетади.

Лекин алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, тарихий асарда замон билан мустаҳкам алоқа ҳеч қачон воқеаларга замонавий тус бериш, образларга бугунги кишиларимиз тўнини кийдириш, бугунги кишининг фикр-ўйлари ва тили воситасида амалга оширилмаслиги лозим. Ўтмишни модернизация қилиш, уни бундай қўпол усулда «замонавийлаштириш» асарнинг бу хусусиятини чуқурлаштириш ўрнига унга салбий таъсир этади, воқеалар ва қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракати ўқувчиларни ишонтирмай қўяди, асарнинг эстетик қимматига путур этади.

Назаримизда, ўтмиш билан ҳозирги замон алоқасини кўрсатиш усули баъзан асарнинг жанр хусусиятига ҳам қаттиқ таъсир кўрсатади. Том маънодаги тарихий романда замон билан алоқа асар проблемасида, ғоясида — яъни, мазмунда амалга оширилади. Бу ниятни амалга оширишда бадний воситалар, тил ва бошқалар — яъни форма асосга олинса, асарнинг тарихийлик хусусиятига путур этади, тарихий дистанция йўқолади ва асардан том маънода тарихга айланган ўтмишнинг эмас, балки ҳозирги даврнинг нафаси кўпроқ сезилиб туради. Ҳ. Нуъмон ва А. Шораҳмедовнинг «Ота», С. Абдулланинг «Мавлоно Муқимий», Ж. Шариповнинг «Хоразм», И. Со-диқовнинг «Истиқбол сари» романларининг кўпгина боб-

ларида қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатларида, фикр-ўйларида, инсоний ҳис-туйғулари ва эмоцияларида, асарнинг бадий воситаларида, тилида ўтмиш билан замоннинг ўзига хос фарқи кам сезилади, маълум даврий дистанция ва ёрқин тарихий концепция бўртиб турмагандек кўринади. Бундай асарларнинг баъзиларида қаҳрамонлар хатти-ҳаракатига, замонамизнинг баъзи хусусиятлари, ғоялари сунъий равишда ёпиштирилади. Жумладан, баъзи эпизодларда тасвирланган оддий деҳқонларнинг атрофдаги ҳамма воқеалар моҳиятига тўлиқ тушуна бериши, ҳатто жамият тараққиёти ҳақида баҳс қилиши кишини таажжублантиради. Бу каби камчиликлар ёзувчининг ўзи сўз юритмоқчи бўлган даврни атрофлича билмаслиги, унинг моҳиятига чуқур кирмаслиги, давр ҳаётини бадий тадқиқ этишда маҳоратининг етишмаслиги орқасида содир бўлса керак. Ўтмиш билан замонни янада яқинлаштириш мақсадида асар руҳининг ўта замонавийлаштирилиши, зарурий мутаносибликнинг меъёрдан ошиб кетганлиги, қаламга олинган материалга ҳақиқий ўтмиш сифатида қарай олмаслик ва бу ўтмишга берилаётган баҳонинг бўртиб турмаганлиги, воқеаларни чуқур бадий таҳлил қилиш ўрнига қуруқ баёнчиликнинг устун туриши бу каби асарларни тарихий романлар жавонига қўйиш мумкинми, йўқми деган масалани ҳал этишда чалкашлик ва иккиланишга сабаб бўлмоқда.

Тарихий асарда замон нафасининг сезилиб туришини талаб қилиш ҳеч қачон ўтмиш материали асосида бугунги кун проблемалари ҳал қилинади деган маънони англатмайди. Совет тарихи, роман назарияси бундай модернистик қарашларга қаттиқ зарба бериб келди.

60—70-йиллар тарихий жанр тараққиётига бадий форма ва маҳоратнинг янада мукаммаллашган даври бўлиб кирди. Асарларнинг композицион рамкаси кенгайди. Бадий прозада эпикликка интилиш бу давр адабиётининг асосий хусусиятларидан бирига айланди. М. Исмоилийнинг «Фарғона тонг отгунча», Ж. Шариповнинг «Хоразм», Ҳ. Ғулумнинг «Машъал», Ҳ. Нуъмон ва А. Шораҳмедовнинг «Ота», Н. Сафаровнинг «Кўрган кечирганларим», «Наврўз» каби дилогия ва трилогия характеридаги асарларида халқимиз босиб ўтган тарихий йўлни кенг, эпик иланда тасвирлашга ҳаракат қилинган. Воқеликнинг кенг планда олиниши ёзувчиларга ўз қаҳрамонларини тарихий ўзгаришларда актив ишти-

рок этадиган кенг коллектив ичида тасвирлаш имкони-ни берган. Бутун совет адабиётида бўлганидек, ўзбек прозасида эпикликка, монументалликка бўлган инти-лишни мазкур адабиётнинг тасвир объекти ва халқчил-лик характеридан излаш керак. Бу хусусият, бизнингча, биринчи навбатда, адабиётимизнинг бош тадқиқ объек-ти халқ оммаси ҳаётини ва тарихий ўтмишнинг мурак-каб воқеаларини катта тақдирлар воситасида тасвир-лашга интилиш билан боғлиқ. Юқорида номлари санал-ган асарлар ўзларининг бадий композицияси билан ажралиб туради, уларга тарих йўлларида ўз бахти учун тинмай кураш олиб борган халқ оммаси, ўнлаб қаҳра-мон ва юзлаб персонажлар, йирик тарихий воқеалар ва мураккаб тарихий тақдирлар ёпирилиб кира бош-лайди.

Бундай монументализм ўзини оқламаган ўринлар ҳам бор, албатта. «Хоразм», «Фарғона зулмат қўйнида», «Ота», «Фарғона тонг отгунча» каби романларда воқеа-ларни саралай билмаслик, сергаплик орқасида асарлар-нинг чўзилиб кетганлиги, китобларнинг «хомсемиз» бў-либ қолганлигини ҳам айтиб ўтиш керак.

Тарихий асарнинг тили ҳам ўзига хос специфик ху-сусиятга эга. Бу жанр асарларида тарихий дистанцияни юзага келтиришда автор ва персонажлар тилини даврга муносиб равишда маълум миқдорда архаиклаштириш катта ёрдам беради. Аммо бу нарса асарда ҳозирги ўқувчи учун тушунарли бўлмаган эски сўзларни кўп ишлатиш эмас, балки асар тилининг тонини, ру-ҳини архаиклаштириш ҳисобига амалга оширилиши лозим. Тил устида ишлаш асарнинг бадий қимматини оширадиган асосий воситалардан биридир. Ойбек, А. Қаҳҳор, А. Мухтор, О. Ёқубов, М. Исмоилий каби ёзувчиларнинг асарлари тилнинг пухталиги, диалоглар-нинг пишиқлиги билан ажралиб туради. «Ота», «Хо-разм», «Фарғона зулмат қўйнида» романларида бадий маҳоратнинг етишмаслигидан бўлса керак, ўта жўн, ҳиссиз ёзилган сатрлар кўп учрайди, қаҳрамонлар тили индивидуаллаштирилмайди, авторлар тилида кўрсатиш-га нисбатан баёнчилик устун туради. А. Қодирий, С. Ай-ний, Ойбек каби ёзувчилар тарихий асар тилининг ҳақи-қий усталари эдилар. «Ўтган кунлар», «Навоий», «Эс-даликлар» асарларининг жонли, ўткир, давр руҳини тў-лиқ очадиган гўзал тили бунинг ёрқин исботидир. Улар-нинг тажрибаси шуни кўрсатадики, тарихий асарда ки-ритилиши зарур бўлган ва лекин контекстанд тушунар-

ли бўлган эски сўзлардангина фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

«Фарғона тонг отгунча» романининг тилини адабиёт-шунослар ҳақли равишда ёзувчининг йирик муваффақияти деб баҳоладилар. Ёзувчи услубининг етакчи хусусияти-лиризм бўлиб, бу нарса фақат ҳикоялаш оҳангидагина эмас, ёзувчининг воқеликни идрок қилиш манерасида ҳам сезилиб туради. Биринчи сатрлардан бошланган бу майин лиризм энг драматик моментлар тасвирида ҳам йўқолмайди.

Агар «Фарғона тонг отгунча» романида автор асар тилининг «колорит»лигига, уни жимжимадор қилишга ҳаракат қилса, «Ота» романида биз бунинг аксини кўрамиз. Бу тарихий асарнинг тили замонавий асар тилидан деярли фарқ қилмайди. Тасвирнинг жўнлиги, психологик характеристикаларнинг юзакилиги тил қашшоқлигининг натижаси сифатида келиб чиққан.

Агар «Ота»да тилнинг жўнлиги, маълум маънода натурализм соя ташлагани кўринса, «Хоразм» романида Ж. Шарипов бу қусурдан асарга кўплаб Хоразм шеvasи элементларини олиб кириш орқали қутилмоқчи бўлади. Тўғри, ўрни билан бу усул ҳам фойдадан холи эмас. Лекин автор меъёрни унутади. Тил устида қунт билан ишламаслик диалогларнинг тарқоқ ва мақсадсиз, психологик характеристикаларнинг ўта қашшоқ, кўрсатишдан кўра айтиб беришнинг устун бўлиб қолишига олиб келган¹.

60-70-йиллар тарихий прозасининг муҳим хусусиятларидан бири сифатида ниҳоят шуни ҳам таъкидлаш керакки, унинг фақат руҳи интернационал бўлибгина қолмай, яратаётган ёзувчилар состави ҳам интернационалдир².

¹ Утмиш ҳақидаги асарларнинг тили хусусида биз «Тарихий ҳақиқат ва бадийий маҳорат» номли китобимизнинг «Тил маҳорати — бадийийлик мезони» бобида батафсилроқ тўхталганмиз. «Фан», 1982.

² Бу борада айниқса, С. Бородин, М. Шевердин, А. Удалов, А. Алматинская, Л. Воронкова, Я. Илёсов, Т. Қаипбергенов, Т. Пўлатов, М. Федоров, В. Смирнова-Ракитина, В. Ян, К. Моисеева, М. Салдадзе, Б. Вадецкий, Л. Бать, А. Никитин, К. Икромов, Г. Голубев, У. Бекбаулов, Е. Парнов, Е. Березиков, С. Калмиков, А. Листовский кабиларнинг роман ва повестлари, З. Фатхуллин, В. Қарпов, О. Сидельников, Г. Тамарина, Б. Пармузин, Э. Арбенов, Л. Николаев кабиларнинг Урта Осиё тарихи ҳақида ҳикоя қилувчи очеркларини алоҳида қайд қилиб ўтиш керак. Қардош адабиётларда Ўзбекистон тарихи мавзуи алоҳида тадқиқ объекти бўлишга лойиқ эканлиги учун улар ҳақида батафсил тўхталмадик.

Урта Осиёнинг бой тарихи бизнинг чет эллик дўстларимизни ҳам муттасил қизиқтириб келмоқда. Жумладан, поляк ёзувчиси Славомир Серецкий 1958 йилда археологик экспедиция составида Урта Осиёга келган бўлиб, ана шу экспедиция материаллари асосида «Сахро дарвозаси» номли тарихий повесть ёзди. Бу повесть Антиох IV Елифан (163-160) подшолиги даври, Амударё бўйларида яшаган салжуқийлар династияси ҳаётидан ҳикоя қилади. Ёзувчининг ўз сўзига кўра у Урта Осиё халқлари тарихидан яна бир повесть ёзган. «Қутурган дарё сирини» деб аталувчи бу повесть Польшадаги «Кеенджа и ведза» нашриётида чоп этилган.

60-70-йиллар ўзбек тарихий прозаси қўлга киритган ютуқлар сезиларли даражада эканлиги кўриниб турибди. Бу муваффақиятларни алоҳида қайд этмаслик, шунингдек, эришилган ғалабалар билан чекланиб қолиш ҳам мумкин эмас. 60-70-йиллар ичида ўзбек тарихий прозасининг хронологик чегараси ва жанр имкониятлари анча кенгайди. Асарларнинг асосий тасвир объекти халқ оммаси ҳаёти бўлиб қолди. Бу нарса эса жанрда эпикликнинг етакчи ўринга чиқишига сабаб бўлди. Тарихий асарлар учун традицион давлар ва халқ ҳаётининг характерли моментларини қаламга олаётган ёзувчиларимиз бадий асар компонентларига кўпгина янгиликлар олиб кирдилар. Бу борада эришилган ҳамма ютуқларни эътироф этган ҳолда айрим жиддий нуқсонларга ҳам йўл қўйилаётганини таъкидлаб ўтиш лозим. Кўпгина асарларда оловли йилларнинг драматик воқеалари ҳақида жуда қуруқ, ҳиссиз ҳикоя қилинади. Баъзи ўринларда тарихий шахсни реал заминдан узиб тасвирлаш тенденциялари учраб туради. Бадий жиҳатдан эса баъзи асарлардаги композицион тарқоқликни, романларнинг ҳеч қандай асоссиз чўзилиб кетиши, даврни бадий тадқиқ қилишда маҳоратнинг етишмаслиги, бадий тилнинг ҳамшиша ҳам пухта ишланавермаслиги каби хатоларни кўрсатиб ўтиш мумкин. Шунингдек, ёзувчиларимиз халқимиз ҳаётида бўлиб ўтган ва фактларда муҳрланган тарихий воқеалар, буюк шахслар ҳаёти ва фаолиятини асарларига янада дадилроқ объект қилиб олсалар, ҳали қўл урилмаган тарих саҳифаларини ҳам олим, ҳам санъаткор сифатида бадий ўқиб, китобхоннинг ўтмиш ҳақидаги билимини янада бойитсалар, айни муддао бўларди.

МУНДАРИЖА

БЕГАЛИ ҚОСИМОВ

САЛОМ, КЕЛАЖАК

I. Дўстлик иллари

1. Шаҳри Булғор ҳикояти.	4
2. Булғор ҳақиқати.	6
3. Сарой ёзмиши.	9
4. Суюмбека минораси.	12
5. Биринчи май майдони.	13
6. Она алласи.	14
7. Бухоро сабоқлари.	16
8. Шихобиддин Маржоний.	19
9. Университет кутубхонасида.	25
10. Истиқболга йўл излаб.	33
11. Ягона мақсад йўлида.	42
12. Халқ севган шоир.	46

II. Давр, муҳит, ижодкор

Сўнмас юлдуз.	54
Замондошлар, маслакдошлар.	62
Ҳақиқатнинг ҳаловатсиз йўли.	76
Асосий фазилати: садоқатли коммунист.	86
Қизил профессор.	91
«Эл бирладир ёзу қишим».	94
Халқ шоири.	98
Шоирнинг ҳақиқат сўзи.	105
Шоир Мискин.	108

III. Шеърят садолари

Порлоқ инсонга қасида.	112
Курашларда боқийдир дунё.	129

АКРАМ КАТТАБЕКОВ

ТАРИХ САБОҚЛАРИ

Муқаддима.	142
Тарихий роман хусусида баҳслар.	145
«Мозийга қайтиб иш кўриш хайрли...»	157
Тарихий-революцион романнинг туғилиши...	187
«Ўтмишдан ҳаракатдаги қўшин сафларига...»	209
Тарих замон хизматида.	234

ИБ № 3445

Босмахонага берилди 28.01.86. Босишга рухсат этилди 17.06.86. Р 02117. Формати 84×108^{1/32}. Босмахона қоғози № 2. Адабий гарнитура. Юқори босма. Шртли босма л. 14.70. Шартли кр.—оттиск: 14,91: Нашр: л. 15,41. Тиражи 1500 Заказ № 995/1881. Баҳоси 1 с. 30 т. Шартнома 162—85.

Ғафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 700129. Тошкент. Навоий кўчаси 30.

Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари бўйича ЎзССР Давлат комитети Тошкент, «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг 3-босмахонаси. Тошкент. Юнусобод. Муродов кўчаси 1.

На узбекском языке

БЕГАЛИ ҚАСЫМОВ

АКРАМ ҚАТТАБЕКОВ

ЗДРАВСТВУЙ, ГРЯДУЩЕЕ !

Тақризчилар — Н. Нордулов, А. Аъзам.

Редакторлар М. Жалил, М. Стажонова

Рассом В. Ремнёв

Расмлар редактори В. Немировский

Техн. редактор М. Мирражабов

Корректор С. Турсунқулова

Қосимов Б.

Салом, келажак. (Б. Қосимов). Тарих сабоқлари (А. Каттабеков): Адабий-танқидий мақолалар. — Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986.—280 б.

Бегали Қосимов ва Акрам Каттабековнинг мазкур тўпламини тарихимизга, ўтмиш ҳақидаги асарларга самимий эстетик-ижтимоий муносабат бирлаштириб туради. Бинобарин, Б. Қосимовнинг «Салом, келажак» тўламида қардош татар халқи билан ўзбек халқининг тарихий, маданий, адабий алоқалари хусусида, ўтмишда келажак учун яшаган шоирлар ҳақида қизиқарли фактлар орқали ҳикоя қилинади.

Китобнинг иккинчи қисмида берилган А. Каттабековнинг мақолаларида эса ўзбек адабиётида тарихий прозанинг тараққиёти ва проблемалари тадқиқ этилади.

Тўпلام адабиёт мутахассислари, студентлар ва кенг китобхонлар оmmasига мўлжалланади.

Қасымов Б.

Здравствуй грядущее (Б. Қасымов). Уроки истории (А. Каттабеков): Лит-крит. статьи.